ӘНӘД ҺУСЕЈНОВ

Мир Ҹәлал

1991
754

Ш5
h95

611120

60586

М. Ф. Ахундов адына
Азәрб Республика
КИТАБХАНАСЫ

БАКЫ ЈАЗЫЧЫ 1991

Ш5(2=Аз)²

ӘДӘБИ
ПОРТРЕТЛӘР

Исте'дадлы тәнгидчи вә әдәбиjјатшүнас Әһәд Һүсеjновун китабы көркәмли Азәрбаjҹан јазычысы Мир Ҹәлалын нәср әсәрләринин мөвзу вә бәдии хүсусиjјәтләринин тәдгигинә һәср едилмишдир.

ӘҺӘД ҺҮСЕJНОВ

АРХИВ

Мир Ҹәлал

С(Аз)2
Һ 95

Тәртиб едәни
Үлкәр Һүсејнова

Рәјчи филолокија елмләри доктору
ХАЛИД ӘЛИМИРЗӘЈЕВ

Редактору филолокија елмләри доктору
АКИФ ҺҮСЕЈНОВ

Һүсејнов Ә.

Һ 95 Мир Ҹәлал. Б.: Јазычы, 1991, 192 с,

ISBN 5—560—00486—3

Һ $\frac{4603010000-94}{М\ 656-91}$ — 220—89

С(Аз)2

© Јазычы, 1991.

Ахад Мамедали оглы Гусейнов

МИР ДЖАЛАЛ

(на азербайджанском языке)

Баку — 1991

Нәшријјат директору *Ф. Мәликов*
Мәтбәә директору *Ш. Ҹәфәров*
Нәшријјат редактору *Муса Ахундов*
Рәссамы *А. Һәсәнов.*
Бәдии редактору *Р. Әһмәдов.*
Техники редактору *Н. Әлијева.*
Корректорлары *Н. Меһдијева, Һ. Дадихаһ.*

ИБ № 2424

Јығылмаға верилмиш 30. 10. 1989 -чу ил. Чапа имзаланмыш 31. 05. 1991-чи ил. Кағыз форматы 70×108 1/32. Мәтбәә кағызы № 1. Шрифтин гарнитуру әдәби. Јүксәк чап үсулу илә. Шәрти ч. в. 8,40. Учот нәшр вәрәги 8,56. Тиражы 4 500. Сифариш № 305. Гијмәти 1 ман. 80 гәп.
Азәрбајҹан Республикасы Дөвләт Мәтбуат Комитәси.
«Јазычы» нәшријјаты, 370005, Бакы, Натәван мејданы, 1.
3 №-ли Бакы Китаб мәтбәәси, 370102, Бакы, Әли Тағызадә күчәси, 4

РЕДАКТОРДАН

О вахт онларын икиси дә сағ иди. Көркәмли јазычы Мир Ҹәлалын 60 јашы тамам олурду. Бу мүнасибәтлә танынмыш тәнгидчи Әһәд Һүсејнов китаб јазырды. Һәмин китаб охучулара инди тәгдим олунур.

Мир Ҹәлалын әдәби вә ичтимаи фәалијјәти кениш, чохчәһәтлидир: о, Азәрбајҹан совет әдәбијјатынын баниләриндән биридир, маһир әдәбијјатшүнасдыр, гочаман педагогдур. Елә јазычы кими дә о, һансыса бир әдәби жанра мүрачиәтлә мәһдудлашмырды; лирик миниатүрләрдән тутмуш ириһәчмли романларачан мүхтәлиф формаларда јазыб-јарадырды. Одур ки, онун һаггында әдиб, алим вә мүәллим кими һәрарәтлә данышмаг мүмкүн иди. Лакин тәнгидчи Әһәд Һүсејнову насир Мир Ҹәлал даһа чох өзүнә чәлб едирди.

Адәтән монографијаларда јазычыларын ири әсәрләри өн плана чәкилир. Әһәд Һүсејнов исә Мир Ҹәлалын даһа чох һекајәләриндән сөһбәт ачмышдыр. Көрүнүр, бу, тәсадүфи дејил. Романчы Мир Ҹәлалын хидмәтләрини азалтмадан, дејә биләрик ки, һекајәчи Мир Ҹәлал охучуларын һафизәсиндә даһа дәрин из бурахмышдыр.

Тәгдир етдијин, бәјәндијин сәнәткары кәрәк охучуја да севдирә биләсән Әһәд Һүсејнов буна чалышыр вә мәгсәдинә наил олур. О, әсәрләри кениш ичтимаи фонда—ҹәмијјәтдәки дәрин дәјишикликләрлә вәһдәтдә нәзәрдән кечирир. Һәмин әсәрләр һәгигәтән һәјатын өзүндә јени ичтимаи мејлләри әкс етдирирди вә бунларын бәдии тәҹәссүмү, бәдии тәсдиги кими мараг доғурурду. Лакин тәдгигатчы сәнәткарлыг мәсәләләрини дә диггәтдән јајындырмыр, јазычынын өзүнәмәхсус үслубуну да сәчијјәләндирир.

Бир ҹәһәти дә гејд етмәк истәјирәм. Мир Ҹәлал һаггында чох јазылыб. Әһәд Һүсејновдан сонра да јазыблар. Ола билсин ки, бу китабдакы бә'зи фикирләр охучуја артыг јени көрүнмәсин. Јахуд, һазыркы ашкарлыг дөврүнүн тәсәввүрләри мүгабилиндә, бу да мүмкүндүр ки, о, бурадакы мүәјјән мүлаһизәләрлә разылашмасын. Јәгин елә белә дә олачаг.

Амма бир мәсәләни дә кәрәк унутмајаг: китаб чохдан јазылыб, бурадакы фикирләр 1967-чи илдә гәләмә алыныб. Монографија, мүәллифдән башга, јарандығы дөврүн әдәби тәнгидини дә гисмән сәчијјәләндирир. Буна көрә дә китаб јахын вахтлара гәдәр дүшүнҹәләримизин, гәнаәтләримизин мүәјјән тәзаһүрү кими дә әһәмијјәтлидир.

Артыг онларын икиси дә һәјатда јохдур. Әдәбијјатымызын ики хадиминин— халг јазычысы Мир Ҹәлалла әдәбијјатшүнас Әһәд Һүсејновун јарадычылыг јоллары бу китабда говушмушдур. Онларын икисиндән дә бир хатирәдир бу китаб...

АКИФ ҺҮСЕЈНОВ

МҮГӘДДИМӘ ӘВӘЗИНӘ

Классик нәсримизин ән көзәл кејфијјәтләрини—онун реализмини, һәјата фәал тә'сирини, һуманизмини хәлгилијини, рәнкарәнк үслуб хүсусијјәтләрини өјрәнән, өзү дә бу нәсрин зәмининдә јетишән вә ону јени хүсусијјәтләрлә зәнкинләшдирән Азәрбајҹан совет насирләринин артыг өз орижинал јарадыҹылыг ән'әнәси јаранмагда вә инкишаф етмәкдәдир. Совет вәтәнпәрвәрлијинин, халглар достлуғунун, сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризәнин вә мүасир дөврүн башга зәрури идејаларынын тәрәннүмү үмумән совет әдәбијјатыны, о ҹүмләдән бәдии нәсри мәфкурә вә сәнәткарлыг ҹәһәтдән сон дәрәҹә зәнкинләшдирмишдир.

Көркәмли насир Мир Ҹәлал да јарадыҹылығынын мөвзу рәнкарәнклији, үслуб хүсусијјәтләри, бүтүнлүкдә орижиналлығы илә Азәрбајҹан јазычылары ичәрисиндә өзүнәмәхсус јер тутур. Мир Ҹәлал Азәрбајҹан совет әдәбијјаты тарихиндә көзәл һекајәләр устасы, рәнкарәнк мөвзулара һәср олунмуш романлар јарадыҹысы, әдәбијјатымызын классик вә мүасир дөврүнү, мүхтәлиф проблемләрини ишыгландыран онларла дәјәрли тәдгигат әсәринин мүәллифи кими танынмышдыр.

1928-чи илдән јарадыҹылыға башлајан Мир Ҹәлал әввәлҹә ше'рлә, тәнгидлә мәшғул олмуш, сонра «Мирзә Хәјал» адлы комедија да јазмышдыр. О, әдәбијјат тарихинә, тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыға даир бир сыра гијмәтли әсәрин мүәллифидир. Алим-јазычы Низами, Фүзули, Сабир, Н. Нәриманов, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ә. Б. Һагвердијев, М.С.Ордубади, Сәмәд Вурғун кими әдәбијјатымызын көркәмли нүмајәндәләри илә јанашы Л. Толстој, М. Горки, М. Шолохов, А. Чехов кими бөјүк сөз усталары һаггында да гијмәтли елми әсәрләр, мәгаләләр јазмышдыр.

Мир Ҹәлал сосиалист кәнди вә шәһәринин јүксәлишинә, совет адамларынын мәишәт вә шүурундакы јени әламәтләрә бир сыра мараглы очерк дә һәср етмишдир. Бу очеркләрин әксәријјәти «Сағлам јолларда» «Јени кәндин адамлары», «Көзүн ајдын» китабларында топланмышдыр. Әдиб очерк жанрынын тәләб вә хүсусијјәтләрини нәзәрә алмагла бәдии үмумиләшдирмәни вә үмумән бәдиилик мәсәләсини һәмишә диггәт мәркәзиндә сахлајыр. Бу очеркләрдә халгымызын мисилсиз наилијјәтләрини, јени һәјат тәрзини ишыгландыран еһтираслы бир пафос вардыр.

Мир Ҹәлал диггәтәлајиг романлар мүәллифи кими дә танынмышдыр. «Дирилән адам» вә «Бир кәнҹин манифести» романлары 1918-20-чи илләрдә Азәрбајҹан зәһмәткешләринин мүсават ағалығына гаршы, совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда гәһрәман мүбаризәсинә һәср олунмушдур. Мүәллиф «Ачыг китаб» романында совет кәнҹләринин көһнәлијә гаршы мүбаризәсиндән, «Јашыдларым» романында Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет халгынын көстәрдији мисилсиз вәтәнпәрвәрликдән бәһс едир. «Тәзә шәһәр» романында Сумгајыт шәһәринин гәһрәман гуруҹуларынын истеһсалат наилијјәтләриндән, «Јолумуз һајанадыр» романында исә халгымызын бөјүк оғлу Сабирин һәјат вә фәалијјәтиндән, Азәрбајҹан халгынын мүлкәдар вә капиталистләр һакимијјәтинә гаршы јүксәлмәкдә олан ингилаби мүбаризәсинин мүәјјән мәрһәләсиндән сөһбәт ачылыр.

Бәдии әдәбијјатын мүхтәлиф жанрларына мүрачиәт едән Мир Ҹәлалын јарадыҹылығында кичик һекајәләр хүсуси јер тутур. Тәсадүфи дејилдир ки, Азәрбајҹан со-

вет насирләри ичәрисиндә о, даһа чох һекајәчи кими танынмышдыр.

Мир Чәлалын үмумән бәдии нәсри, хүсусән һекајәләри әдәби ичтимаијјәтимизин, кениш охучу күтләсинин нәзәрини чәлб етмишдр. Мүхтәлиф вахтларда онун јарадычылығы һаггында әсасән објектив вә хејирхаһ, бә'зән дә бир-биринә зидд, јанлыш мүлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр. Бунларын бир гисми охучу рә'јләридир. Өз сәчијјәсинә көрә бу рә'јләри ики гисмә ајырмаг мүмкүндүр: а) Јазычынын Азәрбајчан совет әдәбијјатында мөвгејини мүәјјәнләшдирән вә јарадычылыг хүсусијјәтинә өтәри олараг тохунан рә'јләр. Буна мисал олараг капитан Н. Әфәндијевин чәбһәдән көндәрдији мәктубу көстәрмәк мүмкүндүр.[1] Мәктуб мүәллифи Мир Чәлалын әсәрләриндә «дәринлик, бәдиилик, мәнтиг ујғунлуғу» көрүр вә «чанлы халг руһунун» ифадә олундуғуну мәзијјәт һесаб едир. Белә бир гәнаәт «Дирилән адам» романынын рус дилиндә нәшри мүнасибәти илә Приволжск мәктәбинин шакирдләриндән, Тбилисидән, Харковдан, узаг Шәргдән алынмыш мәктубларда[2] да ифадә олунмушдур. б) Јазычынын тәсвир етдији образларын һәјатилији вә ичтимаи-тәрбијәви тә'сири е'тираф олунан рә'јләр.

1943-чү илдә «Вәтән мүһарибәси вә әдәбијјатымыз» мөвзусунда мә'рузә едән халг шаири Сәмәд Вурғун демишдир: «Алдығымыз чәбһә мәктублары көстәрир ки, дөјүшчүләр бизим ше'р вә һекајәләримизи охујаркән анд ичиб һүчума кечирләр. Алдығымыз бир мәктубда бир дөјүшчү јазыр ки, Мир Чәлалын «Вәтән јаралары» һекајәсини охудугдан сонра мән дүшмәнә гаршы даһа кинли вә амансыз олдум»[1]

Охучу рә'јләриндә сәчијјәви чәһәт одур ки, бу рә'јләр әдибин әсәрләринин тә'сир гүввәсини вә әһатә даирәсини, дөврүн тәләбләри илә сәсләшдијини, онун јахшы бир мүшаһидәчи олдуғуну, милли һәјат тәрзини диггәтлә өјрәндијини вә үмумиттифаг охучусунун да үрәјинә јол тапдығыны көстәрир.

Лакин јазычынын јарадычылығына дәрин сәмимијјәти, миннәтдарлығы ифадә едән белә охучу гејдләринин чохусу анчаг ади тәәссүрат сәвијјәсиндә галыр, онун әсәрләринин идеја вә бәдии хүсусијјәтләри һаггында ајдын вә кениш тәсәввүр вермир.

Мир Чәлалын јарадычылыг јолу М. Ариф, М. Чәфәр, Һ. Меһди, Чәфәр Хәндан, Һ. Әфәндијев, Ә. Мирәһмәдов, Ә. Ағајев вә башга көркәмли Азәрбајчан алимләринин, әдәбијјатшүнас вә јазычыларынын нәзәр-диггәтини чәлб етмишдир. Онлар јазычынын јарадычылыг тәбиәтини сәчијјәләндирән гијмәтли мәгаләләр јазмышлар.

Мир Чәлалын «Бој» адлы һекајәләр китабы һаггында илк рә'ји «Нәсримиз јүксәлиш јолларында» китабынын мүәллифи Һидајәт Әфәндијев сөјләмишдир. Мир Чәлалын јуморунун кејфијјәти һаггында дүрүст вә ајдын фикир сөјләјән мүәллиф, һекајәләрин сүжет вә композисијасыны, јазычынын һәјат һадисәләринә мүнасибәтини белә мүәјјәнләшдирир: «... һекајәләрин һәр бириндә јығчам сүжет гурмаг, дилә максимум гәнаәт етмәк, аз шејлә чох шеј дејә билмәк бачарығы өзүнү ајдын көстәрир. Бу һекајәләрдә хүсуси бахыш, фактлара гаршы кәскин дујғу, әсасы икинчи дәрәчәлидән ајырмаг, буну дәрк етмәк, буну бәдии чәһәтдән дүзкүн мә'на-

[1] Һөрмәтли јазычымыз Мир Чәлал—«Әдәбијјат гәзети», 1944, 7 нојабр.

[2] Бах: Һ. Шәрифов. «Дирилән адам» романы һаггында охучуларын рә'ји—«Кәнч ишчи», 1939, 21 мај; Чәфәр Хәндан. Мир Чәлал—Азәрбајчан ССР сијаси вә елми биликләри јајан чәмијјәт, Бакы, 1958, с. 28—29.

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1943, 18 ијун.

ландырмаг, буну охучунун шүуруна чатдырмаг бачарығы өзүнү көстәрир».[1]

Әдибин сатирасынын әлванлығы һаггында дүрүст мүлаһизә ирәли сүрән Һ. Әфәндијев, јери кәлдикчә јазычынын илк һекајәләриндә бә'зән натурализмә мејли дә тәнгид едир.

«Правда» гәзетиндә чыхан мәгаләләрин мүзакирәсинә һәср едилмиш мүшавирәдәки чыхышларда[2] үмумән нәсримиздә натурализмә гаршы мүбаризә диггәт мәркәзиндә дурмушдур.

Лакин Мир Чәлалын јарадычылыг хүсусијјәтини дәгиг мүәјјәнләшдирән Һ. Әфәндијевин бир гејди илә разылашмаг олмаз. Онун рә'јинчә, Мир Чәлалын һекајәләриндә «Зәнкин бәдии приjом, орижинал бәдии әда, кениш вүс'әт чатышмыр».

Һалбуки, јухарыда мүәллифин өз е'тирафы да көстәрир ки, «орижинал бәдии әда» вә «бәдии приjомлар» Мир Чәлалын әсас јарадычылыг кејфијјәтләриндәндир.

Тәнгидчи Оручәли Һәсәнов «Бој» китабына һәср олунан мәгаләсиндә Мир Чәлалын үслубунун орижиналлығындан бәһс едир. О, әдибин әсәрләриндәки комизмин тәбии олдуғуну, портретләри тәсвир етмәк, образлары гаршы-гаршыја гојмаг јолу илә күлүш доғурмаг кими кејфијјәтләри дүрүст мүәјјәнләшдирир. О, Мир Чәлалын дил вә јазы манерасынын динамиклијини диггәтәлајиг бир мәзијјәт кими гијмәтләндирир. Мәгаләдә бә'зән мүәллиф өзүнүн әввәлки мүлаһизәләри илә ујғун кәлмәјән фикирләр дә ирәли сүрүр.

Онун фикринчә, Мир Чәлалын һекајәләриндә «башланмыш һадисәнин характер чизкиләри сона гәдәр инкишаф етдирилмир вә көстәрилмир, һадисәнин перспек-

---

[1] Ә. Һидајәт. Нәсримиз јүксәлиш јолларында —«Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1935, № 10—12.

[2] «Әдәбијјат гәзети», 1936, 14 апрел.

тивасы итир».[1] Һалбуки, мәгаләнин әввәлиндә сатиранын рәнкарәнклији һаггында тәнгидчинин өз мүлаһизәләри дә көстәрир ки, Мир Чәлалын күлүшүнүн зәрбәси дәгиг вә сәррастдыр, һәдәфә шүурлу вә мәгсәдәујғун олараг ендирилмишдир.

Көһнәлији ифша едән јазычы һеч бир заман күзәштә кетмир, сона гәдәр ардычылдыр, бурадакы күлүш реал олдуғундан вә тәнгид һәдәфини сырадан чыхармаг үчүн мәркәзләшдирилдијиндән «һадисәнин перспективасы» итмәмишдир. Доғрудур, «Картошка мәсәләси» вә «Көз» кими һекајәләрдә композисија дағыныглығы вардыр. Лакин бу гүсуру бүтүн һекајәләрә аид етмәк әдаләтсизликдир.

1940-чы илдә Москвада кечирилән Азәрбајчан әдәбијјаты вә инчәсәнәти онкүнлүјү үмумән әдәбијјатымызын, хүсусән онун ајры-ајры көркәмли нүмајәндәләринин әсл гијмәтини варди, әдәбијјат вә инчәсәнәтимизә дөвләт вә партија гајғысыны парлаг шәкилдә нүмајиш етдирди. О заман Мир Чәлалын һекајәләри һаггында јазылан рә'јләрин бириндә көстәрилирди ки, «Мир Чәлалын ичтимаи-мәишәт новеллалары өзүнүн чанлылығы, мәзмунлулуғу вә актуаллығы илә совет әдәбијјатында хүсуси мөвге тутур. Бу сатирик һекајәләрин тәрбијәви ролу бөјүкдүр».[1]

1940-чы илдә Мир Чәлалын һекајәләринин рус дилинә Әзиз Шәриф тәрәфиндән тәрчүмә олунмасы көзәл бир тәшәббүс кими гијмәтләндирилмәлидир.[3] Бу тәрчүмә

---

[1] Һ. Оручәли. Мир Чәлалын һекајәләри—«Әдәбијјат гәзети», 1939, 30 јанвар.

[2] Альманах. Азербайджанской советской литературы—Баку; Азернешр, 1940, с. 10.

[3] Мир Джалал. Избранные рассказы—Баку; Азернешр, 1940.

үмумиттифаг охучусуна әдибин јарадычылығы илә таныш олмаг имканыны верди.

«Мир Чәлал әтраф мүһити түкәнмәз һәвәслә өјрәнир, онун чә «Литературное, обозрение» журналынын 1941-чи ил март нөмрәсиндә, даһа сонра «Бакински рабочи» гәзетиндә[1] чыхыш етмишдир.

Әдибин истеʼдадлы кәнчләрә олан мәһәббәтини, аналыг шәрәфини вә ушаглара гајғы мәсәләсини үрәклә тәрәннүм етдијини мәзијјәт сајан Ј. Владимиров јазыр: «Мир Чәлал әтраф мүһити түкәнмәз һәвәслә өјрәнир, онун ән мүхтәлиф чизкиләрини тутур, инсанларын шүурундакы капитализм галыгларыны мүһакимә едир, јенилијин бој атмасындан мәһәббәт вә севинчлә сөһбәт ачыр»[2]

«Бостан оғрусу», «Јанлыш бармаглар», «Мәркәз адамы» кими һекајәләрин тәрбијәви әһәмијјәтини јүксәк гијмәтләндирән Ј. Владимиров, «Һәким Чинајәтов», «Мирзә» кими һекајәләрин мәчмуәјә салынмасыны гүсур һесаб едир. Һалбуки, ады чәкилән һекајәләр истәр идеја истигамәти, истәрсә бәдии сәвијјәсинә көрә китабдакы дикәр һекајәләрдән зәиф дејил. Мүәллиф тәрчүмәнин бир сыра гүсурларындан да бәһс едир.

Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» романы һаггында мәһәббәтлә сөз ачан, онун сәнәткарлыг сәмимијјәтини јүксәк гијмәтләндирән Јак. Рыкачевин бир гејди хүсусилә гијмәтлидир. О јазыр: «Мир Чәлал сәнәткардыр, јарадычыдыр. Онун романынын һәр бир сөзү өз автобиографијасынын бир һиссәси кими көрүнүр, чанлы вә сәмими һәјәчаны дәрһал охучуја тәʼсир едир; китабы охујуб өртдүкдән сонра адама белә кәлир ки, өзүнүн дүнәнки һәјатынын һәјәчан вә севинчләрини сәнә

[1] «Бакинский рабочий», 1941, 13 июня.
[2] «Литературное обозрение», 1941, № 3, с. 16.

нағыл едән гызғын вә һәјәчанлы бир адамла бир нечә саат мараглы сөһбәт етмишсән».[1]

Гејд етмәк лазымдыр ки, белә бир јазычы сәмимијјәти әдибин кичик һәчмли һекајәләриндә дә әсас јарадычылыг мәзијјәтләриндән бири кими нәзәри чәлб едир.

Мир Чәлалын јарадычылығы һаггында јазан мүәллифләрин рәʼјләри ичәрисиндә әдәбијјатшүнас И.Сатсын «Мир Чәлал јарадычылығы һаггында»[2] мәгаләси һәм өзүнүн һәчми, һәм дә мүлаһизәләринин әсасән дүрүстлүјү чәһәтдән мүһүм јер тутур.

Мүәллиф һекајәләрдәки әнʼәнәви мотивләри, тәһкијәдәки әјләнчәли, мараглы манераны, сүжетин садәлијини вә ичтимаи мәгсәдә үстүнлүк верилмәсини јахшы кејфијјәтләр һесаб олунур. Мәгаләдә нәзәри чәлб едән ән көзәл чәһәт одур ки, И. Сатс әдибин јарадычылығыны мәһәббәтлә тәһлил едир. Тәдгигатчы, Мир Чәлалын классик әдәбијјатла үзви әлагәсини белә мәʼналандырыр: «Мир Чәлалда, һеч шүбһәсиз, әјләнчәли һекајә јазмаг габилијјәти вардыр. Һәр һансы бир шәкилдә тәзаһүр едән бу габилијјәт һәмишә бөјүк бир әнʼәнәнин инкишафы илә бағлыдыр. Хүсуси тәдгигат, шүбһәсиз, Мир Чәлалын классик Азәрбајчан әдәбијјаты вә онун халг мәнбәләри илә әлагәсини көстәрә биләрди. Бу онун сәнәтинин күчлү чәһәтидир».[3] И. Сатс ајры-ајры сатирик һекајәләри тәһлил едәркән әдибин һәјатдакы мәнфиликләрини «мүхтәлиф дәрәчә вә инчәликләрини» јахшы билдијини, фәналыглары мәһз һәјата, инсанлара мүсбәт, хејирхаһ мүнасибәт чәбһәсиндән—һуманизм чәбһәсиндән тәнгид етдијини сәчијјәви бир хүсусијјәт кими көстәрир.

[1] Я к. Р ы к а ч е в. Манифест молодого человека—«Литературная газета», 1940, 15 мая.
[2] И. Сац. О творчестве Мир Джалала.—«Дружба народов», 1947, № 13, с. 153.
[3] Там же, с. 155.

«Пәрзад», «Гајмаг», «Дост көрүшү», «Гонагпәрәст» һекајәләринин ајдын, сәрраст бәдии тәһлилини верән әдәбијјатшүнас, бу һекајәләрдә Азәрбајҹан халг адәт вә ән'әнәләри илә бағлы мотивләрә хүсуси диггәт етирир, һекајәләрин һәјат вә мәишәтлә үзви әлагәсиндән бәһс едир. Бунунла јанашы, И. Сатс һәмин мәгаләдә Мир Ҹәлалын јенилијә һәср едилән һекајәләринин сүжет вә композисијасынын бә'зи гүсурларына да тохунур.

Лакин И. Сатс әдибин 30-ҹу илләрдәки һекајәләринин чохунда, һәтта «Көзүн ајдын» кими заһири әјләнҹәдән, нәсиһәтамиз нәтиҹәдән узаг, иҹтимаи мә'наја малик олан һекајәләриндә дә ләтифә үнсүрү олдуғу гәнаәтинә кәлир, сосиализмин мәишәтә, һәјата дахил олмасыны көстәрән «Бадамын ләззәти», «Нанәнин һүнәри», «Сәфәр», «Вәтән оғлу» кими әсәрләри тамам бәсит, «мүасирлијә јүнкүл мүнасибәтин» мәһсулу кими гијмәтләндирир. Бурада бә'зи гәнаәтләри дәгигләшдирмәјә, дүрүстләшдирмәјә еһтијаҹ һисс олунур.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә, өлкәнин мүдафиәсинә һәср олунан һекајәләр мөвзу орижиналлығы, мүбаризә пафосу вә үслубуна көрә Мир Ҹәлалын јарадыҹылығында хүсуси мәрһәләдир.

Вахты илә әдәби тәнгид бу дөврдә јазылан әсәрләрин әтрафлы бәдии тәһлилини вермиш, бә'зи гүсурларыны гејд етмәклә јанашы, әдибин һәмин дөвр һекајәләрини әсасән јүксәк гијмәтләндирмишдир. М. Арифин «Гәзәбли һекајәләр»,[1] Һ. Оруҹәлинин «Мир Ҹәлалын Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә јарадыҹылығы»[2], Әзиз Мирәһмәдовун «Мир Ҹәлалын јени һекајәләри»[3], Мирзә Ибраһимовун «Мүһарибә вә әдәбијјат»[4], Әкбәр

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1941, 11 декабр.
[2] «Әдәбијјат гәзети», 1944, 15 март.
[3] «Әдәбијјат гәзети», 1943, 13 феврал.
[4] «Вәтән уғрунда», 1943, № 8.

Ағајев вә башга тәнгидчи вә јазычыларын гијмәтли мәгаләләри һәмин мөвзуја һәср олунмушдур. Хејирхаһ нијјәтлә јазылмыш бу мәгаләләрдә мүһарибә дөврүнүн өзүнәмәхсус чәтинликләри, әдәбијјатын гаршысында дуран бир сыра зәрури мәсәләләрин шәрһи илә әлагәдар олараг Мир Ҹәлалын һекајәләри дә тәһлил олунмушдур. Мәгаләләрдә садә адамларын һәјатына јазычынын дәрин мәһәббәти вә онун үслубундакы гәзәб, чағырыш, сәфәрбәрлик мотивләри әсас кејфијјәтләр кими көстәрилмишдир.

Мүһарибәдән сонра, хүсусән әдибин анадан олмасынын 50 иллији мүнасибәти илә јазылан мәгаләләрдә[1] јазычынын әсәрләриндәки реализмә, јенилијин көһнәлик үзәриндәки гәләбәсинә вә мүәллиф дилинин көзәллијинә даһа чох диггәт јетирилмишдир.

Хүсусән академик М. Ариф «Јазычы вә алим» адлы мәгаләсиндә тамамилә һаглы олараг, Мир Ҹәлалын тәһкијә вә тәсвирләриндәки «садә ајдын вә ширин бир дили», диалоглардакы «тәбиилик вә ҹанлылығы, әлванлығы», дәрин мә'налылығы ән диггәтәлајиг мәзијјәтләр һесаб едир. Бу хүсусијјәти профессор Ҹәфәр Хәндан да әдибин 50 иллији мүнасибәти илә нәшр олунмуш китабчасында јүксәк гијмәтләндирир. Мир Ҹәлалын классик әдәби ирслә әлагәси, онун јарадыҹылығынын мүхтәлиф мәрһәләләри һаггында ајдын тәсәввүр алмаг вә бу јарадыҹылыг јолуну ардыҹыл шәкилдә изләмәк нөгтеји-нәзәриндән дә һәмин китабча тәгдирәлајигдир. Мир

[1] М. Ариф. Јазычы вә алим—«Бакы», 1958, 25 апрел; М. Ҹәфәр. Мир Ҹәлал «Литературныј Азербајджан», 1957, № 6; К.Мәммәдов. Һекајәләримиз һаггында —«Коммунист», 1955, 15 март; М. Вәлијев. Садә адамлар һаггында һекајәләр. —«Әдәбијјат вә инҹәсәнәт», 1955, 25 сентјабр; А. Ахундов.. Сатира дилимиз һаггында.—Азәрбајҹан», 1956, № 11, Б. Нәбијев. Мир Ҹәлалын сечилмиш әсәрри,—«Әдәбијјат вә инҹәсәнәт», 1958, 10 мај; А. Аббасов. Образ и и дидактика.—«Литературная газета», 1950, 30 ноября.

Чəлалын јарадычылығы һаггында тəдгигатында профессор һекајə вə романларын ән јахшы кејфијјəтлəрини ашкара чыхармышдыр

Әдəби тəнгид, əдəби ичтимаијјəт јазычынын мүвəффəгијəтли һекајəлəрини јүксəк гијмəтлəндирдији кими, һəјатымыздакы ајры-ајры мəнфи һаллары биртəрəфли, јанлыш көстəрəн һекајəлəрини дə тəнгид етмишдир.

Мир Чəлалын һекајəлəринин мөвзусу рəнкарəнк, əһатə даирəси кенишдир. Јазычы кичик һекајəни өз јарадычылығында анчаг мүəјјəн заманла бағлы, тəсадүфи бир жанр һесаб етмəмиш, бəлкə онунла узун заман, мүнтəзəм шəкилдə мəшғул олмушдур. Бу чəһəтдəн о, өзүнүн мүасири олан һекајəчилəрдəн сечилир. Мир Чəлал классик Азəрбајчан нəсринин ән көзəл ән'əнəлəрини давам етдирир, онун инкишафына вə јени кејфијјəтлəрлə зəнкинлəшмəсинə чалышыр, əдəби-тəнгиди мəгалəлəриндə бу ән'əнəлəри тəблиғ едир.

Әдиб тəсвир етдији һəјатын мүхтəлиф саһəлəрини мүшаһидə етмəји, ашкара чыхармағы, ејни бир мөвзуја јенидəн, һəм дə јени бир мүнасибəтлə дөнə-дөнə гајытмағы, онун «ачылмамыш сирлəрини» кəшф етмəји севəн, башга сөзлə, лејтмотивлəри өз јарадычылығында бир ән'əнə шəклинə салмаға чалышан јазычылардандыр. Бу хүсусијјəт тəкчə һекајəлəрин мөвзуларында дејил, һəмчинин дил, үслуб, јазы манерасында да ардычыл сурəтдə давам етдирилмишдир.

I Фəсил

ЗƏНКИН МӨВЗУЛАР АЛƏМИ

Азəрбајчан классик вə совет əдəбијјатынын башга жанрларында олдуғу кими, нəсрдə дə аилə-мəишəт мəсəлəси диггəтəлајиг бир јер тутмушдур. Чəлил Мəммəдгулузадəнин «Данабаш кəндинин əһвалатлары», «Ханын тəсбеһи», «Гоша балынч», «Ики əр», Ә. Б. Һагвердијевин «Хортданын чəһəннəм мəктублары», «Гəндил», С. С. Ахундовун «Чəһалəт гурбаны», «Намус», «Гарача гыз», Н. Нəримановун «Баһадыр вə Сона», Ч. Чаббарлынын «Күлзар», «Диларə», «Дилбəр», «Күлəр», «Фирузə» кими əсəрлəриндə, С. Һүсејнин, Т.Ш. Симурғун, Ј.В. Чəмəнзəминлинин, Һ. Б. Нəзəрлинин, Б. А. Талыблынын, Ә. Әбүлһəсəнин, С. Рəһманын, Ә. Вəлијевин вə башга насирлəрин 20-чи вə 30-чу иллəрдə јаздығы əсəрлəрдə үмумəн аилə хошбəхтлијинə мане олан чəһалəтин, мөвһуматын тəнгиди, хүсусəн шəрг гадынынын əсарəт буховларындан азад едилмəси мəсəлəси мүһүм јер тутур. «Молла Нəсрəддин» мəчмуəсини вəрəглəркəн бу зəрури, һəјати мөвзуја аид јүзлəрлə ибрəтамиз, мараглы əһвалатын тəсвирини көрмəк мүмкүндүр.

XX əср əдəбијјатынын ән көркəмли нүмајəндəлəри аилə, мəишəт мəсəлəсини, гадын азадлығы проблемини заманын, дөврүн тə'хирəсалынмаз мəсəлəси кими алмыш, һəлл етмəјə чалышмышдыр. Бу мөвзу о гəдəр кениш əһатə даирəсинə малик олмушдур ки, һəтта бир сыра буржуа јазычылары гадын азадлығы мəсəлəси əтрафын-

2 сиф. 305

М. Ф. Ахундов адына Азəрб Республика КИТАБХАНАСЫ

да кениш мүзакирәләрә гошулмуш, бу мөвзуја әсәрләр һәср етмишләр.

Азәрбајҹанда совет һакимијјәтинин гәләбә чалмасы гадынлара мисли көрүнмәмиш һүгуглар, имтијазлар верди. Онларын әсарәтинә, мәһкум вәзијјәтинә бәраәт газандыран кечмиш феодал-патриархал мүнасибәтләрин иҹтимаи зәминини арадан галдырды. Истеһсалатын, азад сәрбәст әмәјин гапылары онларын үзүнә ачылды. Азад, хошбәхт аилә һәјаты үчүн онлара мадди вә мә'нәви имканлар верилди.

В. И. Ленин ашағыдан имкан олмадығы шәраитдә јухарыдан верилмиш һүгуги ганунларын формал характерини ифша едәрәк јазырды: «Капитализм заманы ајры-ајры һалларда дејил, типик бир һадисә олараг, адәтән шәраит елә дир ки, мәзлум синифләрин өз демократик һүгугларындан «истифадә етмәси» мүмкүн дејилдир. Капитализмдә бошанма һүгугу әксәријјәтлә истифадә едилмәмиш галаҹагдыр. Чүнки мәзлум ҹинс игтисади тәзјиг алтындадыр, чүнки нә кими демократија олурса-олсун, капитализмдә гадын «кәниз» олараг галыр, јатаг отағында, ушаг отағында, мәтбәхдә кәниз олур».[1]

Көһнәлијин буховларындан, игтисади тәзјигдән азад олмасына бахмајараг узун заман мә'нәви әсарәтин, динин, ҹәһаләт вә фанатизмин пәнҹәсиндә галан Азәрбајҹан гадыны бирдән-бирә көһнә зеһнијјәтдән, көһнә һәјатдан мирас галан итаәткарлыгдан, мөвһуматдан узаглаша билмәзди. Бунун үчүн узун заман тәблиғат, ибарәтамиз һәјат тәҹрүбәси әсасында онлары инандырмаг лазым иди.

Көркәмли насир Сејид Һүсејнин «Ики һәјат арасында» (1928) һекајәсинин гәһрәманы Әнисә кими минләрлә Азәрбајҹан гадынларынын талеји, һәјат тарихчәси көстәрир ки, көһнә мә'нәви әсарәт буховларындан хилас олмадан јени ҹәмијјәтдә габагҹыл фикирли адам олмаг мүмкүн дејилди. Әнисә кими Азәрбајҹан гадынлары дәрк едирләр ки, совет өлкәсиндә јашајан јени адамын «һәјаты да, көрүшү дә, дүшүнҹәси дә, әхлагы да, һәтта дамарларында ахан ганы да јени олмалыдыр».[1] Јенилик, габагҹыллыг, мүасирлик јени шәраитдә зәруридир.

20-ҹи илләрдә Азәрбајҹан совет насирләри Азәрбајҹан гадынларынын һәјат вә мәишәтиндә әсасән ики ҹәһәти даһа чох гәләмә алмышлар: 1. Гадыны алчалдан, онун инсани һүгугларыны, мәнлијини, иззәти-нәфсини мәһв едән көһнә иҹтимаи мүнасибәтләрин, динин, ҹәһаләт вә фанатизмин тәнгиди; 2. Азәрбајҹан гадынынын совет һакимијјәтинин илк илләриндә сәрбәстлијә, хошбәхт һәјата, јүксәлишә олан ҹошғун һәвәсинин, онун нәҹиб кејфијјәтләринин, аналыг вә вәтәндашлыг дујғуларынын тәсвири.

Әкәр Тағы Шаһбази Симурғун «Һагсызлыг дүнјасында» (1923), «Ағанын кәнизи» (1924), «Әзаб горхусу» (1923) кими һекајәләриндә ән ади инсан һүгугларындан мәһрум олан Азәрбајҹан гадынынын ағыр, фәрәһсиз һәјатындан тә'сирли, үрәкјандыран лөвһәләр верилирсә, «Јох (1924), «Азадлыг үчүн ҹинајәт» (1927), «Зәрифә» (1928) адлы һекајәләриндә јени һәјатын имканларындан онларын неҹә истифадә етдикләри—фабрикаја, мүәссисәјә үз чевирмәси, иҹтимаи һәјата дәрин рәғбәти көстәрилир.

Әкәр Сејид Һүсејнин «Һәзин бир хатирә» (1927) һекајәсиндәки Хәдиҹә, «Илан гызы» һекајәсиндәки Гөнчә, «Сарыкөјнәк» (1927) һекајәсиндәки Сарыкөјнәк, һүгугсуз, бәдбәхт, заваллы гадынлардырса, «Чархларын һүҹуму» (1927) һекајәсиндәки Никар әри илә үз-үзә дураг өз сәрбәстлијиндән данышыр. «Кор кишинин ар вады» (1928) һекајәсиндәки Мә'сумә «Ленин јолу илә

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 23-ҹү ҹилд, с. 69—70.

[1] Сејид Һүсејн. Ики һәјат арасында, с. 241.

кетдијини» ифтихарла сөјләјир, «Садә бир шеј» һекајәсинин гәһрәманы Әсмәр «истәдији адама әрә кедир».

Ј. В. Чәмәнзәминлинин, Һ. Б. Нәзәрлинин, Б. А. Талыблынын, Гантәмирин, Ә. Әбулһәсәнин, С. Рәһманын, Ә. Вәлијевин 20-чи вә 30-чу илләрдә нәшр олунан һекајәләриндә хошбәхт аилә вә гадын азадлығы проблеми мүәјјән чәһәтләрдән тәсвир олунмушдур. Бу мөвзуја һәср олунан һекајәләрин әксәријјәтиндә Азәрбајчан јазычылары азад совет гадынынын јени һәјатыны, онун тәдричән чәһаләт, мөвһумат пәнчәсиндән хилас олараг јени һәјата, сосиализм гуручулуғуна говушмасыны бөјүк ифтихар һисси илә тәсвир едирләр.

Демәли, аилә, гадын азадлығы, үмумән инсан шәхсијјәтинин азадлығы, инсанын шәхси ләјагәтинин јүксәк тутулмасы һаггында бөјүк бир ән'әнәнин, әдәби тәчрүбәсинин олмасы бу мөвзунун сонралар даһа дәриндән ишләнмәси үчүн кениш имкан јаратды.

Јени аилә мүнасибәтләриндә, истеһсалатын вә мәдәни јүксәлишин һәр бир саһәсиндә Азәрбајчан гадынларынын ролу вә нүмунәви фәалијјәти 30-чу илләрдә дә Азәрбајчан совет нәсринин мүһүм, әһәмијјәтли мөвзуларындан олмушдур.

I. Хошбәхт аилә проблеми

Јени әхлаг принсипләри әсасында јүксәлән, совет адамларынын нәчиб әхлаги кејфијјәтләрини тәчәссүм етдирән аилә Мир Чәлалы да бүтүн јарадычылығы боју дүшүндүрән, мәшғул едән мөвзулардан биридир. Әдибин һекајәләриндә бу мөвзуја ја билаваситә, ја да долајы јолла тохунулмушдур.

Һәссас вә чанлы **мүшаһидә исте'дадына малик олан** Мир Чәлал һәјатын даима инкишаф просесиндә олдуғуну көрүр, дәрк едир. О, бу дәјишмәни аилә-мәишәт саһәсиндә дә диггәтлә изләјир. Бу һәјати просесдә ики

чәһәт јазычынын диггәтини хүсусилә чәлб едир: 1. Сосиализм чәмијјәтиндә јаранан јени әхлаги сифәтләри, аилә мүнасибәтләрини әкс етдирмәк. 2.) Көһнә аиләнин мүтәрәгги, нәчиб ән'әнәләрини јашатмагла бәрабәр, онун вахты өтмүш, јенилијә әнкәл төрәдән, кечмишин галығы кими шүурда, әхлагда, нәзакәт гајдаларында кизләнән зәрәрли галыгларыны ашкара чыхарыб тәнгид етмәк.

Мир Чәлал јени әхлаги-мә'нәви кејфијјәтләри көһнәликлә мүбаризәдә, нәтичә е'тибары илә јашамаға һүгуг вә гүдрәти олан јенилијин гәләбәси шәклиндә, совет аиләсинин мә'нәви үстүнлүклрини өн планда көстәрмәк јолу илә ашкара чыхармаға чалышыр.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра кәнч совет дөвләтинин аиләләри үчүн јаратдығы мадди имканлар, мә'нәви һүгуг вә имтијазлар мәсәләси әдибин һәлә кәнч јашларында нәзәр-диггәтини чәлб етмишдир. Онун бу мөвзуја һәср олунмуш әсәрләриндә совет һакимијјәтинин әсл халг һакимијјәти олдуғу, јени гурулушун, онун әхлаг принсипләринин, үмумән мәдәни ингилабын инсанларын шүурунда нечә әкс-сәда тапдығы көстәрилмишдир.

Мир Чәлалын «Гајмаг» (1936) адлы һекајәси[1] бу чәһәтдән сәчијјәвидир. Јени игтисади-сијасәт илләринә һәср олунмуш бу һекајәдә јазычынын мәгсәди јохсул кәндли Меһбалынын вә онун һәмјерлиләринин јалныз мадди вәзијјәтинин нечә јахшылашмасыны көстәрмәк дејил, һәм дә јени һүгуг вә имтијазлары ајдын дәрк етмәјә мане олан көһнә тәсәввүр вә гәнаәти тәнгид етмәкдир. Әсәрдә кәндли Меһбалынын бәззаз Мәшәди Мөһсүнлә сөвдасындан данышылыр. Кәндли хырда еһтијачларыны өдәјән әрзаг шејләри мүгабилиндә һәр күн Мәшәдијә

[1] «Гајмаг» һекајәси илк дәфә «Оғул» ады илә нәшр олунмушдур. Бах: М. Чәлал. Көзүн ајдын—Бакы: Азәрнәшр,1939.

бир каса гајмаг апарыр. Адәт һалына кечмиш бу кедиш-кәлиши позмаг олмаз. Чүнки садәлөвһ кәндли, бәззаза апарылан бир каса гајмағы «ағзы дуалы адама» бир борч, позулмаз бир әһд-пејман һесаб едир.

Мәшдинин заһири тәмкини, һагг-һесабы сәбрлә апармасы Меһбалыда кор-коранә итаәткарлыг доғурмуш, онун көзләриндән пәрдә асмышдыр. О, Мәшәдинин өз мүштәриләрини алдада биләчәјини хәјалына белә кәтирмир. Оғлу Надирин тәсадүфи гајмаға тамаһ салмасы Меһбалыны гәзәбләндирир: О, «малын өз саһиби нә» чатмамасына тәәссүфләнир. «Она елә кәлир ки, Мәшәди Мөһсүнлә нечә илдән бәри сахладығы һагг-салам позулмушдур. Надир бу һәрәкәти илә узун илләрин досташналығыны бир сахсы габ кими вуруб сындырмышдыр».[1] Тәәччүблү орасыдыр ки, бәззаза чатачаг бир каса гајмағы о, «халгын малы» һесаб едир. О, өз садәлһвлүјү илә өз кичик оғлуНадирдән дә керидә галмышдыр. Бу кор-коранә е'тигад үзүндән Меһбалынын аиләси корлуг чәкир.

Кичик Надир, һаглы олараг, тәәччүб едир ки, «белә ләззәтли шеји анам мәнә нә үчүн вермир? Бәс атам буну нә үчүн өзү јемир, нә үчүн о, јаван чөрәји дишинә чәкир, бу чүр ләззәтли шеји Мәшәди Мөһсүнә верир?» (1,271). Буна бәнзәр бир чох чавабсыз галан суаллар Надирин ушаг хәјалыны мәшғул едир.

Мир Чәлал кәндли зәһмәтинин ағырлығыны һекајәдә габарыг көстәрир. Бу чәтинлији Надирин тәсәввүрү, хатирәси шәклиндә охучуја чатдырыр. Бөјүк мадди чәтинлик, сыхынты һесабына газанылан не'мәтин өзкәјә гисмәт олмасы, инсанын чүрүк бир е'тигад, кор-коранә

[1] Мир Чәлал. «Сечилмиш әсәрләри»—I чилд, Бакы: Азәрнәшр, 1956, с. 272. Мир Чәлалын «Сечилмиш әсәрләри»нин I вә II чилдләриндән кәтирилән ситатлар бундан сонра мәтнин ичәрисиндә вериләчәк, чилд вә сәһифә рәгәмлә көстәриләчәкдир.

инам үчүндан башгасына әвәзсиз, мүкафатсыз гуллуг көстәрмәси вә бунун аилә үчүн ачы, кәдәрли нәтичәләринин тәсвири охучуну дүшүндүрүр.

Кәндлинин садәлөһвлүјү күлмәли олса да, бу күлүш үрәкдә ағыр бир гүссә доғурур. Мүәллиф кәндлинин көзүндән садәлөвһлүк пәрдәсинин нечә көтүрүлдүјүнү белә тәсвир евир: «Меһбалы киши өзүнү топлајыб бир дә фикирләшәндә көрдү ки, һәгигәтән гајмаг Мәшәди Мөһсүнүн дејил, лап онун өзүнүн малыдыр; инәк онун өзүнүндү, инәји отаран өз оғлу, гајмағы тутан өз арвады! Инәјин јеми дә өз јончалығындан өз кәрәнтиси илә бичдији зүмрүд кими јонча!» (1,274).

Әлбәттә, образын мә'нәви аләминдәки бу дәјишмә тәдричән дејил, сычрајыш јолу илә верилмишдир. Мүәллиф кәндлинин ајылмасыны онун әввәлки руһи һәјәчанларынын давамы кими ачмышдыр. Һекајәнин сонунда әдиб ашағыдакы изаһатла кифајәтләнир: «Меһбалы бу сиррин мә'насыны анламагда чәтинлик чәкди. Башга кәндлиләрин ишини дә нәзәринә кәтирәндә ејни сирри көрдү» (1,274).

Фәһлә-кәндли һөкумәтинин һәр күн әлдә етдији наилијјәтләр, мәшәдинин дуканынын мөһүрләнмәси она һәлә бир сирр кими көрүнүр. О, һәлә достуну дүшмәниндән шүурлу сурәтдә ајырд едә билмир.

Аилә сәадәти мәсәләси илә әлагәдар олараг «Гајмаг» һекајәсиндә белә бир гәнаәт әсас көтүрүлмүшдүр ки, авамлыг, кор-коранә итаәткарлыг аиләнин јашамаг имканыны әлиндән алыр, ону јохсул, ачиз, әлачсыз бир вәзијјәтә кәтириб чыхарыр. Анчаг өз әлинин әмәјинә ачыг көзлә баханлар, өз шәхси ләјагәт вә мәнлијини јүксәк гијмәтләндирәнләр инсан кими јашаја биләрләр.

Мир Чәлалын билаваситә фәһлә һәјатына һәср олунмуш «Ајаз» (1936)[1] һекајәсинин әсас гәһрәманы Әкбәр-

[1] Һекајә әввәлчә «Һејрәт» ады илә чап олунмушдур. Бах: Көзүн ајдын, с. 127.

дә дә һәлә аилә сәадәти һаггында ичтимаи шүур ојанмамышдыр. О, саһибкара да, онун ханымына да нәзакәтлә, мә'рифәтлә вә еһтијатла јанашыр. Әкбәр өз устасынын-бәннанын тапшырыгларына данышыгсыз әмәл едир, һәтта бә'зән бу вә ја башга бир һадисә барәсиндә мүстәгил, сәрбәст фикир сөјләмәкдән чәкинир. Онун сәнәт, пешә өјрәнмәкдә мәгсәди будур ки, «әли чөрәјә чатандан сонра раһатча отурсун, аз ишләјиб, чох истираһәт етсин, чохлу чај ичсин. Бу ачы, јухусуз күнләрин јорғунлуғуну, әзабыны чанындан чыхарсын».

Јени аилә гурмаг истәјән фәһләнин мәһәббәт һиссләри сон дәрәчә тәмиз вә нәчибдир. «Һәлә додағында илк өпүшүн истиси сојумамыш, гәлбиндә илк тәбәссүмүн нарынчы алову сөнмәмиш, илк бахышын һәсрәти кетмәмиш» Ајазын кәлинлик гајғылары да чох тәбиидир. Әкбәр евә әлибош гајытмыш олса да, көрпәсинин тәбәссүмү, чаван ананын астанада көрүнмәси она бүтүн дәрдләрини унутдурур. Фәһлә аиләсинин бу сәмими гаршылыглы мәһәббәти һекајәнин мәркәзиндә дурур.

Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Әкбәр кими милјонларла зәһмәткешләр өз ирадәсинин саһиби олмушдур. Кәнч фәһлә азадлыг әлдә едән милјонлардан биридир. «Ингилаб онун чаныны, ганыны, инсанлыг һүгугуну, һәтта намусуну... оғруларын әлиндән алмышдыр» (1,263). Чохушаглы аиләләрә дөвләт гајғысы, бу аиләләрин игтисади-мадди зәмининин мөһкәмләндирилмәсинә әлверишли шәраит јаратмышдыр.

«Ајаз» һекајәсиндә әдиб кәрпич заводу коллективинин күндәлик көмәјинә кениш јер верир вә буну ингилабын гәләбәсиндән сонракы илк илләрдә партијанын, дөвләтин зәһмәткешләрә олан мүнтәзәм гајғысынын бир әламәти кими гијмәтләндирир. Бу гајғы вә еһтирам мүгабилиндә фәһлә аиләсинин миннәтдарлығыны вә севинч һиссләрини дәрин һәјәчанла тәсвир едән әдиб, һекајәнин сонуна доғру тәһкијәдәки һәрарәт вә лиризми сахлаја билмәмишдир, һисс-һәјәчанларын јерини әһвалатын өтәри тәсвири тутмушдур.

«Ајаз» һекајәсинин әввәлиндән охучуда Әкбәрин гејри-фәал, садәлөвһ олмасы һаггында ајдын тәсәввүр олдуғу һалда, мүәллиф дөнә-дөнә јени әһвалатлары сүжетә дахил етмәклә бу тәсәввүрү мөһкәмләндирмәјә чалышыр. Фәһләнин дөвләт гајғыларына һејрәт етмәси, чохушаглы аналара бирдәфәлик верилән дөвләт јардымынын маашындан тутулачағыны күман етмәси, завод коллективинә ислишә билмәмәси, гајнајыб-гарышмамасы онун ишкүзар тәбиәтинә ујғун кәлмир.

Аиләдә гаршылыглы еһтирамы, аилә үзвләринин гаршылыглы мәс'улијјәт дашымасыны ән нәчиб кејфијјәт һесаб едән Мир Чәлал, аиләни чәмијјәтлә бағлајан мә'нәви әлагәјә хүсуси диггәт јетирмишдир.

Аиләнин хошбәхтлији, мәнафеји вә тәләбләри мәһдуд мәишәт мәсәләси дејил, бунлар ичтимаијјәтин, коллективин, үмумән чәмијјәтин јүксәлиши, мәнафеји вә тәләбләри илә бағлыдыр. Хүсусән валидејнлә өвлад арасындакы мәһәббәт дујғулары, аталыг һагг-сајы, өвладын аилә гаршысындакы мәс'улијјәт һисси елә дахили-мә'нәви бағлардыр ки, бунлара е'тинасыз јанашмаг олмаз. Белә гаршылыглы мәнафе вә гајғы һиссини дәрк етмәјән, өз мәһдуд фәрди истәкләри чәрчивәсиндә галан, ата-анаја еһтирам һиссини итирмиш мешшанлар әдибин «Шәхси мәсәлә» (1940) һекајәсиндә амансыз тәнгид атәшинә тутулмушдур.

Мәнфәәтпәрәстлик, хәсислик, даркөзлүлүк өвлад борчу һиссиндән мәһрум олмуш Вердијев кимиләринин сәчијјәви сифәтләридир. Вердијевин атасы Мә'сум кишини шәһәрә, өзү илә бирликдә јашамаға дә'вәт етмәси, өмрүнүн сон күнләрини хош кечирмәк һаггында гоча кишијә мәсләһәтләри илк бахымда рәғбәт доғурур.

Мә'сум кишинин кәнддәки ишиндән, достларындан ајрылараг оғлу илә бирликдә шән күнләр кечирмәк арзу-

су илә шәһәрә кәлмәси тәбии тә'сир бағышлајыр. Һәлә аилә мүнасибәтләриндәки гаршылыглы мәһәббәт вә сәмимијјәтә ләкә дүшмәмишдир. Тәдричән тәзә кәлин Чәннәтин фитнәләринә ујан, ифтираларына алданан, күнаһсыз атасыны евдән гован Вердијевин хәбис, бәдхаһ нијјәтләри ашкара чыхыр. Мир Чәлал Чәннәтин әдаларына, шылтаглыгларына, нәһајәтсиз бәһанәләринә һәср етдији инандырычы сәһифәләр васитәси илә заваллы кәндлинин вәзијјәтиндәки чәтинлији, үмидсизлији габарыг, түнд бојаларла көстәрмәјә мүвәффәг олмушдур. Әдиб белә нахәләф, нанкор өвладларын јарамаз, шәрәфсиз һәрәкәтини ичтимаијјәтин мүһакимәсинә вермиш, чәмијјәти белә түфејли вә худбин тәбиәтли адамлардан тәмизләмәк зәрурәтини тәблиғ етмишдир.

Вәзијјәтинин чыхылмазлығына, чарәсизлијинә көрә Мә'сумун интиһар етмәк нијјәтинә дүшмәси, рәһбәрин адына әризә јаздырмаг чәһди адамларын гајғыја нә гәдәр мөһтач олдуғуну даһа тез нәзәрә чарпдырмаг мәгсәди илә верилмишдир. Бу һекајәдә анчаг совет гурулушу шәраитиндә миннәтсиз чөрәјә чатмағын, өз әлинин әмәјилә јашамағын мүмкүн олмасы фикријлә јанашы коллективин гајғыкешлијинә хүсуси јер верилмишдир.

Лакин Мә'сумун өзүнү өлдүрмәк нијјәти ишкүзар һәјат адамы олан Азәрбајчан кәндлисинин тәбиәти үчүн сәчијјәви көрүнмүр. Буна көрә дә онун ашағыдакы дахили монологу гәрибә, гејри-ади тә'сир бағышлајыр: «Ушаглығын гајғысыз күнләри, кәнчлијин чошғун вә аловлу саатлары, кәнд һәјатынын сакит, ширин вә ләззәтли дәгигәләри кәлиб сүфрә кими Мә'сумун өнүндә ачылды: Оф, һәјат нә гәдәр шириндир. Оф, өмрүмүн әзиз чағлары, кәлин, сиз һарадасыныз! Башымын үстүндән бир гырланғыч кими нә үчүн өтүб кетдиниз...»[1] Савадсыз кәндлинин дилиндәки бу тәмтәраг онун тәбиәтин-

[1] Мир Чәлал. Һәјат һекајәләри. Бакы ушагкәнчнәшр, 1945, с. 16.

дән, шуур сәвијјәсиндән доғмур. Әдәби тәнгид «Шәхси мәсәлә» һекајәсиндәки бу гүсуру вахтында мүәллифин нәзәринә чатдырмышдыр.[1]

Үмумән коллективин, хүсусән шәһәр тәшкилатынын көмәјә еһтијачы олан кәндлијә гајғыкешлијинә, еләчә дә чөрәкханадакы ишчиләрин хејирхаһлығына һәср олунан сәһифәләрдә мүәллифин инчә бир јумору, һүсн-рәғбәтлә долу тәбәссүмү ашкар һисс олунур вә бу дә чидди планда јазылмыш «Шәхси мәсәлә» һекајәсиндәки лиризми, тә'сирлилији артырыр.

Јени һәјатын гуручулары олан зәһмәткеш инсанлара мәһәббәт, онларын аиләсини хошбәхт көрмәк, инсани ләјагәтини јүксәк гијмәтләндирмәк—бу лејтмотив Мир Чәлалын һекајәләриндән гырмызы бир хәтт кими кечир, Әдибин «Һаким һекајәләри» (1938) һәм бу нөгтеји-нәзәрдән, һәм дә үмумән 30-чу илләрин нәсриндә орижинал бир мөвзуја мүрачиәт бахымындан мараг доғурур.

Доғрудан да, «чәмијјәт үчүн фајдалы адам олмаг идејасынын тәблиғи Мир Чәлалын јарадычылығында мүһүм јер тутур. Јазычы бу идејаја һәр дөврүн өз тәләбләри нөгтеји-нәзәриндән јанашыр вә һәмин дөврүн характерик әламәтләри васитәси илә гојдуғу фикри бәдии чәһәтдән әсасландырыр.»[2]

Бу идејаны үмумән аилә вә мәишәт мәсәләләринә һәср олунмуш һекајәләрдә, хүсусән «Һаким һекајәләри»ндә ашкар көрмәк мүмкүндүр. Мүхтәлиф һәјати шәраитдә көстәрилмәсинә бахмајараг бу һекајәләрдәки кәнч һаким ваһид бир мәгсәд изләјир. Бу мәгсәд бүтүн варлығы илә халга сәдагәтлә хидмәт етмәкдән ибарәтдир.

Һекајәләрин әввәлиндә белә бир епиграф верилмишдир:

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1940, 1 нојабр.

[2] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи—III чилд, Бакы: Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын нәшријјаты, 1957, с. 255.

«Хәстәләнмәмәји тә'мин етмәк ән јахшы мүаличә үсулудур». Заһирән белә көрүнүр ки, мүәллиф анҹаг тәбабәтлә әлагәдар олан сырф мүаличә үсулларындан сөһбәт ачачагдыр. Әслиндә исә әдиб бу мәсәлә илә јанашы көһнәлијин зәрәрли тә'сирләринә, адәт-ән'әнәјә, адамларын сәвијјәсини һәјатын ичтимаи тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг мәсәләсинә, вәтәндашларын ҹан сағлығы һаггында дөвләт гајғысына, һәкимләрин вәтәнпәрвәрлији вә с. мәсәләләрә тохунур. Нәтиҹәдә «Һәким һекајәләри» башлығынын һәм дә бир әдәби васитә олдуғу ашкара чыхыр.

Һекајәләр биринчи шәхсин дилиндән нағыл олундуғундан заһирән хатирәјә, тәәссүрата бәнзәјир. Лакин әслһекајә үчүн зәрури тәләбләрин мөвҹуд олмасы бунлары ади хатирә чәрчивәсиндән чыхарыр, тәәссүрат вә һәјат мүшаһидәси ҹанлы, тә'сирли вә тамамланмыш бәдии лөвһәләрә чеврилир.

«Һәким һекајәләри» силсиләсинә дахил олан дөрд һекајәни «Гонагпәрәст», «Мүаличә», «Досткөрүшү» вә «Вҹдан әзабы» дахилән бир-биринә бағлајан вә онлардакы фикир ардычыллығына, тамлығына көмәк едән ҹәһәтләрдән бириси бу әсәрләрин билаваситә халг мәишәти илә, халгын күндәлик, зәрури еһтијаҹлары илә бағлы олмасыдыр.

«Гонагпәрәст» һекајәсиндә азәрбајҹанлыларын мәишәтиндә јүз илләрдән бәри давам едиб кәлән гонагпәрәстлијә, бу нәҹиб мә'нәви кејфијјәтин ән'әнә илә бағлы олан, лакин халг һәјаты үчүн бә'зи зәрәрли ҹәһәтләринә тохунулмушдур. Бағбан Нәсибин хәстә ушагларыны мүаличә етмәјә киришән ҹаван һәкимин өзүндән мәмнун көркәми, меһрибан хәстә саһибләринин хош рәфтарындан һәзз алмасы «Гонагпәрәст» һекајәсинин експозисијасыдыр. Ушагларын бир-биринин далынҹа өлмәсинин сәбәбләрини ахтаран һәким, өз виҹданы гаршысында мәс'улијјәт дашыдығыны һисс едир. Гонагпәрәст атанын вахтсыз өлән ушағы нәзәрдә тутараг һәкимә мүраҹиәтлә дедији: «өмрүнү сизә бағышлады» сөзләри она дәрин тә'сир бағышлајыр. Һәким вахтсыз өлән, «ачылмадан солан гөнчә» һаггында дүшүнүр ки, ахы о, јашамалы иди. Јашаса иди, «бу аиләнин шәнлији позулмазды. Кәләҹәк халгымыза хејир верән бир адам... гонагҹанлы бир ана, нүмунәви бир тәрбијәчи оларды». Бурадан көрүнүр ки, бир аиләнин сәадәтини, онун кәләҹәк хошбәхт күнләрини ҹәмијјәтин хошбәхтлији, фәраһлы һәјаты нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндирмәк—бу сағлам идеја, бу «мәишәт романтикасы» үмумән әдибин «Һәким һекајәләри»нин, хүсусән «Гонагпәрәст»ин мәркәзиндә дуран әсас идејадыр. Әсәрдәки һәкими мүаличәдән даһа чох вахтсыз өлән хәстәләрин һәјат шәраити марагландырыр. Мә'лум олур ки, бу мәсәләдә әсл сәбәб аиләнин гонагпәрәстлији дүзкүн баша дүшмәмәсидир . Ев саһибинин фикринҹә, еһтирам, гајғы гонаға лазымдыр. Аилә үзвләри биртәһәр кечинә биләр, гаранлыг зирзәмидә дә отура биләр, кејфијјәтли јемәкләрдән, башга не'мәтләрдән дә көзүнү чәкә биләр, «чүнки бөјүјүн бөјүк јери вар, кичијин кичик», гонағын гонаг јери вар, гаранын гара».

Бағбан Нәсибин гонагпәрәстлијинин башга бир сәбәби дә вардыр. О да заһирән башгаларына бәнзәмәк, евин сәлигәсиндә, саһмана салынмасында башгаларындан кери галмамаг нијјәтидир. Дост-дүшмән килеј-күзарындан, тә'нәсиндән еһтијат һисси— кор-коранә тәглиддән ибарәт олан бу һисс бағбанын аиләсини сәбәбләри көзә көрүнмәјән бир фәлакәт гаршысында гојмушдур.

Аиләнин дағыла билмәк тәһлүкәсинин мәнбәји исә аилә үзвләринин, хүсусән бағбан Нәсибин авамлығыдыр. Ушагларын хәстәлијинин вә өлүмүнүн сәбәбләрини мүәјјәнләшдирә билмәјән завааллы бағбан белә дејир: «Мат-мәәттәл галмышам ки, бу нә бәладыр, нәзәрди, көздү, афатды, вурғунду, гарғышды, нәди билмирәм». Кәндлинин бу авамлығы исә гәзавү-гәдәр гәнаәти илә бағ-

лыдыр. Сәбри, итаәткарлығы, аза гане олмағы тәблиғ едән бу көһнә зеһнијјәт кәндлини фәалијјәтдән, тәшәббүскарлыгдан, мүстәгил һәрәкәтдән мәһрум етмишдир.

Сахта гонагпәрәстликдән гәзәбләнән һәким ишыглы, кениш, сәлигәли отаглардан бирисинин гапысыны ачыб онун кимә мәхсус олдуғуну сорушур. О, белә бир ҹаваб алыр: «Ќимин олаҹаг, ај доктор, шүкүр аллаһа, өзүмүзүн! Гонаг отағымыздыр да, билмирсиниз?

—О јанкы, о чарпајы гојулан отаг киминдир?

Имранын анасы дилләнди:

—Еһ, —деди, —ај доктор, фәләјин үзү гара олсун, арзу-камымыз вар ахы бизим. Ораны Имранын тојуна, кәлинә сахламышыг» (1, 440).

Бу мә'налы суал-ҹаваб бир тәрәфдән Нәсиб кишинин гонагпәрәстлијинин маһијјәтини ашкара чыхарыр, о бири тәрәфдән һәкимин бу гонагпәрәстлик һаггында гәзәблә, иттиһамедиҹи әда илә данышмасы, әсил һәгигәти авам кәндлијә дәрк етдирмәси үчүн имкан јарадыр.

Һәкимин иттиһамы исә чох доғру вә тутарлыдыр: «... Сәнин өвладларыны бир-бир әлиндән алан һәмин бу нијјәтиндир, сәнин өзүнсән. Хәстәни Москваја апармаг лазым дејил... Бу отаға кәтирмәк лазымдыр. Өлән ушаглар дирилиб гәбрдән галхсалар, сиздәки гонагпәрәстлијә ләнәт охујарлар. Докторлара тәклиф етдијин пешкәши габаг өз өвладларына гыј, онлара јазығын кәлсин!.. Гонағы ишыглы отагда, ушағыны гаранлыг дахмада сахлајанда, гонағы ипәклә, оғлуну чул-паласла јатыранда билмирсәнми ки, белә олар... Гој өвладынын һесабына әзизләдијин гонаглар кәлиб сәнин Имраныны дирилтсинләр, ја сәнә өвлад олсунлар!» (1,440). Һәкимин бу сөзләри нәсиһәт, моизә вә ја мә'рифәт дәрси дејил, бәлкә аҹы бир һәгигәтдир.

Азәрбајҹан кәндлисинин милли һәјат вә мәишәт тәрзини јахшы билән Мир Ҹәлал гонагпәрәстлик кими нәчиб кејфијјәтин тәнгидини мәгсәд көтүрмәмишдир.

Бәлкә, әксинә, һекајәдә гонагпәрәстлијә дәрин бир еһтирам дујулмагдадыр. Һәм дә бағбан Нәсибин садәлијинә, ишкүзарлығына вә гајғыкешлијинә дә мүәллиф һүснрәғбәт доғурмаға мүвәффәг олмушдур. Бунлардан әлавә едиб Азәрбајҹан кәндлисинин тәбиәтиндәки нәзакәт, мә'рифәт, мәдәни рәфтар кими көзәл инсани кејфијјәтләри дә илк плана чәкмишдир. Бу еһтирам вә һүсн-рәғбәт мејли олмасајды, кәндлинин аиләсиндәки фаҹиә үрәкдә гуссә вә нискил доғурмазды.

Доғрудан да, гонапәгпәрәстлијин өлчүсү олмалыдыр, бу нәчиб кејфијјәт аиләнин мадди тәмәлини сарсытмамалы, онун доғма үзвләрини өкеј вә мискин вәзијјәтә салмамалыдыр. Әкәр гонагпәрәстлик сахта, заһири нәзакәт вә нәвазиш наминә аилә үзвләринин корлуг чәкмәсинә, хәстәләнмәсинә, өлүмүнә имкан јарадырса, аиләни дағыдырса, бу нә гәдәр нәчиб кејфијјәт олса белә тәһлүкәлидир, тәнгид атәшинә мә'руз галмалыдыр.

Совет дөвләти аиләләрин хошбәхтлији үчүн лазыми мадди шәраит, игтисади зәмин јаратмышдыр. Совет тибб елми вәтәндашларын рифаһы, ҹан сағлығы үчүн һеч бир имканыны әсиркәмир. Лакин әкәр ән'әнәни дүзкүн баша дүшмәмәк мадди имкандан сәмәрәли истифадә етмәјә мане олурса, белә адәтләр дә иҹтимаијјәтин мүһакимәсинә верилмәлидир.

Тәнгидчи И. Сатсын һаглы олараг дедији кими, «Гонагпәрәст» һекајәсиндә, «јазычы тәфәккүрүн вә һәјат тәрзинин сырф милли хүсусијјәтләриндән сөһбәт ачыр. Әсл сәнәткар һәссаслығы илә о бу һәјат тәрзинин даһа кәскин формаларыны көтүрүр. Буна көрә дә о, мәһдуд, милли, јерли проблемдән кәнара чыхыр. О, инсанијјәтә —инсана ҹанлы, мүстәгим, фәрди мүнасибәт бәсләмәјә чағырыр». Инсанлара белә фәрди мүнасибәт исә анҹаг о заман мүмкүндүр ки, һәр бир һәким ҹәмијјәт гаршысында өз вәтәндашлыг борҹуну дәрк етсин.

«Виҹдан әзабы» һекајәсиндә тәсвир олунан һәким она

көрә пешманлыг чәкир ки, бүтүн ушаглары «бир бичимдә, бир өлчүдә, бир вәзндә олан консерв гутулары» кими тәсәввүр етмиш, онун сәһләнкарлығы, мәс'улиjjәтсизлиjи үзүндән Имран кими көзәл, истеʼдадлы бир ушаг һәлак олмушдур. Имранын өлүмүндән әзаб чәкән һәкимин тәсәввүрүндә ушағы өлдүрүлмүш утанчаг кәлинин аналыг дуjғулары, ирадәли, тәмкинли атанын аличәнаблығы чанланыр. Она елә кәлир ки, ушағын көлкәси ону һәр jердә изләjир: «Санки бу бахышлар Имранын деjил, мәним иттиһамнамәми охуjан тәмиз бир вичданын мүрачиәтидир». Бу сөзләр дөвләт, халг гаршысында онларын еʼтимадыны доғрултмаға борчлу олан бир вәтәндашын мәс'улиjjәт һиссини ифадә едир.

«Һәким һекаjәләри»ндә тәсвир олунан валидеjнләр шүурлу, мәдәни адамлардыр. Онлар дәрк едирләр ки, һәким онларын өвладларыны гәсдән өлдүрмәмиш, бәлкә бу бир сәһвин нәтичәсидир. Валидеjнләрин бу нәчиблиjини, аличәнаблығыны jазычы һәм дә халгымызын мүәjjән мәʼнәви кеjфиjjәти кими мәʼналандырыр.

«Вичдан әзабы» һекаjәсиндә тәсвир олунан һәким инсанын тәкчә «физиоложи» аләмини деjил, мәʼнәви аләмини дә өjрәнмәjә чалышыр. О, инсана үмид бәсләмәjи она дәриндән инанмағы, ондан анчаг jахшылыг вә хеjир көзләмәjи төвсиjә едир. Халга хеjир вермәк онун идеалыдыр. О, чамаата «...һеч олмаса зиjан вермәмәк үчүн» башга ихтисас сечмәjә, башга вәзифәләрдә ишләмәjә һазырдыр. Кәнчлиjин сағламлығыны, аиләләрин хошбәхтлиjини тәʼмин етмәк үчүн, онун гәнаәтинә көрә, ашағыдан — бағча мүрәббиjәлиjиндән башламаг лазымдыр.

«Дост көрүшү» һекаjәсиндә дә мүәллиф инсанлары түркәчара үсулларла «мүаличә» едән савадсыз ара һәкимләрини, «зорән тәбибләри» тәнгид етмишдир. Доғрудур, бу һекаjәдә һәгиги достлуг һаггында мүәллифин шәхси мүлаһизәләринә вә кәнддәки досту jохламаг ниj-

jәтинә кениш jер вермишдир. Бәʼзән бу мүлаһизәләр төвсиjә, мәсләһәт характери дашыjыр, һекаjәнин jығчамлығына, дахили һәрәкәт вә динамикасына хәләл кәтирир. Лакин кәнддә һәкимә мүнасибәт, достун ағыр күнүндә имдада чатмаг, савадсыз һәкимин өз ихтисасыны артырмасы үчүн шәраит jарадылмасы вә с. мәсәләләр һәрарәтлә, дахили бир лиризмлә тәсвир олунмушдур. Чаван һәкимин үзүнү гәбристанлыға тутараг түркәчарә үсулла адамлары мүаличә едән кәнд һәкиминдән: «Бу гәбристанлыгда jатанларын нечә фаизиндән хәчаләтлисән»—деjә сорушмасы, чәкмәнин учу илә торпағы ешәләjән Мирзәнин пешманчылығы диггәтлә ишләнмиш марағлы, тәʼсирли бәдии деталлардыр.

«Мүаличә» һекаjәсиндә исә савадсыз, һәмсөһбәти олмадығы үчүн дарыхан вә оғлу тәрәфиндән ичтимаи һәjата алышмаг jолу илә «мүаличә» олунан бир гадынын шәһәрдәки һәjатындан бәһс олунур. Бурада jухарыда адларыны чәкдиjимиз һекаjәләрдән фәргли олараг әһвалат мәзәли, әjләнчәли бир үслубда тәсвир едилмишдир.

Демәли, билаваситә аилә хошбәхтлиjинә һәср олунмуш «Һәким һекаjәләри»ндә Мир Чәлал бир кәнч һәкимин тәчрүбәсинә, һәjат мүшаһидәләринә әсасланараг аиләjә, аилә үзвләринә, инсанлара гаjғы мәсәләсини анчаг сырф тибби нөгтеjи-нәзәрдән деjил, һәм дә әхлаги нәтичәләр чыхармаг jолу илә һәлл етмәjә чалышмышдыр. Башга сөзлә, мүаличәнин сырф тибби чәһәтләрдән даһа чох инсан хошбәхтлиjинә мане олан адәт, әнʼәнә, вәрдишлә бағлы зәрәрли чәһәтләри тәнгид һәдәфи сечмишдир.

Социализмин һәjата, мәишәтә дахил олдуғу, мәдәни ингилабын наилиjjәтләр әлдә етдиjи бир заманда совет аиләсинин һәjаты илә бағлы проблемләрин тәсвири заманын өз зәрури тәләби иди. Аиләнин тәкчә шәхси мәсәлә олмадығы, онун чәмиjjәтә мөһкәм мәʼнәви телләр-

лә бағлылығы, һәр бир фәрдин коллективлә вәһдәти һәјатын өзүндә ајдын шәкилдә мејдана чыхырды.

Совет адамларынын хошбәхтлији Мир Чәлалын «Тамаша», «Нәнәнин һүнәри», «Бадамын ләззәти», «Көзүн ајдын», «Һикмәтдән хәбәр», «Оғул», «Әскәр оғлу», «Назик мәтләб», «Инсанлыг фәлсәфәси» кими мараглы һекајәләриндә дә тәсвир олунмушдур.

Мир Чәлал һәм дә ејни аиләнин јүксәк мә'нәви тәләбләринә чаваб верә билмәјән, шүурунда көһнәлик галыглары олан аилә үзвләрини тәнгид атәшинә тутмаг јолу илә, чәмијјәтин әхлаг принсипләрилә ајаглаша билмәјән адамлара мә'нәви тә'сир көстәрмәк јолу илә әсл аилә сәадәтинә өз мүнасибәтини билдирмишдир.

Мир Чәлалын гәнаәтинә көрә, аиләнин мадди шәраитин јахшылашдырмаг истәјән инсанын арзуларында ирад тутула биләчәк пис бир чәһәт јохдур. Һәр кәс өз аиләсиндә мүмкүн гәдәр буна наил олмалыдыр. Лакин бу шәртлә ки, белә арзу инсан һәјатынын јеканә мәгсәдинә чеврилмәсин, хошбәхтлик анлајышы анчаг өз аиләсинин шәраитини јахшылашдырмагла мәһдудлашдырылмасын, инсан өз ичтимаи борчуну унутмасын.

Мәһдуд истәкләриндән кәнара чыха билмәјән адамлар хошбәхтлији анчаг шәхси раһатлыгда ахтарырлар. Сосиализм чәмијјәтиндә шәхси вә ичтимаи мәнафе арасында мөһкәм мә'нәви вәһдәт олдуғундан, анчаг өз раһатлығыны ахтаран, сәмәрәсиз иш мүгабилиндә дөвләтдән, чәмијјәтдән мүмкүн гәдәр даһа чох фајдаланмаг истәјән мешшанлар әфкар-үмумијјәнин истеһзасына һәдәф олурлар.

«Кәмтәровлар аиләси»ндә (1939) тәсвир олунан аилә үзвләри белә мешшанлара нүмунәдир. Һекајәдә тәсвир олунан әр-арвад анчаг ев-ешик дүзәлтмәклә мәшғулдурлар. Әлбәттә, әсл инсан кими јашамаг үчүн еви саһмана салмаг лазымдыр вә бурада гејри-ади һеч нә јох-

дур. Кәмтәров онун һәдсиз дәрәчәдә, лакин сәмәрәсиз ишләдијини гүсур сајан редактора дејир: «Јарашмасын о адамлара ки, ишләмирләр. Биз ки, кечә-күндүз чалышырыг. Тәр төкүрүк. Бу да мүкафатымыздырмы?» (1, 347).

Көрүнүр, Кәмтәров үмумхалг ишинә зәрәр вурмағын мүгабилиндә һәлә мүкафат да көзләјир. Кәмтәровларын кечә-күндүз ишләмәји аиләјә асудәлик, фәрәһ кәтирмир, әксинә, сонсуз нараһатлыға сәбәб олур. Варланмаг еһтирасы илә аилә үзвләринин шәрәфли валидејн һиссини достларла, гоһумларла үнсијјәт һиссини күтләшдирир, аиләнин әсасыны инсанлар арасындакы мүнасибәт дејил, әшјалара мүнасибәт тәшкил едир. Бурада ичтимаи борчдан даһа чох фәрдијјәтчилик әһвалируһијјәси һөкм сүрүр.

Ишбазлыг, мәнфәәтпәрстлик үзүндән бири-бири илә көрүшә билмәјән әр-арвадын тәскинлији үчүн јеканә васитә кичик мәктублардыр. Гуламла Лејланын севкиси онларын үрәкләриндән дејил, «бу мәктубларын гара, долашыг, сәлигәсиз хәтләриндән» кечир. Бир нечә мисал: «Гулам, гајганаг биширәси олсан, јумурта буфетин алт көзүндәдир, јағ да тахчада», «Дәјишәкләрини тијанын ичинә тулла, палтарјунана көндәрәчәјәм»; «Ачары асма, чарһовузун үстүндәки кәрпичин алтына гој, көрән олмасын», «Гадасы, мәним сојуз китабчамы кәрәмисән! Тапсан, столун јешијинә гој», «Машынкада јазмаға вахтын олса, бизим идарәдә халтура вар, кәтирим»; «Адама нијә чаваб вермирсән, дедијим мәсәлә нечә олду?» (1,344).

Белә мәктублар аиләни гаршылыглы мәһәббәтдән вә гајғыдан мәһрум етмишдир. Доғрудур, јазычы арабыра Гуламла Лејланын мәһәббәтинә ишарә илә: «Онлары гыш да сојуда билмәз» кими рәғбәтдоғуран сөзләр ишләдир, онларын гаршылыглы е'тимадындан сөз

ачыр. Лакин һекајәнин бәдии мәнтиги бу сөзләрин анҹаг бир истеһза, кинајә илә дејилдијини ашкара чыхарыр.

Кәмтәровларын варланмаг еһтирасыны әдиб һәсәд вә пахыллыг мәрәзи илә әлагәләндирир: «Лејла көрүрдү ки, артист Ејјубовун арвады бармағында чүт-чүт брилјант үзүк, гулағында баһалы сырға гырғы кими кәзир. Көрүрдү ки, Гыјыг Әләкбәрин үчмәртәбә евинә һамбаллар пианино чыхарыр, гоз ағачындан дүзәлмә мебел дашыныр, бәдәннүма күзкү, Варшава чарпајысы, Губа халчасы кәлир» (1, 342). Гоншуларын јахшы күзәраны онларын үрәјиндә әввәлҹә гибтә, сонра һәсәд вә пахыллыг һисси доғурур ки, бу һисс һекајәдә тәсвир олунан мешшан һәјатынын мәнбәји кими јазычынын мә'налы күлүшүнә мә'руз галыр. «Гонагпәрәст» һекајәсиндә олдуғу кими, бурада да әдиб заһири адәт, дәб хатиринә башгасыны јамсыламағы, пис мә'нада «көр-көтүр дүнјасыдыр» гәнаәтини рүсвај етмәјә мүвәффәг олмушдур. Јазычы белә бир доғру гәнаәти әсас көтүрмүшдүр ки, инсанын мә'нәви зәнкилији, онун һәјатынын мә'насы халг мә'нәвијјаты илә нә дәрәҹәдә бағлы олмасы илә өлчүлүр. Инсан ҹәмијјәтин һәјатында нечә иштирак едир, өз вәтәндашлыг борҹуну нечә өдәјир? Инсан ҹәмијјәдән нә гәдәр узаглашыб өз шәхси һәјатына гапылырса өз шәхси мәнафејини күдүрсә онун мә'нәвијјаты бир о гәдәр јохсул вә мәһдуд олур. Әксинә, халг һәјаты илә үзви әлагә характерин һәртәрәфли инкишафынын әсас амилидир.

Доғрудур, һекајәдә тәсвир олунан мешшанлар халгын ачыг вә ја маскаланмыш дүшмәни дејилләр. Онларын ҹәмијјәтә вурдуглары зәрәр шүурлу вә гәрәзли нијјәтлә баш вермәмишдир. Әслиндә онлар ичтимаи һәјата биканәлијин зәрәрли олдуғуну тәсәввүрә белә кәтирмир, белә һәјат вә давраныш тәрзиндә нөгсанлы ҹәһәт көрмүрләр. Лакин нијјәтләрдән асылы олмајараг онлар

әмәлләри илә објектив шәкилдә ҹәмијјәтин јүксәлишинә әнкәл төрәдирләр.

«Кәмтәровлар аиләси» һекајәси дә үслубдакы рәнкарәнклик, тәбиилик, тәһкијәдәки суал-ҹаваб, мүраҹиәт, е'тираз, инандырма пријомларынын әлванлығы, ҹидди бир мөвзунун мараглы, әјләнҹәли, ибрәтамиз шәкилдә тәсвири ҹәһәтдән Ә. Һагвердијевин сатирик һекајәләрини хатырладыр.

Бу һекајәнин Һагвердијевә итһаф олунмасынын сәбәбләриндән бириси, еһтимал ки, үслубдакы бу јахынлыгла, Һагвердијевин хатирәсинә олан дәрин мәһәббәтлә әлагәдардыр.

Аиләләрдәки гаршылыглы сәмимијјәтә, үнсијјәт вә мәһәббәтә мане олан һәр ҹүр көһнәлик әламәтләри әдиби нараһат едир.

«Елчиләр гајытды» (1956) һекајәсиндәки Шәһрәбаны халанын анҹаг елмләр намизәди олаҹаг адама өз нәвәсини вермәк арзусу—мүәјјән дәрәҹәдә шөһрәтпәрәстликлә бағлы олан нијјәти, јахуд «Ики һаким» (1958) һекајәсиндәки Мүрсәлин вә арвады Назиләнин дикбашлыг едәрәк кичик бир бәһанә үстүндә бир-биринә күзәштә кетмәмәси дә көһнәлијин тәзаһүрү кими тәнгид олунмушдур. Лакин һәр ики һекајәдә таныдығымыз аилә үзвләри зәһмәткеш, садә, хејирхаһ инсанлардыр. Һәр ики аиләнин үзвләри өз евладларынын сәадәтини һәр шејдән јүксәк тутурлар. Буна көрә дә һәр ики һекајәдәки тәнгиди аһәнк, сакит, һәлимдир, јумор үрәјәјатан вә мүлајимдир.

Нәвәси Нәҹибәнин шәклини чәкмәјә кәлән фотографлары Шәһрәбаны халанын говмасы, һөрмәтли елчиләри гаршыламаг үчүн һәтта гоншуларын да әл-ајаға дүшмәси, елчиләрин нараһатлығы, евләнмәк истәјән оғлан һаггында сәҹијјәнамә, тә'рифли сөзләрин уйдурулмасы, нәһајәт, Назимин ихтирачылар бүросуна тәгдим етдији әсәрин мүзакирәсини кечирмәк вә бу васитә илә ону садә-

ләвһ гадынын нәзәриндә учалтмаг үчүн дүзәлдилән кәләк әјләнчәли вә мараглыдыр.

Диалог шәклиндә гурулмуш вә заһирән бирпәрдәли пјеси хатырладан «Ики һаким» һекајәсиндә дә көрпә ушағын кәләчәк талејинә вичданла јанашан валидејнләрин барышмасы шән әһвали-руһијјә илә тәсвир олунмушдур. «Шәхси мәсәлә» һекајәсиндән фәргли олараг «Ики һаким»дә әдиб аилә мәсәләсини бир нөв инзибати јолла дејил бәлкә аилә үзвләринин шүурлу мүнасибәти, бир-бирини анламасы, башга сөзлә, гаршылыглы сурәтдә дәрк етмәси јолу илә һәлл етмишдир.

Тәкчә аилә хошбәхтлијинә әнкәл төрәдән пахыл, ачкөз, шөһрәтпәрәст адамлары дејил, һәмчинин үмумән аилә гурмаға е'тинасыз јанашан, «субајлыг-султанлыгдыр» гәнаәтини әсас тутараг сона гәдәр тәк галан вә өз әмәлинин чәзасыны чәкән, сонсуз галан бә'зи субајлары да јазычы нәзәрдән гачырмамышдыр.

Әкәр бир кәнч өмрүн мә'налы илләрини сәмәрәли, хејирли ишләрә сәрф етмәк әвәзинә, «Бу дүнја беш күндүр, беши дә гара» кими чүрүк гәнаәтләрә ујараг һәјатыны кејф вә әјләнчә мәчлисләриндә кечирирсә, ушаглы аиләләрә һәгарәтлә, ришхәндлә јанашырса, беләләри кәнчлијин тәрбијәсинә, әхлагына анчаг мәнфи, зәрәрли тә'сир көстәрә биләр.

«Субајлыг фәлсәфәси» (1957) һекајәсиндә тәсвир олунан Мирзә Чавад белә көһнә фикирли зијалылардандыр. Чавад образынын дәјишмәси бүтүн әсәр боју тәбии вә инандырычы көрүнүр. Әввәлләр чаван, «башы исти, көзү ганлы, чиби пуллу олан» субајын тәмтәраглы күнләри көзләдијиндән тез кәлиб кечир. Инди онун башы ағырлашмыш, дәрди чохалмыш, тагәти азалмышдыр. Һәр шеј она санки «һаны сәнин аилән, исти очағын, абад ханиманын, чыраг јандыранын»,—дејир. Јазычы образын дәјишмәсиндә һәр бир кичик детала диггәт јетирир вә бу деталларын чохунда мә'налы гаршылашдырма, мүгајисә әсас јер тутур. Мир Чәлал мүмкүн гәдәр дидактик, нәсиһәтамиз нәтичәләрдән узаглашыб, тәсвирдә өз тәмкинини сахламаға чалышыр. Әсәрдә Чавадын әввәлки севинчилә индики гүссәси, аиләли адамлара истеһзасы вә сонракы пешиманчылығы, әввәлки өзүндән мәмнунлуғу илә сонракы нараһатлығы вә нискили тәзад шәклиндә верилмишдир. Мүәллиф бу тәзады Чавадын мадди вәзијјәтинин тәсвириндә дә ејни шәкилдә сахлаја билмишдир. Белә ки, әввәлләр «пулу көјә совуран» субај, инди далдеј ашханаларда наһар едир. Вахты илә «милјонун һагг-һесабыны ики дәгигәлијә јербәјер едән» Мирзәнин инди «бармаглары кағыз тутанда әсир, рәгәмләри тәрс охујур». Әввәл әтрафына пәрванә тәк доланан ханымлар инди она мәһәл гојмурлар... Әввәлләр ади күнләр дә Мирзә үчүн бајрам кими көрүнүрдү, инди бајрам күнләриндә дә үрәјинә ишыг дүшмүр.

Мир Чәлал бүтүн бу мә'налы вә сәррас мүгајисәләри јенә дә аилә сәадәти мәсәләсинә кәтириб чыхарыр. Бајрам ахшамында «бүтүн евләрдән шәнлик, севинч сәсләри учалдығы бир заманда Чавадын донуг нәзәрләри бир нөгтәјә дикилмишдир». Ушаглы аиләләрә һәсрәтлә бахан Чавад һекајәнин сонунда «ағыр дүшүнчәләр, пешиманчылыг ичиндә» узаглашыр, гаранлыглара гарышыр.

«Гаранлыглара гарышды» ифадәси аиләјә хор бахан бир әһликефин агибәтини сәчијјәләндирмәк үчүн тутарлы вә сәррас дејилмишдир. Доғрудур, һекајәдә Мирзә 20-чи илләрин көһнәфикирли зијалыларындан бири кими тәсвир олунмушдур. О, өзүнүн һәр бир һәрәкәтини мүәјјән дини бир әһвалатла әсасландырмаға чалышыр. Она евләнмәји тәклиф едәнләрә белә дејир: «Арвад јахшы олсајды, аллаһ о бојда көјләрдә тәк отурмазды». Онун евләнмәкдә нә үчүн кечикмәси илә марагланан-

лара да белә ҹаваб тапыр: «Пејғәнбәр өзү Хәдиҹәни 40 јашында алмады?»[1] Белә бәһанәләр сонсузлуға дүчар олмуш субајын фанатизмини ашкара чыхарыр.

«Субајлыг фәлсәфәси»ндә кәнҹ нәсли —коммунизмин кәләҹәк гуруҹуларыны түкәнмәз гајғы илә әһатә етмәк идејасы да долајы јолла тәблиғ олунмушдур.

Лакин көһнә бир гәнаәтин тәнгиди һекајәнин мәркәзиндә дајандығындан мүәллиф өз талејиндән разы олан нүмунәви совет аиләсинин вәзијјәтини бир нечә өтәри чизки илә тәсвир етмәклә кифајәтләнмишдир. Бу гүсур һекајәдә дәрһал нәзәрә чарпыр.

Совет адамларынын мадди-мәдәни јүксәлишини тә'мин едән дөвләт, партија гајғысы Мир Ҹәлалын һекајәләриндә ардычыл сурәтдә тәсвир олунур. Әслиндә бу мөвзу онун јарадычылығында нәҹиб бир ән'әнәјә, сабит бир лејтмотивә чеврилмишдир.

Әдибин 1931-ҹи илдә јаздығы «Гајмаг» һекајәсиндән башлајараг, 1959-ҹу илдә гәләмә алдығы «Инсанлыг фәлсәфәси»нә гәдәр бу мөвзу онун әсәрләриндә мүхтәлиф шәкилләрдә ифадә олунмушдур, һәм дә бир тәкмилләшмә јолу кечәрәк даһа да дәринләшмиш, кенишләнмишдир.

Јухарыда ады чәкилән һекајәләрдә тәсвир олунан әһвалат вә характерләрин маһијјәтиндән асылы олараг јазычы бә'зән авамлығын («Гајмаг», «Ајаз», «Гонагпәрәст»), бә'зән ачкөзлүјүн вә мәнфәәтпәрстлијин («Кәмтәровлар аиләси»), бә'зән дә әхлаг дүшкүнлүјүнүн («Субајлыг фәлсәфәси»), башга сөзлә, мүәјјән бир нөгсанын, фәналығын тәнгидини тәһкијәнин мәркәзинә чәкмиш, сүжетдәки бүтүн көмәкчи хәтләри вә васитәләри бу тәнгидә табе тутараг садәлик, хејирхаһлыг, јахшылыг һаггында әхлаги нәтиҹәләр чыхармышдыр.

«Инсанлыг фәлсәфәси» һекајәсиндә исә, әксинә, инсана гајғы мәсәләси әсәрин мәркәзиндәдир. Бурада мүәллиф «инсанлары јахшы нүмунәләр әсасында тәрбијә етмәји», инсанын нәҹиб кејфијјәтләрини өн плана чәкмәји, габарыг көстәрмәји әсас мәгсәд көтүрмүшдүр. Меһрибан ата олан Бахышын фикринҹә, инсан һәјатынын мә'насы анҹаг аиләдәки гаршылыглы мәһәббәтлә мәһдудлаша билмәз. Гаршылыглы мәһәббәт, үмумән коллектив әмәјә, ишкүзар совет адамларына, социалист вәтәнинә олан мәһәббәтлә, сәдагәтлә үзви сурәтдә бағланмалыдыр. Аиләјә дәрин мәһәббәт сајәсиндә, «Идарәдә дә адамын кефи саз, үрәји ишыглы олур, меһрибан аилә «ишдә дә адама бир архадыр».

Бахыш да, онун арвады Ағҹа да ишдә намуслу, сәлигәли, нүмунәви адамлардыр. Ағҹа көрпәләр евиндә тәрбијәләндирдији ушаглары өз өвлады Надирдән сечмир, онларын талеји илә јашајыр. Тикинтидә адлы-санлы уста олан Бахышын да үмумхалг сәадәтиндә мүәјјән әмәји вардыр. Онларын нәҹиб инсани һиссләри ичтимаи мәнафе үмумилији әсасында инкишаф етмиш, чичәкләнмишдир.

Инсана гајғы, онун шәхси ләјагәтинә дәрин еһтирам «Инсанлыг фәлсәфәси» һекајәсиндән гырмызы бир хәтт кими кечир. Һекајәдә әдиб сүжетин ахыныны ләнкидән, тәһкијәнин рәванлығына хәләл кәтирән әлавә тәфсилата јол вермир. Белә ки, Бахышын гәфләтән өлүмүнүн тәсвири дә, башсағлығына кәләнләрин тәсәллиси дә. Ағанын матәми дә һәјатда олдуғу кими ади вә тәбии шәкилдә тәсвир олунур.

Нүмунәви бир аилә башчысы олан Бахышын өлүмүнә һәср олунан сәһифәләр емосионал, лирик бир дилдә јазылмышдыр. Евдә һөкм сүрән сүкутда да, бәннанын дивардан асылмыш зәрһашијәли шәклиндә дә мүәллиф аилә башчысынын вахтсыз өлүмүндән доған кәдәри вә һүзнү габарыг көстәрмәјә чалышыр, шәклә мүраҹиәтлә онун әзиз хатирәсини ҹанландырмаға, әбәдиләшдирмәјә чалышыр: «Санки бу икидин ајыг вә ити бахышлары

[1] «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт», 1957, 13 јанвар.

кәнч аиләдә һәр шеји бирләшдирирди. Ишләјән дә, охујан да һәр ан башда әјләшәнин нәзәриндә иди. Узун илләр ејни марағыны, диггәтини сахлајан гыврымсач оғлан санки евиндәкиләрдән дә буну тәләб едирди. Санки сакит, сәссиз, давамлы, мә'налы, меһрибан нәзәрләрилә дејирди: «Мән бурадајам, нијә дарыхырсыныз? Ишиниздә олун»[1]

Аилә мөвзусуна һәср олунмуш һекајәләрин бир чохундан фәргли олараг мүәллиф, «Инсанлыг фәлсәфәсиндә гәһрәманлары әһатә едән ичтимаи мүһитин, коллективин тә'сиринә, фәаллығына даһа кениш јер вермишдир. Ағчанын «ән ағыр дәгигәләриндә гүдрәтли, гүввәтли инсан әлләри ону јыхылмаға гојмур, онун дизинә тагәт, гаралан көзләринә ишыг верир. Ағча көрүрдү ки, исти бир гајғы ону һәмишә, һәр тәрәфдән әһатә едир. Гол-ганадындан тутараг һәјатын сүр'әтли ахынында апарыр, дәстәдән, мүһитдән ајрылмаға гојмур».[2]

Бизим чәмијјәтимиздә инсана гајғы, онун һәјатыны көзәлләшдирмәк кими нәчиб дујғулар һәр чүр фәрдијјәтчилијә, мәнсәбпәрәстлијә, егоизмә гаршы гојулмушдур. Лакин Бахышын өлүмүндән сонра Ағча кими «көјәрчин тәбиәтли», ејни заманда күмраһ, һәјатын бүтүн көзәлликләриндән кам алмаға габил олан бир гадынын мәрһум әринин хатирәсинә садиг галараг һәр шејә е'тинасыз јанашмасы гәрибә тә'сир бағышлајыр. Әкәр о, өз һәјатыны јенидән гурмаға чәһд етсәјди белә, һәм ону әһатә едән гајғыкеш инсанларын, һәм дә охучунун нәзәриндә алчалмаз, әввәлки мә'нәви нүфуз вә еһтирамыны јенә дә хәләл кәлмәдән сахларды.

Доғрудур, Ағчанын үмидсизлијә, тәнһалыға гапылдығыны иддиа етмәјә әсас верән елә бир тутарлы епизод

[1] Мир Чәлал. Инсанлыг фәлсәфәси. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт,» 1959, 5 декабр.

[2] Јенә орада.

тәсвир олунмамышдыр. Әксинә, инсана дөвләт, үмумхалг гајғысы әсәрин һәр бир һиссәсиндә елә нәчиб бир тәшәббүс кими көстәрилмиш, тәһкијәјә дә, мүкалимәләрә дә елә мәһарәтлә һопдурулмушдур ки, охучу Ағчанын тәк галдығы, өз дахили аләминә гапылдығы анлары да гејри-ихтијари олараг унудур. Лакин онун анчаг һәзин бир хатирә илә, мәрһум әринин хатирәси илә тәсәлли тапмасыны вә бу тәсәлли илә кифајәтләнмәсини гәнаәтбәхш һесаб етмәк олмаз.

Мир Чәлал һәм кичик һәчмли һекајәләриндә, һәм дә билаваситә күндәлик һәјатын вердији материаллар әсасында јаздығы бәдии очеркләриндә аилә мәсәләси илә бағлы олараг гадын азадлығы проблеминә тохунур.

«Азад гыз» (1930), «Алмас кәлди» (1931), «Ишыглы јолларда» (1932), «Марксын досту» (1932), «Аналар јарышы» (1933) кими очеркләрдә тәсвир олунан Чимназлар, Алмаслар, «ингилабын ганады алтында бөјүјән вә көз ачан» Рүбабәләр, тохучу фәһләләрин севимлиси Аналар, хошбәхтлији «бир һәгигәт олан» Пакизәләр јени һәјаты гуран инсанлар иди.

Бу очеркләрдә тәсвир олунан чанлы инсанларын интиһабы, јенилик һисси, јени илә мүнасибәтләри әдибин бир сыра һекајәләри үчүн һәјат материалы вермишдир.

Гадын азадлығы мәсәләсинә һәср етдији һекајәләрдә әдиб бир тәрәфдән гадынларын мә'нәви инкишафына манеә олан мөвһумат вә чәһаләтин аилә үчүн зәрәриндән, о бири тәрәфдән гадынларын јенилијә олан сонсуз һәвәсиндән бәһс едир.

«Пәрзад» (1931) һекајәсиндә[1] тәсвир олунан авам, пулпәрәст ана әрә кетмәли гызларындан «оғул гәдәр хејир көрмәк истәјир». «Гундағы вә гучағы оғул» көрмәдији үчүн талејиндән шикајәт едән Пәрзад, амансыз та-

[1] «Пәрзад» һекајәси илк дәфә «Пөлүк» ады илә нәшр олунмушдур. Бах: Мир Чәлал. Бакы, Азәрнәшр, 1935, с. 50

лејинин гисасыны санки гызлардан алыр. Кичик јашында әрә верилән Мә'сумә үчүн өзүнүн кәләчәји мәчһулдур. Әрә кетмәк һаггында ахунд онун рә'јини сорушаркән Мә'сумә палазын алтына төкүлмүш мунчугларыны ахтармагла мәшғулду.

«Гурбанлыг гузу кими» бәзәдилмиш Јасәмәнин кәлин отағында гүссәли көркәми дә дашүрәкли анаја тә'сир етмир. Бу јердә шәриәтин еһкамлары нә инсанын истәји, нә дә јашы илә һесаблашыр. «Пәрзад» һекајәсиндә бир тәрәфдән гызын дөвләтли, лакин јашлы мәшәдијә әрә верәркән ел арасында мәзәммәт ешидәчәјиндән нараһат олан, өзүнә чаван күрәкән тапачағына үмид бәсләјән, о бири тәрәфдән пулпәрәстлик мәрәзинә тутулмуш бир гадынын өз һәрәкәтиндән мәмнунлуғу ајзандыран вә бир нөв өзүнә тәскинлик верән ананын дасајмаг олар. Һекајәдә алгы-сатгы принсипи үзәриндә гурулан кечмиш аилә мүнасибәтләринин тәнгиди тутарлы вә сәррастдыр.

Мир Чәлал «Сара», «Дәскаһ гызы», «Һикмәтдән хәбәр», «Бадамын ләззәти» кими һекајәләриндә социализм чәмијјәтинин инсан психолокијасына тәрбијәви тә'сирини көстәрир. Бу дөрд һекајәдә Азәрбајчан гадынларынын ингилабдан әввәлки һүгугсуз вәзијјәти кениш тәсвир олунмамышдыр.

«Сара» (1933) һекајәсиндә тәсвир олунан Шимир Мәммәдһүсејн гәддар бир әр кими Саранын кечә савад мәктәбинә кедәчәјиндән, өз һүгугуну баша дүшмүш гоншу гадынлара гошулачағындан еһтијатланыр. Лакин ону даһа чох өз вар-дөвләтинин тәзә һөкумәт тәрәфиндән сијаһыја алыначағы горхудур. Доғрудур, бу әһвалатын тәсвири «Сара» һекајәсиндә әсас јери тутмур, јардымчы хәттдир. Буна бахмајараг ингилабын илк илләриндә өз мүлкләринин әлдән чыхачағы тәһлүкәсини һисс едән

көһнәпәрәстләрин ичтимаи вәзијјәтини, синфи тәбиәтини ашкара чыхармаг үчүн чох сәчијјәвидир.

Мир Чәлалын бу һекајәләриндәки әсас гадын гәһрәманлары јени һәјата, јүксәлишә, ишыға чан атырлар. Саранын өз әринә «дәрсдән кәлирәм»—дејә чаваб гајтармасыны мүәллиф беләә мә'наландырыр: «Онун гәти һәрәкәти илләрчә топланыб галан, сызылтыларла пасланан, лакин парламаға гадир олан гүввәт вә бачарығын бир гығылчымы иди» (1,193).

Јазычы өз гәһрәманларынын «парламаға гадир олан гүввәт вә бачарығына» чох диггәт јетирир. Вахтилә мәһкум, һүгугсуз, асылы вәзијјәтдә олан Азәрбајчан гадынларынын өвлада мәһәббәти, гонагпәрәстлији, һәгигәтпәрәстлији јазычыны чох марагландырмышдыр. «Дәзкаһ гызы» (1935) һекајәсиндәки Һәбибәнин ушаглыг хатирәләринә һәср олунмуш сәһифәләр дә бу чәһәтдән сон дәрәчә сәмимидир.

Өз бәдии мәнтигинә вә әһвалатын тәбии тәсвиринә көрә «Дәзкаһ гызы» ушаглар үчүн нәзәрдә тутулмуш һекајәјә бәнзәјир. Әслиндә Һәбибәнин кәнчлијинин белә сәмими тәсвирини давам етдирмәк дә оларды. Лакин мүәллифи даһа чох дүшүндүрән Һәбибәнин арзусудур. Совет Ерменистанынын 15 иллији күнүндә хитабәт күрсүсүндән чыхыш едән кәнч Азәрбајчан гызы арзу едир ки, белә шадлыг бүтүн Шәрг халгларына мүјәссәр олсун. «Әсрин дили илә данышан» Һәбибәнин хошбәхт күнләрини тәсвир едән мүәллиф, бә'зән өз севинчини кизләдә билмир вә ара-сыра емосионал һашијәләрә чыхыр.

«Һикмәтдән хәбәр» (1937) һекајәсиндә садә азәрбајчанлы гыз, халчачы Һикмәтин истеʼдад вә бачарығы да сәмими тәсвир олунмушдур. Онун тохудуғу «...халчанын јол-јол һашијәләри көзләрдә парылдајырды. Тәрпәтдикчә рәнк чалырды. Санки чичәк вә бәнөвшә сәпилмиш ахар суја бахырсан. Онун һәр илмәсиндә, һәр халында

вә һәр күлүндә кәнч Һикмәтин ағ вә мөһкәм бармаглары көрүнүрдү. Мән она бахдыгча фәрәһләнир, һәм дә дүшүнүрдүм: О балача, сакит вә нәчиб гызын габилиjјәтини, өзүнә шәраит вә зәмин тапан истe'дадларын күчүнү, нечә баһар кими чичәкләндијини дүшүнүрдүм» (1, 322).

Гадын азадлығы мөвзусуна һәср олунан һекајәләрдә әдиб шәрәфли әмәјин дәјишдиричи гүдрәтинә хүсуси диггәт јетирир.

Мир Чәлал бә'зән ја савад мәктәбләриндәки тә'лимлә, ја Али Советә сечкиләрлә, ја да, садәчә олараг, аиләдәки тәсадүфи бир сөһбәтлә әлагәдар олараг гадын гәһрәманларынын шүурундакы, мәфкурәсиндәки дирчәлмәјә, ојанышa мејли тәсвир едир, бу ојанышын заһирән кичик, лакин маһијјәтчә мә'налы чизкиләринә диггәт јетирир. Мәсәлән, «Бадамын ләззәти» (1937) һекајәсиндән таныдығымыз Бадам хала савадланманын нә олдуғуну дәрк едә билмир. Онун адыны «дәфтәр-китаба салдыран» гоншусуну мәзәммәт едир, «дилсиз-ағызсыз» бир гадынын сөзү илә «Һөкумәт сечиләчәјини» ағлына сығышдыра билмир. Илк дәфә евә, онун адына кәлән кағызы тәшвишлә, һејрәтлә гаршылајыр—адамларын да ады, фамили илә чағырарлармыш адамларын рә'јилә һесаблашарлармыш. Јени һәјатын белә һүгуглары онун үчүн гәрибә вә көзләнилмәздир. Бөјүк рәһбәр Ленинин гадын азадлығы һаггында фикирләри дә савадсыз Бадамын үрәјинә ишыг салыр, фикрини мәшғул едир. Нәһајәт, бу ишыглы, нәчиб фикирләр она дахили инам, чәсарәт верир, ону «чамаат арасына», хитабәт күрсүсүнә чыхарыр.

«Бадамын ләззәти» һекајәсинин илк вариантында[1] сечкиләр заманы намизәдләр ирәли сүрүләркән Бадамын һәрәкәтләри чох тәбии тәсвир олунмушдур. О, тәәччүб едир ки, Һәсәнов Әмир кими голузорлу бир адамы да «һөкумәтә сечмәк» олармы? Белә бир әдаләтсизликдә «чамаат арасына чыхмамыш олан» бир гадында һиддәт вә чәсарәт доғурур: «Бадамын әли чәсарәтсиз, јаваш-јаваш галхды. Дејәсән, батмыш ири кәмини чәтинликлә дәниздән чыхарырдылар, дор ағачы јаваш-јаваш көрүнмәјә башлајырды».[1]

Бу јердә Бадам халанын данышығы сон дәрәчә тәбии вә колоритлидир: «Евдәки ишләриндән дејим. О, бизим гоншуда бир мүәллимәјә бәнд олмушду. Өзүнүн үч ушағы вар. Мүәллимәни тутмушду ки, кәрәк сән дә мәнә бәнд оласан. Мүәллимә она әл вермирди. Һәмин бу Һәсәнов кедиб мүәллимәнин бөјүјүнә демишди ки, бир тәһәр елә ону ишдән говала. Киши демишди ки, нә һаснан говум. Ихтијарым јохдур. Ишиндә дүз, јеришиндә дүз. Демишди бир ушағы өјрәт, үзүнә дурсун ки, мәни дөјдү. О, киши демишди мән бачармарам, өзүн өјрәт! Нә башыны ағрыдым, јолдаш, онда Һәсәнов бөјүк гуллугда иди. Ушағын бирини чағырмышды ки, сән мүәллиминин үзүнә дур, мән сәни пулсуз лакерә көндәрим, кет кејф чәк! Ушаг да верилән кағыза гол гојмушду. Гочағым ушаг, Һәсәновдан кағызы аландан сонра кедиб әһвалаты рајкома демишди. О олду ки, Һәсәновун башмагларыны чүтләдиләр габағына»[2]

Бу данышыг аһәнки һүгугуну, инсани ләјагәтини дәрк етмәјә башлајан Азәрбајчан гадынынын дахили аләмини чох дүрүст ашкара чыхарыр. Ичтимаи аләмә илк дәфә гәдәм гојан Бадам хала адамлара е'тинасыз јанашмыр, досту-дүшмәни бир-бириндән сечир, «наркомлар ла, коммунистләрлә, инженерләрлә, докторларла, мүәллимләрлә, орденлиләрлә, командирләрлә јанашы», чијин-чијинә дурмасы илә фәхр едир (1,300).

[1] Мир Чәлал. Көзүн ајдын, с. 26.

[1] Мир Чәлал. Көзүн ајдын, 26.

[2] Јенә орада. с. 28

Лакин һекајәнин јени вариантында Бадам хала Јусиф Әмиров адлы бир мүһәндисин намизәдлијини ирәли сүрүр. Һалбуки, онун намизәд ирәли сүрмәк чәһди әвәлки руһи вәзијјәтилә зиддијјәт тәшкил едир. Буна көрә дә һекајәнин илк вариантындан јени варианта кечән ашағыдакы чүмләләр һавадан асылы галыр: «Бадам хала да билдикләрини демәк истәди. Бу арзу онун гәлбиндән кечәндә санки бүтүн вүчудуну ода тутдулар: бәдәни әсди, ону тәр басды, истәди «еһ», дејиб киримиш отурсун, һеч данышмасын. Бир дә хатырлады ки, бәс мән нијә кәлмишәм. Сабаһ бир пис адам кәлиб бизә бөјүк оланда һөкумәт демәзми а филанын гызы, нијә динмәдин? Сиздән сорушдуг, ахы?» (1,300).

Әкәр о, доғрудан да Јусиф кими бир лајагәтли мүһәндисин намизәдлијини ирәли сүрмәк гәрарына кәлмишсә, даһа нијә нараһат олур, нә үчүн лајиг олмајан адам сечиләчәји тәгдирдә халг тәрәфиндән мәзәммәт едиләчәјини дүшүнүр. Әкәр Бадам хала әввәлчәдән Јусиф кими лајагәтли бир адам һаггында данышмаг гәрарына кәлсәјди, бу күман, еһтимал вә шүбһәләр һеч онун үрәјинә јол тапа билмәзди. Демәли, «Бадамын ләззәти» һекајәсинин јени варианты үзәриндә ишләркән мүәллиф һәм гәһрәманы тәбии психоложи вәзијјәтдән чыхармыш, һәм дә онун сәмими данышығындакы емосијаны, лиризми азалтмышдыр.

Инсанларда јени мүнасибәтләрин, дүнјакөрүшүнүн тәшәккүл тапмасы мәсәләсинә һәср олунмуш «Бадамын ләззәти» һекајәсиндә дә инсанлары дәјишдирән амил јени һәјат тәрзидир. «Нанәнин һүнәри» һекајәсиндә олдуғу кими бу һекајәдә дә тәблиғатын күчү көстәрилир. Бу әсәрләрдә сечкиләрдән доған үмумхалг севинчи охшар бојаларла верилсә дә Нанәдән фәргли олараг Бадам мүһитин тә'сиринә даһа тез гапылыр, көзләнилдијиндән даһа сүр'әтлә дәјишир.

Хошбәхт совет аиләсинин һәјат тәрзи «Көзүн ајдын»

(1937) һекајәсиндә даһа инандырычы, үрәкачан чизкиләрлә көстәрилмишдир. Јухарыда ады чәкилән һекајәләрдән фәргли олараг бурада мүәллиф сосиалист шәһәринин вә кәндинин јүксәлишини дәрин сәмимијјәтлә тәрәннүм етмишдир.

Шәһәрдән кәнддәки анасына мәктуб јазан оғул Бакыдакы јениликләри—мәдәнијјәт очагларыны, ишыглы мәнзилләри, бајрамсајағы бәзәнән шәһәр күчәләрини фәрәһлә тәсвир етмәклә кифајәтләнмир, «азадлыг вә һүнәр өлкәсиндә ал-голу ачыг, руһла, үрәклә ишләјән», «дағы дағ үстә гојан» азад инсанларын да сонсуз севинчинә шәрик олур. Шәһәрдәки оғулун аиләсиндә дә бөјүк шәнликдир. О, дөвләтин вердији тәзә евдә севкилиси илә хошбәхт јашајыр, «күлүзлү евлады да олмушдур. Кәнч аиләнин севинчи фәзадан төкүлән чичәкләр алтында гүрурла аддымлајан идманчыларын севинчинә гарышмышдыр». Һекајәдә үрәјәјатан күлүш кәндин игтисади, мәдәни јүксәлиши һаггында јанлыш тәсәввүрү олан оғулун һәрәкәтләриндән доғур. О, кәнддә гојуб кәлдији анасыны јенә дә «јарымчадралы, ағзыдуалы» итаәткар бир гадын кими тәсәввүр едир. Һалбуки, онун анасы Москвада памбыгчы — стахановчулар мүшавирәсиндә чыхыш едир, кәндин јениликләриндән үрәклә данышыр. Оғул белә күман едир ки, кәнддә анчаг «сөјүдлү чәпәрләр, хышылдајан јарпаглар, охујан гушлар»—бир сөзлә, идиллик мәнзәрәләр вардыр. О, шәһәрин ишыглы хијабанлары, «Стаханов адлы бир икид» һаггында данышмагла кәнддә јашајанлары тәәччүбләндирмәји мүмкүн һесаб едир. Һалбуки, кәндин өзүндә дә габагчыл, ишкүзар зәһмәт адамлары вардыр. Белә адамлардан биринин—өз доғма анасынын «чидди вә фәрәһли» шәклини гәзетдә көрәркән оғул тәәччүбләнир, һејрәтдә галыр.

Оғул күман едир ки, онун шәһәр јениликләриндән бәһс едән мәктубуну анасы «дөнә-дөнә охујачаг, көзләринә сүртәчәк», һәтта «әјәр-әскији нә варса хаһиш едиб истә-

4 сиф. 305

јәчәк». Бунун әксинә олараг ана һеч нә тәмәнна етмир, о, јашајыш үчүн бүтүн мадди имканлара маликдир.

Һекајә гәһрәманы өз мәктубунда бүтүн наилијјәтләри анасынын билик сәвијјәсинә ујғунлашдырараг шәрһ етмәјә чалышыр («Шәһәрдә Стханов адлы бир икид чыхыб»). Ананын исә өзү стахановчудур, өз вәзијјәти һаггында тәмтәрагла данышмаға еһтијач һисс етмир. Оғул тәшвишә дүшүр ки, бәлкә тоја чағырылмадығы үчүн ана гәзәбләнмишдир.

Көрүндүјү кими, о, һәмин еһтималыны да анчаг шәхси мотивлә әлагәләндирир. Әслиндә ана она көрә гәзәблидир ки, оғул кәндин јүксәлишиндән бихәбәрдир. Белә бир мүнасибәт ананын иззәти-нәфсинә тохунур. Оғул тәкчә өз хошбәхтлији илә, ана исә «бүтүн кәндин, бүтүн халгын» хошбәхтлији илә өјүнүр. Демәли, һекајәдә ананын кәндә, чамаата гајғысы оғулун анчаг өз аиләсинә олан мәһдуд гајғысына гаршы гојулмушдур.

Чәфәр Хәнданын һаглы олараг дедији кими, «Мир Чәлал ән бөјүк сијаси-ичтимаи һадисәләри аилә-мәишәт мәсәләләри илә вә әксинә, ән кичик аилә-мәишәт мәсәләләрини дә бөјүк сијаси-ичтимаи һадисәләрлә бағламағы бачаран бир јазычыдыр. Мүчәррәд мә'нада һадисә, тәбиәт вә ја әһвалат тәсвири онун јарадычылығына јаддыр. Бунлардан сөһбәт ачан јазычы мүтләг типләрин сәчијјәви хүсусијјәтләрини даһа јахшы ајдынлашдырмаг мәгсәдини күдүр».[1]

Јухарыдакы вәзијјәтләрин мүгајисәси күлүш доғурур. Лакин бу күлүш—јумор мүсбәт гәһрәманын, совет аналарынын мә'нәви үстүнлүкләрини, шәхси ләјагәт һиссини, вәтәндашлыг гүруруну ашкара чыхармаға көмәк едир.

Һекајәдә тәсвир олунан оғул илләр узуну анасы илә көрүшмүр, онун «хаһишләрини тә'хирә салыр». Тәләбәлик илләрини гајғысыз кечирир, анасындан хәбәрсиз евләнир, хош күнүндә ону арзуламагла кифајәтләнир. Башга сөзлә, о, анчаг өзү вә аиләси һаггында дүшүнүр. Оғлун тәбиәтиндә мүәјјән дәрәчәдә өзүндәнмәмнунлуг да вардыр. О, һәјата биртәрәфли, јүнкүл мүнасибәт бәсләјир. Онун бу вәзијјәти чидди, ислаһедичи күлүшә һәдәф ола биләр.

Лакин Мир Чәлал шәһәрин вә кәндин, онун хәшбәхт инсанларынын һәјат вә севинчини о гәдәр лирик, сәмими, һәрарәтли дилә тәсвир едир ки, күлүш дә бу тәсвирин аһәнкинә ујғун олараг мүлајимләшир, бир нөв шән вә әјләнчәли олур.

Бунларла јанашы, гадын азадлығы мәсәләсинә һәср олунан һекајәләрдә дә бир гүсур нәзәр-диггәти чәлб едир. Бу гүсур әсас гәһрәманларын дүнјакөрүшү вә хасијјәтчә тез дәјишмәсиндә вә тәкмилләшмәсиндә өзүнү көстәрир. Ситарә («Пәрзад») е'тираф едир ки, «мәним анам фабрикадыр. Башгасыны танымырам». Әввәлләр итаәткарлыгла, данышыгсыз бојун әјмәјә адәт етмиш бир гыза бу чәсарәти верән јени һәјат, ичтимаи амил, онун дәјишдиричи күчү һаггында «Пәрзад» һекајәсиндә тәсәввүр алмаг мүмкүндүр. Лакин дәзкаһ архасына кечәнә гәдәр Ситарәнин мә'нәви чәһәтдән тәдричән нечә дәјишмәси көстәрилмәмишдир. Көһнә адәтләрин әсири олан Пәрзадын бир кино тамашсынын тә'сири илә дәјишмәси, «мәни өлдүрүн, мән нахәләф олдум» дејәрәк гызлардан үзр истәмәси дә өтәри вә схематик тәсвир олунмушдур.

Мир Чәлал тәфәррүата кечмәклә санки һекајәнин һүснүнү позачағындан, бу тәфсилатла охучуну јора биләчәјиндән еһтијатланыр, руһи вәзијјәтин тәсвирини сүр'әтлә сона чатдырмаға чалышыр. Белә ки, савадсыз, евдар бир гадын бир үмуми ичласдан сонра «бүтүн көһнә шејләрдән лап үзүлмәк», һәтта оғлуна мүрачиәтлә чанамазы евдән чыхармаг гәрарына кәлир.

Үмумән, јени һәјата алышан, дахилән тәкмилләшән

[1] Чәфәр Хәндан. Мир Чәлал, с. 26.

4*

гадын образларынын өз инсани ләјагәтини дәрк етмәләри, индијә гәдәр халгын хејир ишинә гајнајыб-гарышмадыгларына тәәссүфләнмәләри вә үмумхалг сечкиләриндәки севинч вә һәјәчанлары нә гәдәр инандырычыдырса, көһнәликдән бирдән-бирә үзүлүшмәләри брәдә гәти һөкмләри дә бир гәдәр көзләнилмәз вә өтәридир.

«Сара» вә «Дәзкаһ гызы» һекајәләринин финалы һадисәләрин мәнтиги нәтичәси кими сәсләнмир. Мүәллиф өз севимли гәһрәманларынын истеһсалат шәраитинә нечә алышдығыны, әтрафда чәрәјан едән һадисәләрин маһијјәтини тәдричән нечә гаврадығыны изләмәмиш тәсвир вә тәһкијәни јазычы үрәјинин һәрарәтилә иситмәмишдир.

«Сара» һекајәси бу чүмләләрлә битир: «...халг мәһкәмәсиндә гуллуг етди. Сонра ичласчы сечилди. О, хүсусән гадын азадлығы чәлладларына гаршы амансызды» (1,194).

«Дәзкаһ гызы» һекајәсинин финалы беләдир: «Алгыш совет вәтәнимә! Алгыш вәтәндашларымын пак арзуларына!» (1,242).

Бу сөзләр, тәәссүф ки, әдибин үрәкдә дәрин из салан севинчинин тәбии ифадәсиндән даһа чох декларатив мурачиәтә вә шүара бәнзәјир.

2. Әсл вәтәндаш тәрбијә етмәли

Чәмијјәт үчүн хејирли вәтәндаш олмаг мәсәләсини Мир Чәлал аилә вә мәктәбин гаршылыглы әлагәсинә һәср етдији һекајәләрдә дә әсас мөвзу кими ишләмишдир. Јазычынын гәнаәтинә көрә, кәнчлијин һәјатда мүстәгил, сәмәрәли вә гүсурсуз фәалијјәт көстәрмәси үчүн аиләнин мә'нәви нүфузу, истигамәтверичи ролу әсасдыр вә тә'лим-тәрбијә очаглары гәдәр о да мәс'улијјәт дашыјыр.

«Оғул» (1945), «Әскәр оғлу» (1953), «Назик мәтләб» (1958) һекајәләриндә тәсвир олунан зијалылар сағлам аилә тәрбијәси көрдүкләриндән бүтүн исте'дад вә габилијјәтләрини чәмијјәт үчүн сәфәрбәрлијә алмаға һазырдырлар. Ишкүзар һәкими дә («Оғул»), тәмиз мәсләк ешгилә кәндә кәлән мүәллими дә («Назик мәтләб»), елмә һәвәскар тәләбәни дә («Әскәр оғлу») дүшүндүрән, биринчи нөвбәдә ичтимаи борчдур. Һәким ата көлкәсиндә сығынмамаға, мүстәгил һәрәкәт етмәјә чалышыр, кәнч мүәллим кәндә «одлу бир һәвәслә» кәлир. Исте'дадлы тәләбә дә елмин әсасларына јијәләнмәк әзминдәдир. Онларын һәр үчү өз ихтисасларыны севир, елмә, маарифә сонсуз һәвәс көстәрир, ишә чан јандырырлар. Халгын е'тимады онлары һәвәсләндирән әсас амилдир.

«Оғул» һекајәсиндә тәсвир олунан һәким учгар бир кәндә ишләмәјә кедир, «Назик мәтләб»дән таныдығымыз мүәллим педагожи фәалијјәтә кәнддән башлајыр. «Әскәр оғлу» һекајәсинин гәһрәманы да халга хидмәт етмәк үчүн тәһсил алмаға чан атыр.

Бу мә'нәви кејфијјәтләр һәр үч һекајәдә мүхтәлиф ихтисаса саһиб олан гәһрәманлары јахынлашдырыр. Бунларла јанашы мүәллиф гәһрәманларын фәалијјәт көстәрдији әтраф мүһитин мүхтәлифлијинә вә бу мүһитин хејирли, дәјишдиричи тә'сиринә дә хүсуси диггәт јетирир.

«Назик мәтләб»дә тәсвир олунан кәнч мүәллим тәкчә ихтисасы илә бағлы олараг өз борчуну јеринә јетирмәклә кифајәтләнмир, һәм дә «тәмиз, мә'рифәтли, дәракәли, тәвазөкар доланмаг» һаггында мaариф назиринин төвсијәсини дә јадда сахлајыр. Өз шакирди Зивәри үрәкдән севән мүәллим, тәбии олараг «од илә су арасында, вәзифә илә арзу, шүур илә һисс арасында» галыр. О, мәктәбә јениҹә ајаг ачмыш гызлары тәһсилдән узаглашдырмамаг, маариф ишинә зәрәр вурмамаг мәг-

сәдилә, шүурлу олараг, гәлбинин истәјини боғмаға, дәрин мәһәббәтлә бағлы кәнчлик хатирәләрини унутмаға чалышыр. Мүгәддәс вәзифәјә шүурлу вәтәндаш мүнасибәти—кәнч мүәллимин бу нәчиб кејфијјәти совет мәктәбиндә алдығы коммунист тәрбијәси илә бағлыдыр. Әдиб «Назик мәтләб» ады алтында һәлә дә бә'зи кәндләримиздә тә'лим вә тәрбијәсилә мәшғул олдуғу кәнч гызларла евләнән, онларын тәһсилини јарымчыг гојан вә халгын е'тимадыны доғрултмајан, мүәллимлик шәрәфинә лајиг олмајан бә'зи вичдансызларын јарамаз һәрәкәтләрини дә долајы јолла охучунун нәзәринә чатдырмаға, хатырына салмаға мүвәффәг олмушдур.

Мир Чәлалын гәнаәтинә көрә, севмәк-севилмәк мүгәддәс, үлви, бәшәри бир һиссдир, аилә сәадәтинин илкин шәртләриндән биридир. Лакин бу мүгәддәс дујғу инсанын ләјагәтини алчалтмамалы, кәнчлијин тәрбијәсинә чәмијјәтин мәнафеинә зәрәрли тә'сир бағышламамалыдыр. Бу мә'нада «Назик мәтләб» шүурлара фәал тә'сир бағышлајан, дүшүндүрән, хүсусән кәнч мүәллимә өз вәтәндашлыг борчуну хатырладан һекајәдир. Һәм дә әдиб севмәк вә евләнмәк мәсәләсиндәки һәмин гејри-ади вәзијјәти вә ујғунсузлуғу да бир јазычы һәссаслығы илә, еһтијатла, нәзакәт даирәсиндә охучуја хатырладыр, ону нәинки ичра етмәји, һәтта ән јахын адама белә бир сирр кими сөјләмәји мәсләһәт көрмүр.

«Тамаша», «Ифтихар» (1948) һекајәләриндән таныдығымыз мүәллимләр дә зәһмәткеш кәндлиләрин дәрин мәһәббәтини газанмышлар. Һәр ики һекајәдә мүәллим адыны шәрәфлә доғрулдан вә бу ады гүрурла, ифтихарла дашыјан вәтәндашлар тәсвир олунур.

Мир Чәлал аилә тәрбијәсинин нүмунәви, сағлам, хејирли чәһәтләри илә јанашы зәрәрли, јанлыш, нөгсанлы чәһәтләринә дә нәзәр јетирир. «Летун» (1933), «Улдуз» (1954) вә «Пловдан сонра» (1955) һекајәләриндә тәсвир олунан валидејинләрин хошакәлмәјән, зәрәрли рәфтарынын мүхтәлиф нөгтәләринә тохунан әдиб, бундан әхлаги нәтичәләр чыхарыр.

Ајда бир дәфә евә јени, өкеј ана кәтирән, ушағын тәмиз истәк вә арзуларына биканәлик көстәрән әјјаш атадан нә көзләмәк олар? «Улдуз» һекајәсиндән таныдығымыз Гәләндәров белә «ата»лардандыр.

Әсил гајғы өвлада реактив тәјјарә илә исти плов көндәрмәкдә дејил, оғлунун чәмијјәтдә хејирли адам олмасы үчүн әлверишли, сәмәрәли бир васитә дүшүнмәкдән ибарәтдир. Әсл гајғы «мәс'ул ишчи» олан атанын өвлад тәрбијәсилә мәшғул олмаға вахты чатмадығыны бәһанә кәтирмәклә исте'дадсыз оғлуну имтаһанлардан чыхармаг чәһдиндә дејил, габилијјәтинә ујғун олараг өвладыны бир ишә һәвәсләндирмәкдәдир. «Пловдан сонра» һекајәсиндән таныдығымыз Әркиназ ханым белә валидејнләрдәндир.

Өвладын тәрбијәсини башлы-башына бурахмаг, онун арзу вә тәләбләрини мүәјјән истигмәтә јөнәлтмәмәк, ушағы гајғы вә нәвазишдән мәһрум етмәк нә гәдәр зәрәрлидирсә, ону һәддиндән артыг әркөјүн, шылтаг бөјүтмәк вә нәтичә е'тибарилә јенијетмәни мүстәгиллик, сәрбәстлик, ирадәли олмаг, һәјатын чәтинликләринә үстүн кәлмәк, әмәји севмәк кими сифәтләрдән мәһрум етмәк дә бир о гәдәр фачиәлидир. «Улдуз», «Пловдан сонра», «Летун» һекајәләриндән чыхан үмуми нәтичә бундан ибарәтдир.

Әдиб тәрбијә үсулундакы һәр ики зәрәрли чәһәти билаваситә аилә үзвләри илә, валидејнләрин һәрәкәтилә әлагәләндирир. Буна көрә дә, тәбии олараг, ата вә аналарын образлары бу һекајәләрдә даһа чох фәрдиләшдирилмишдир. Мәсәлән, Еһтијат хала («Әскәр оғлу») сурәти она көрә јадда галыр ки, әдиб онун өз нәвәсинә гајғыкешлијини габарыг көстәрмәк үчүн һәрәкәтләрини вә

дахили аләмини дүрүст әсасландырыр, ардычыл сурәтдә изләјир. Анчаг бу јолла тәдричән она рәғбәт һисси ојатмаға мүвәффәг олур. Нәвәси Һафизин имтаһандан мә'јус гајыда биләҹәјини дүшүнән Еһтијат халанын нараһатлығы, «күчәдә даш дөшәмә үстүндәки аддым сәсләрини һәр биринә нәвәсинин сәфәри илә бағлы бир мә'на вермәјә чалышмасы, самавара од салараг ахырынҹы күндүр, гој ушағын јанында сәсләнсин» демәси, китаб һәрисләринин јемәк-ичмәјә е'тинасызлығындан киләјләнмәси, һәтта башга бир заманәдә бојагчы Еһтијатын оғул охуда билмәсинин гејри-мүмкүнлүјүнү, бу мадди имканын анчаг «совет һөкумәтинин күчүнә» газанылдығыны ифтихарла јад етмәси вә с. тәбии, психоложи мәишәт деталлары ананын дахили аләмини ашкара чыхарыр.

Ҹәмијјәт үчүн әсл вәтәндаш олмаг, халгымызын күндән-күнә артан мәдәни тәләбләрини өдәмәк, јарадычы хәјаллар бәсләмәк кими мәсәләләр Мир Ҹәлалын «Өмрүн мә'насы», «Ләјагәт», «Гәбул имтаһаны», «Нахыш», «Тәсадүф вә зәрурәт» кими һекајәләриндә ирәли сүрүлмүш вә өз бәдии һәллини тапмышдыр. Елми һәјат тәҹрүбәси илә бағлајанларын, чәтинликләрә, шәрәфли әмәјә бир сынаг мәктәби кими бахан кәнҹләрин («Ики гыз, бир оғлан»), елмин чәтин јолларында өз һимајәчиләринә архаланмадан чәтинликләрә синә кәрмәк јолу илә јүксәлән кәнҹләрин («Мүдафиә вәкили») һәјата, халг јарадычылығына сабитләшмиш, гәлиб шәклини алмыш үсулларла дејил, јарадычы мүнасибәт бәсләјән кәнҹләрин («Дүшүнмәк истәјирәм») тәмиз дујғулары, ишыглы фикирләри, хејирли ишләри јазычы тәрәфиндән бөјүк мәһәббәт вә ифтихар һиссилә тәрәннүм олунмушдур. Тәмиз, нәҹиб әхлаги кејфијјәтләр, мә'нәви көзәллик тәблиғ едән бу һекајәләрин әсас гәһрәманлары мүәллимләр вә али мәктәб тәләбәләридир. Онлар өз рәфтары, давранышы,

дүшүнҹә тәрзи вә мүнасибәтләри илә ҹәмијјәтин, коллективин дәрин мәһәббәтини вә е'тимадыны газанмышлар.

Мир Ҹәлал өзүнүн «Күлбәсләјән гыз», «Әрик ағачы» кими лирик һекајәләриндә дә инсан әмәјинин көзәллијини, әмәјин инсана әсл шөһрәт кәтирмәсини, ону јүксәлтмәсини лирик-емосионал сәһнәләрдә ҹанландыра билмишдир.

Валидејнләрин образларыны фәрдиләшдирәркән мүәллиф бир тәрәфдән онларын билик, мәдәнијјәт вә зөвг сәвијјәсинә, о бири тәрәфдән дил, үслуб вә әдаларына диггәт јетирмишдир.

«Јанлыш бармаглар», «Мирзә» вә «Гәмбәргулу» һекајәләриндә исә мүәллимин үмумән өз ихтисасына вә хүсусән шакирдләрин тә'лиминә мүнасибәтинин тәнгиди әсас јер тутур. Бу һекајәләрдә сатираја һәдәф олан мүәллимләр јени тә'лим гајдаларыны билмирләр. Јохсулларын истe'дадлы олдуғуну инкар едән буржуа тә'лиминә әсасланараг Мирзә Шәфи («Мирзә») иддиа едир ки, «лүт Кәримин оғлу»ндан, «Абдал Балаханымын нәвәси»ндән охујан чыхмаз. О, јохсуллара һәгарәтлә јанашаркән, һәр кәндли баласынын ән сәмими һәрәкәтиндә белә бир фәналыг ахтараркән өз синфи тәбиәтини бирузә верир. «Гәмбәргулу» һекајәсиндәки мәктәб директору да иддиа едир ки, вахтилә мәсчиддә «башмаг чүтләјән» бир адамын оғлундан габилијјәт, истe'дад көзләмәк олмаз. Чүнки о кәнҹ, ингилабдан әввәл мәсчиддә гуллуг етмиш олан атасынын һәрәкәтләри үчүн дә мәс'улијјәт дашыјыр.

«Гурд баласы гурд олар» кими көһнә, зәрәрли гәнаәтә әсасланараг истe'дадлы кәнҹ рәссамы көзүмчыхдыја салан бүрократ да («Гәмбәргулу») адамлары ҹәмијјәт үчүн һазыркы хејринә көрә дејил, ичтимаи кечмишинә көрә гијмәтләндирир. «Јанлыш бармаглар»дакы Мурадлы да мәһдуд дүнјакөрүшү ҹәһәтдән онлардан ке-

ри галмыр. Мирзә кәндли ушагларына өз мүнасибәтини ачыг билдирир, чүнки өвладыны она тапшыраркән «әти сәнин, сүмүјү мәним» дејән бә'зи валидејнләрин көмәјинә, рәғбәтинә үмид бәсләјир, Гәмбәргулу исә өз дүнјакөрүш мәһдудлуғуну сијаси сајыглыг пәрдәси алтында кизләтмәјә чалышыр. Һәр үч һекајәнин гәһрәманлары заһирән иддиалы, өз һәрәкәтләриндән мәмнун кими көрүнсәләр дә, дахилән нараһатдырлар, јениликдән, кәнчликдән горхурлар. Мирзә кәнд комсомолларындан, мүәллим Мурадлы тә'лиматчыдан, Гәмбәргулу исә исте'дадлы ушаглардан горхур. Бу горху һиссини доғуран исә өз нәзәри сәвијјәләринин ашағы олдуғуну, өз күчсүзлүкләрини дәрк етмәләри, белә дајаз мә'луматла кетдикчә јүксәлән кәнчлијин мә'нәви тәләбатыны өдәмәјин мүмкүн олмадығыны бир сөвг-тәбии илә дујмаларыдыр.

Тәнгидә һәдәф олан мүәллимләрин јарамаз, ләјагәтсиз һәрәкәтләрини рүсвај едән мүәллифин ифша үсуллары да мүхтәлифдир. Мирзә Шәфинин тәсвириндә әдиб ифшаедиҹи мүгајисәләрә, бәдии тә'јинләрә, үмумән сәчијјәнамәјә тез-тез мүраҹиәт едир, јазыҹы мүдахиләсиндә тенденсијалылыг ашкар көрүнүр. Санки тәсвир дә, диалоглар да һекајәнин әввәлиндә верилән «Ики Мирзә Шәфи вар. Бириси билдијимиз мәшһур Мирзә Шәфи, икинҹиси—мәним мәшһур етмәк истәдијим Мирзә Шәфидир»—епиграфындакы мәгсәдә —көһнәпәрәст, даркөз, мәнфәәтпәрәст мүәллимләри охуҹуја танытмаг мәгсәдинә хидмәт едир. Мурадлы («Јанлыш бармаглар») өз һәрәкәти, мәһдуд фикри, дајаз шәрһи, мәнтигсиз сөһбәтилә, мәктәб директору («Гәмбәргулу») исә савадлы, гајғыкеш дәрс һиссә мүдири илә гаршылашдығы заман күлүнҹ вәзијјәтдә галыр.

Сүжет хәттинин характери илә бағлы олараг һекајәләрин сонлуглары да мүхтәлифдир. Мирзә Шәфинин вәзифәдән кәнар едилмәси, Мурадлынын дахили пешманчылыг кечирмәси, Гәмбәргулунун исә коллектив гаршы-

сында рүсвај олмасы образларын дахили инкишафындан, һекајәләрин бәдии мәнтигиндән доғур.

Бу образлары бир мүәллим кими ихтисасларына көрә јахынлашдыран ҹәһәтләр вардыр. Һәр үчү үмумән тәдрисин, тә'лимин вәзијјәти һаггында дүшүнүр, онлары мәктәб мүһити, коллектив әһатә етмишдир. Лакин фәрди хасијјәтләринә көрә Мирзә кобуд, тәәссүбкеш, мөвһуматчыдыр, мүасир һәјатла дејил, заманини итирмиш кечмиш һәјат тәрзилә бағлыдыр. Гәмбәргулуда исә рәсмијјәтчилик, инадкарлыг, исте'дадлы ушаглара гаршы е'тинасызлыг даһа үстүндүр. Мурадлы нисбәтән мәдәни вә нәзакәтлидир, ону ислаһ етмәк бәлкә дә мүмкүндүр.

Лакин индики вәзијјәтдә кәнҹ нәслин талејини, тә'лим вә тәрбијәсини белә мәһдудфикирли, көһнәпәрәст вә нашы адамлара тапшырмаг олмаз.

Ушагларын истәкләри, арзу вә хәјаллары, әтраф мүһитә мараг вә диггәти, бир сөзлә, ушаг аләми Мир Ҹәлалын «Балалара һәдијјә» силсиләсинә дахил олан һекајәләриндә әјләнҹәли шәкилдә тәсвир олунмушдур. Бу аләмин тәсвирини анҹаг мүәллифин кичикһәҹмли әсәрләрилә мәһдудлашдырмаг олмаз. «Бир кәнҹин манифести» романында Баһарын, «Јолумуз һајанадыр» романында Әнтигәнин талеји көстәрир ки, бу мөвзу әдибин јарадыҹылығында тәсадүфи бир мејлин нәтиҹәси дејил, ону узун заман мәшғул етмишдир.

Баһар тәкҹә бир аиләнин өвладыны тәмсил етмир, ингилабдан әввәл азадлыг күнәшинин истисинә һәсрәт галан минләрлә азәрбајҹанлы ушағын талеји һаггында тәсәввүр верир. «Бир кәнҹин манифести» романынын сонунда Мәрданын һүзнлә долу дахили монологундан ашағыдакы сөзләр чох характерикдир: «Сән бу күнләри көрә билмәдин. Сән һеч бир заман сәс-сәсә вериб әлдә китаб, дилдә маһны мәктәбә кедән јолдашларына гошулмајаҹагсан. Һеч бир заман салдығымыз јени бағда кәзмәјәҹәксән, маһны охумајаҹагсан... һеч бир заман бој-

нуна пионер галстуку тахмаjачагсан, jашыдларынла бир скамjада отурмаjачагсан».[1] Бу сөзләр долаjы jолла һәм дә ингилабдан сонра халгын гаjғы вә нәвазиши илә әһатә олунан хошбәхт совет ушаглары һаггында аjдын тәсәввүр верир.

«Балалара һәдиjjә» силсиләсинә дахил олан һекаjәләр һәм мәктәбjашы чатмамыш ушаглара, мәктәблиләрә һәм дә jенилиjин, мәдәниjjәтин мәишәтә нечә дахил олмасынын ушаг тәсәввүрүндә ин'икасыны һәjати фактларла көстәрмәк чәһәтдән марағлы әсәрләрдир.

«Тамаша», «Күлкәз» (1940), «Кимjа тәләсир» (1939), «Көзәтчи» (1948), «Сүлһ истәjәнләр» (1951), «Агил» (1948) вә с. һекаjәләрдә ушагларын мүстәгил jарадычылыг габилиjjәти, китабла һәjат тәчрүбәсинин әлагәси мүһүм jер тутур. Әмәjә, вәтәнимизин зәнкин тәбиәтинә, зәһмәткеш инсанларын сүлһ арзуларына, мәктәбә, елмә мәһәббәт бу һекаjәләрдә әсас, апарычы мотивдир. Бунлардан әлавә, мүәллиф ушагларын харичи аләм һаггында тәсәввүр вә мә'луматыны кенишләндирмәjи, сәнәтә, пешәjә, ихтисаса дәрин рәғбәт оjатмағы да нәзәрдән гачырмамышдыр. Күн тутулмасынын сәбәбләри, jолдәjишәнин вәзифәләри, ағач пеjвәнд етмәjин гаjдалары, чәсарәт вә мәрдлик һаггында фикир вә мүлаһизәләрдә дидактика, нәсиһәт деjил, ушагларын мүстәгил нәтичә чыхармағы әсас көтүрүлмүшдүр.

Мөвзунун бөjүклүjүндән вә кичиклиjиндән асылы олмаjараг, әдиб онлары еjни еһтирасла, һәвәслә гәләмә алыр. «Дүнjаны тутан әзәмәтли сүлһ ордусуну» да (Сүлһ истәjәнләр»), соjудучу чиһазын кеjфиjjәтләрини дә еjни мараг вә тәмкинлә, ушагларын билик сәвиjjәсинә вә зөвгүнә уjғун шәкилдә тәсвир едир.

---

[1] Мир Чәлал. Бир кәнчин манифести Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1953, с. 247.

Ушаглар үчүн нәзәрдә тутулан һекаjәләрин һәчми нисбәтән кичик, jығчамдыр. Тәһкиjә аjдын, чүмләләр садә, ахычыдыр.

Ушаг аләминин сирләринә вагиф олмасы, ону еһтирасла гәләмә алмасы, һәм дә мүәjjән дәрәчәдә мүәллифин өз һәjат тәчрүбәсилә, мүллимлик фәалиjjәти илә бағлыдыр.

* * *

Мир Чәлалын һекаjәләринин мүһүм бир гисми көһнәлиjә, шүурлардакы капитализм галыгларына, керилиjә, мә'нәви дурғунлуг вә әталәтә гаршы jазылмышдыр. Бу һекаjәләр мөвзу, тәнгид һәдәфи чәһәтдән мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир.

Әдиб, демәк олар ки, көһнәлиjи тәмсил едән типләрин бир-бирини тәкрар етмәjән нүмаjәндәләрини, мүхтәлиф һәjат тәрзинә, ихтисас вә пешәjә, һәjати тәчрүбәjә, мә'нәви сәвиjjә вә зөвгә малик олан, чәмиjjәтә, аиләjә, әмәjә мүхтәлиф нөгтеjи-нәзәрдән jанашан, мүасир һадисәләр һаггында хүсуси бахышы, гәнаәти олан адамларын әһвали-руһиjjәсини, әхлаг вә давранышыны тәсвир етмишдир.

Вәтәндашлыг борчуну дәрк едә билмәjән тәнбәл һәким «Һәким Чинаjәтов», һәjатын ичтимаиjjәтин күндәлик тәләбләриндән кери галмыш модабаз актjор («Мәрдкәз адам»), имзасыз мәктублар jазараг намуслу ишчиләри ләкәләмәjә чәһд едән материалбаз («Мәрдимазар»), шәхси мәнфәәтини күдән мәсләксиз тәнгидчи («Һәпәндовун мәгаләси»), исте'дадлы кәнчләрдән, jениликдән горхан, адамлары ишинә көрә деjил, анчаг ичтимаи кечмишинә көрә гиjмәтләндирән директор («Гәмбәргумалу»), ишләдиjи jери анчаг кәлир мәнбәjинә чевирән мағаза мүдири («Тәзә тоjун нәзакәт гаjдалары»), бир-биринин бостанына оғурлуға кедән гардашлар («Бостан

оғрусу») вә б. јенилијә, инкишафа вә јүксәлишә әнкәл төрәдән адамлар бу һекајәләрдә мә'налы, тә'сирли күлүшә һәдәф олмушлар.

Бә'зән мүәллиф мүәјјән мә'нәви ејбәчәрлијин тәнгидинә анчаг бир әсәр һәср етмиш, бә'зән дә ејни мәтләбә дөнә-дөнә гајытмағы мәгсәдәујғун сајмышдыр. Мәсәлән, әдиб имзасыз мәктублар јазмаг јолу илә идарә ишчиләринин сәмәрәли вахтыны алан ифтирачынын фәалијјәтинә анчаг бир һекајә («Мәрдимазар») һәср етдији һалда, идарәләрдәки сүрүндүрмәчилијин, бүрократизмин зәрәрини беш һекајәдә («Һаким Чинајәтов», «Матишкә», «Кағызлар аләми», «Анкет Анкетов» вә «Ичлас гурусу») үмумиләшдирмәјә чалышмышдыр.

Әлбәттә, бу мотивин әдиби бүтүн јарадычылығы әрзиндә мәшғул етмәсини тәсадүфи сајмаг олмаз. Бу мөвзунун вахташыры тәкрары, еһтимал ки, бүрократизмин јашамасы илә, кениш өлчүдә ичтимаи зәрәринә, коллективин иш шәраитинә мәнфи тә'сиринә мүәллифин даһа чох диггәт јетирмәсилә, онун тәнгидини даһа зәрури һесаб етмәси илә әлагәдардыр.

Көһнәлијин вә ону тәмсил едән адамларын тәнгиди Мир Чәлалын һекајәләриндә ики шәкилдә өзүнү көстәрир.

Әдиб јалныз ајры-ајры адамлардакы фәрди мәнфи хүсусијјәтләрә охучунун диггәтини чәлб етмәклә бу мәнфилијин, фәналыг вә гәбаһәтин нисбәтән мәһдуд даирәсини тәсвир едир. Мәсәлән, илдә бир дәфә али мәктәбин гапысыны ачан, ајрыча бир ихтисаса саһиб олмаға ис-те'дад вә һөвсәләси чатышмајан вә буна көрә дә бүтүн елм саһәләриндән мәһрум олан кәнч («Летун») ону әһа-елм саһәләриндән мәһрум олан кәнч («Летун») ону әһалә әһатә едән чаванлара мәһдуд чәрчивәдә зәрәрли тә'сир көстәрир. «Мәркәз адамы» (1933), «Мә'рифәт дәрси», «Матишкә» (1934) һекајәләриндә тәсвир олунан адамлар һаггында да ејни сөзләри демәк олар.

Фәналығын анчаг бир шәхсдә тәзаһүрүнә һәср олунан һекајәләрин әксәријјәтиндә мүәллифин күлүшү өлдүрүчү дејил, ислаһедичи сәчијјә дашыјыр.

Кәнддә колхозчуларын гаршысында јени репертуарла, јахуд марагла мә'рузә илә дејил, Һамлетин «Олум, ја өлүм» монологу илә чыхыш едәрәк күлүнч вәзијјәтдә галан кәнч актјорун һәрәкәтләрини тәсвир едән мүәллиф («Мәркәз адамы») амансыз ифшаја, сарказма еһтијач һисс етмир. Јахуд, күчәдә тәсадүфән раст кәлдији гадынын ишарәсиндән һәвәсләнән, лакин сонра өзүнүн јүк дашымаг мәгсәдилә евә дә'вәт олундуғуну баша дүшән һачынын вәзијјәтини тәсвир едән әдиб («Матишкә») амансыз ифшаја, сарказма еһтијач һисс етмир. Бу гәбилдән олан һекајәләрдә Мир Чәлал инсан тәбиәтинин анчаг бир тәрәфини ишыгландырыр, башга сөзлә, тәнбәллик, худпәсәндлик, мәрдимәзарлыг, мәсләксизлик кими мәнфи кејфијјәтләрин һәр бири ајры-ајры образларын шәхсиндә үмумиләшдирилир. Һәм дә бу мәнфи сифәтләрә малик оланларын әксәријјәтинин заһири көркәми илә характеринин мәғзи арасында ујғунлуг көрүнмүр. Адәтән, белә образларын чохуну әдиб заһирән сәлигәли, мүасир зөвгә ујғун олараг кејинән, һәтта данышыгларында санки нәзакәт, мә'рифәт көзләјән, әслиндә исә ловға, тәкәббүрлү иддиалы, өзүндән мәмнун адамлар кими тәсвир едир.

Сәлигәли, «тәмиз, гаткәсмәз, тозгонмаз, гумаш кими хышылдајан палтарлары илә көз гамашдыран», «адамлара тохунмасын дејә» трамваја минмәјән, «бармағы мүрәккәбә батмасын дејә јазы јазмајан», «бир күндә бир нечә дәфә чорабыны дәјишән», «Һамлетдән» әзбәр парчалар охујан актјорун («Мәркәз адамы») заһири сәлигәсинә, «јеришиндә һифзисәһһәнин бүтүн гајдаларына» әмәл едән һакимин («Һакин Чинајәтов») тәмкинли һәрәкәтләринә, адамлара сајыглығы төвсијә едән вә техникумун саһмана салынмасында чанфәшанлыг көстәрән

директорун («Гәмбәргулу») өзүндән мәмнун көркәминә санки ирад тутмаг олмаз. Әдиб образларын белә хошакәлән заһири көркәмләринин тәсвириндән сонра онларын мә'нәвијјатынын, дахили аләминин шәрһинә кечир. Мә'лум олур ки, актјорун тәмизлик көзләмәси әслиндә физики зәһмәтлә мәшғул олан адамлара тәкәббүрлү, һәгарәтли мүнасибәтилә бағлыдыр. Һәкимин тәмкини онун тәнбәллији илә, техникум директорунун сајыглыг һаггындакы төвсијәси исә онун өзүнү кадрлара заһирән чанıјанан, гајғыкеш көстәрмәси илә, даһа доғрусу, сахтакарлығы илә бағлыдыр.

Лакин јухарыда ады чәкилән «Һәким Чинајәтов», «Летун», «Мәрдимазар» кими һекајәләрдә јалтаглығы, ријакарлығы, өзүндән мүштәбеһлији доғуран ичтимаи сәбәбләр, тәсвир олунан гәһрәманлары әһатә едән мүһитин, (аиләнин, ја да мәһдуд даирәдә достларын) дәрин, мүсбәт тә'сири көстәрилмишдир. Буна көрә дә ады чәкилән һекајәләрин гәһрәманлары әсәрә һазыр шәкилдә кәлир, статик вәзијјәтдә галыр, шәраитлә бағлы олараг дәјишиб, инкишаф етмирләр.

Бу мүлаһизәни нисбәтән кениш ичтимаи һәдәфи олан «Тәзә тојун нәзакәт гајдалары», «Бостан оғрусу» кими һекајәләр һаггында демәк олмаз.

Әдибин сатирик вә јумористик һекајәләрдә тәсвир етдији мүсбәт адамлар исә өз заһири көркәми илә о гәдәр дә нәзәри чәлб етмирләр. Онлар сакит доланырлар, тәмтәраглы, ибарәли данышмағы, өз фәалијјәтләрини нәзәрә чарпдырмағы севмирләр. Өз шәрәфли зәһмәтләрини ади бир иш кими бахырлар. Бир сөзлә, онларда заһири бәзәк, дәбдәбә јохдур. Лакин зәнкинлик онларын мә'нәвијјатындадыр. Ишкүзарлыг, миннәтсиз чөрәк јемәк, инсанлара әвәзсиз, тәмәннасыз јахшылыг етмәк, хејирхаһлыг онларын ән нәчиб кејфијјәтләриндәндир. «Мәркәз адамы» һекајәсиндәки Аббас киши, «Кағызлар аләмин»ндәки Мәчид, «Мәрдимазардакы Чаһанкир,

«Һесаб достлары»ндакы Мәликзадә белә мәһәббәтә лајиг, рәғбәт доғуран инсанлардыр,

«Тәзә тојун нәзакәт гајдалары», «Дарданел», «Анкет Анкетов» кими һекајәләрдә Мир Чәлал көһнәлијин бөјүк ичтимаи зәрәринә диггәт јетирир, мәнфилик вә фәналығы даһа кениш өлчүдә тәсвир едир. Әдибин јарадычылығындакы көһнәлијин тәнгидинин икинчи чәһәти бу типли әсәрләрдә өзүнү көстәрир.

Аилә-мәишәт проблемләринә, кәнч нәслин тәрбијәси мәсәләләринә һәср етдији һекајәләрдә олдуғу кими, бу һекајәләрдә дә јазычы шәхси мәнафејини һәр шејдән үстүн тутан, өзүнү коллективә гаршы гојан мәнфәәтпәрәст шөһрәтпәрәст адамлары, онлардакы хүсуси мүлкијјәтчилик әһвали-руһијјәсинин тәзаһүрләрини тәнгид едир. Бу һекајәләрдә инсан тәбиәтиндәки мәнфилијин бир чәһәти дејил, бир нечә тәзаһүрү көстәрилир.

«Бостан оғрусу», «Тәзә тојун нәзакәт гајдалары», «Достумун гонаглығы», «Һесаб достлары», «Дарданел» адлы һекајәләрдә мәнфәәтпәрәстлијин нәтичә е'тибары илә башгасынын һесабына јашамаға әсасланан түфејли һәјат тәрзинә кәтириб чыхардығы тәсвир олунур.

«Бостан оғрусу» (1935) чәһәтдән чох сәчијјәви бир һекајәдир. Бурада тәсвир олунан бостан оғрулары кимләрдир? Доғма гардашлар!

Әкәр әдиб мадди еһтијач үзүндән оғурлуг етмәјә мәчбур олан бир нәфәрин ачы талејини тәсвир етмәји гаршысына мәгсәд гојса иди, бу адамын вәзијјәти чидди планда јазылмыш бир һекајә үчүн һәјат материалы олар вә бәлкә дә онун күзәраны илә бағлы мәтләбләр бизи дүшүндүрәрди. Лакин бурада оғурлуға кедән гардашларын һәрәкәтләри дә, нијјәтләри дә күлмәлидир. Өзү дә онларын бир-бириндән оғурлуг етмәләри тәкчә тамаһкар олмаларындан ирәли кәлмир. Мәшәди Дурмуш өз талејиндән наразылығыны вә бу сә-

бәбдән оғурлуг етмәсини ата-бабадан галмыш мирасын гардашынын әлинә кечмәси илә әсасландырыр. Мә'лум олур ки, Кәрбәлајы Тапдыг рүшвәт јолу илә бу мирасын чох һиссәсинә саһиб олмушдур. Буна көрә дә Дурмуш «атадан мәнә чаты да дүшмәди, боғазыма салым»—дејир вә онун бу сөзләриндә мирасдан мәһрум едилмиш адамын кин вә гәзәби дә ифадә олунмушдур. Варланмаг еһтирасы, хүсуси мүлкијјәтчилик әһвали-руһијјәси гардашларын үрәјиндәки меһрибанлыг, сәмимијјәт кими тәбии һиссләри мәһв етмишдир. Ачкөз гардашын мәнфәәтпәрәстлијини, синфи тәбиәтини ашағыдакы монолог ашкара чыхарыр: «Кәрбәлаји Тапдығы елә бил јухудан ојатдылар. Гаранлыг, сакитлик, јалнызлыг иди. Нағылларда сөјләнән тилсимли кечәләр Тапдығын јадына дүшдү. Көјә бахды, сәлигәсиз сәпилмиш улдузлар она гызыл онлуглары хатырлатды: «Нә ола бу гызыллар көјдән гопа, гызыл јағышы јағајды. Нә гап-гап оларды, фәләк! Гыллы папағымы башыма басыб, бир мүлк алардым, ја да Намазлыларын бағыны әлә кечирәрдим, илдә он беш, ијирми мин манатлыг тәкчә Тәбриз үзүмү сатардым. Онда Дурмуш да пахыллығындан чатларды... Гој онда мәнимлә һа бәһсә киришсин» (1,245). Дахили монолог һекајәдәки гәһрәманын мә'нәви аләминә енмәк, ону габарыг шәкилдә чанландырмаг үчүн имкан јаратмышдыр. Образын нитги сәрбәст, рәван, ахычыдыр.

«Бостан оғрусу» һекајәсинин сүжет хәттиндә әһвалатын кедишини ләнкидән тәфәррүат јохдур. Вәзијјәтин тәсвирини тәбии диалог, дахили аләмин реал тәчәссүмү әвәз едир. Тәсвирдәки әлванлыг тәәссүратын тез-тез дәјишмәсинә сәбәб олур. Бу һекајәдә Мир Чәлал һадисәнин вә сәчијјәнин тәбиилијини сүжетин әјләнчәли, көзләнилмәз олмасына гурбан вермир. Белә ки, гардашларын оғурлуг нијјәти һекајәнин експозисијасындан охучуја мә'лумдур. Буна бахмајараг әһвалатын сонракы тәсвири марагла изләнилир. Чүнки гардашларын бир

инсан кими сәчијјәси тәдричән, һәрәкәт вә фәалијјәт просесиндә ачылыр. Бу хүсусијјәт «Бостан оғрусу»нун марагла охунмасына, әсәрдәки идејанын тамамилә ашкара чыхмасына көмәк едир.

Мир Чәлал көһнәлијин шүурларда, адәт-ән'әнәләрдә, вәрдишдә, бир сөзлә, мә'нәвијјатда дәрин көк салдығыны, бу көһнәлик нүмајәндәләринин һәр васитә илә мүһитә ујғунлашдығыны, бә'зән әсрләрлә давам едиб кәлән адәтләрин халг арасындакы нүфузундан суи-истифадә јолу илә өз шәхси раһатлыгларыны тә'мин етмәјә чалышдыгларыны ән'әнәдән анчаг мәнфәәт көтүрмәк мәгсәдилә истифадә етдикләрини көстәрир.

«Тәзә тојун нәзакәт гајдалары» һекајәси бу мөвзуја һәср олунмушдур.

Мәдәнијјәти, мәдәни рәфтары анчаг заһири «нәзакәт гајдаларына» әмәл етмәк кими баша дүшән, нәзакәти мәчлисдә, јығынчагда сакитлији позан һәрәкәтләрин гадаған олунмасы кими анлајан, әслиндә исә мә'рифәт пәрдәси алтында тој мәчлисини газанч мәнбәјинә чевирән мәдәнијјәтсиз, кобуд түфејлиләр һекајәдә амансыз тәнгид олунур. «Тәзә тојун нәзакәт гајдалары»нда тәсвир олунан тој мәчлиси, бу мәчлисдәки шәнлик, «бәј»ә көстәрилән гајғы, ев саһибинин нәвазиши вә гонагпәрәстлији инди дә бә'зи тојларда көрүнмәкдә вә давам етмәкдәдир.

Лакин һекајәдә мәгсәд азәрбајчанлыларын тој адәтләринин тәнгиди дејил, бу адәтләри сахталашдыран, бајағылашдыран ән'әнәнин мүгәддәслијини позан нәзакәтсизлији рүсвај етмәкдир.

Һекајәдәки вәзијјәтләрин дәјишмәси илә бағлы олараг күлүшүн дә сәчијјә вә истигамәти дәјишир. Шәнликдә ев саһибинә чанылананлыг едәнләрин вә тәкәббүрлү «бәјин» давранышы әјләнчәли көрүнүр. Чүнки бураја гәдәр мүәллиф тој мәчлисинин һансы нијјәтлә дүзәлдилмәси һаггында һеч бир әлавә изаһата јол вермәмишдир.

Лакин тоја кәтирилән һадиҗәләрин гијмәти һесабланаркән ев саһибинин әсәбиләшмәси, учуз һәдијјә кәтирәнләри сөјмәси икраһ вә нифрәт доғурур. Чүнки белә дәләдузлар достлуғу адамларын сәдагәтиндә, хејирхаһлығында, гаршылыглы көмәјиндә дејил, өз достуна нә гәдәр мәнфәәт верә биләчәјиндә ахтарырлар. Белә адамлар нәзакәти галхан едиб дөвләт малыны оғурлајан әлиәјри чинајәткарлардыр. «Дахылын сағлығына бадә галдыран» вә бу һәрәкәти адамлара һөрмәт көстәрмәкдән, дост газанмагдан даһа вачиб сајан мешшанларын мүлаһизәләринә әдиб истеһза едир. Бу истеһза амансыздыр, сәррастдыр. Бундан әлавә һекајәдә тој гајдаларынын тәсвири мүәллифә имкан верир ки, мәчлисдәкиләрин савад дәрәчәсини, дүнјакөрүшүнү, истәк вә зөвгүнү, әхлаг һаггындакы тәсәввүрләрини ајдын көстәрә билсин.

Бә'зән мүәллиф инсанларын һәрәкәт вә көркәминдән натурал чизкиләрин («Кишиләрин бурну, арвадларын бармаглары ишылдајырды. Гадынларын үзү, кишиләрин диши ағарырды. Гадынларын додағы, кишиләрин бојну гызарырды») тәсвиринә алудә олур. Белә натурализмә «Тәзә тојун нәзакәт гајдалары» һекајәсинин илк вариантында даһа чох јер верилмишди. Нәтичәдә белә чизкиләрин тәсвири һадисә вә инсанлары лагејд, пассив мүшаһидә үчүн имкан јаратмыш, биринчи дәрәчәли, зәрури деталлары икинчи дәрәчәли тәфсилатдан ајырмаг ишини мүәјјән дәрәчәдә чәтинләшдирмишдир. Лакин бу һекајәләрдә ачкөзлүјә, мәнфәәтпәрәстлијә, оғурлуға вә с. зәрәрли мәнфи сифәтләрә гаршы охучуда күчлү нифрәт һисси ојатмагла мүәллиф өз мәгсәдинә чатмышдыр.

«Тәзә тојун нәзакәт гајдалары» (1934) һекајәсинин иштиракчыларынын филә, һөрүмчәјә, гарагуша вә с. бәнзәдилмәси мүәллифин онлара мәнфи мүнасибәтини ифадә едир. Онлар тојдакы зинәти, лүзумсуз исраф олунан пуллары сахта јолларла әлдә етдикләри, шәрәфлә, зәһмәтлә, ләјагәтлә газанмадыглары, халга зәрәр вурдуглары үчүн күнаһкардырлар. Белә сахтакарлығы дујан мүәллиф, тәбии олараг, өзүнүн нифрәт вә гәзәбини гизләдә билмир.

Мир Чәлал аиләдә, мәишәтдә олдуғу кими, ичтимаи шәраитдә дә капитализм галыгларына гаршы мүбаризә мәсәләсини зәрури һесаб етмишдир. Мә'лумдур ки, зәһмәткешләрин күндәлик мә'нәви еһтијач вә арзуларына е'тинасызлыг көстәрән, башысојуг, мәс'улијјәтсиз, сәһләнкар адамларын бир сыра јарамаз хасијјәтләри идарәләрдә, ичтимаи јерләрдә сүрүндүрмәчилик, бүрократизм шәклиндә өзүнү көстәрир.

Совет идарәләриндә нормал иш шәраитини позан бүрократлар мүстәгил фикрин, сәрбәст дүшүнчәнин, ихтирa вә кәшфин, бир сөзлә, јенилијин инкишафыны ләнкидир, ајры-ајры адамларда наразылыг, ишдә һәрч-мәрчлик, әмәк интизамына е'тинасызлыг әһвал-руһијјәси ојатмаға чалышырлар. Онлар һәјатын тәләбләриндән кери галан рә'ј вә мүлаһизәләрини сырави, садә адамлар үчүн ганун сајыр, буна данышыгсыз әмәл олунмасыны тәләб едир, коллективин ајры-ајры фәал үзвләриндә тәшәббүскарлығы, новаторлуғу, јени наилијјәтләр әлдә етмәк бачарығыны күтләшдирмәјә чалышырлар.

Бүтүн бу сүн'и манеәләр совет идарәләриндәки һәмрә'јлик, коллективизм шәраитиндә иш үсулуна, истедадларын өз имканларындан сәмәрәли истифадә етмәк габилијјәтинә мане олур, сағлам һаваны корлајыр.

Көһнәлијин белә тәзаһүрүнә гаршы мүбаризәнин зәрурилији Мир Чәлалын «Кағызлар аләми», «Гәнбәргулу», «Анкет Анкетов», «Ичлас гурусу» вә с. һекајәләринин мәғзини тәшкил едир.

«Кағызлар аләми» бу мөвзуја һәср олунмуш илк һекајәдир. Кағызлара фанатикчәсинә алудәлијин, ифрат рәсмијјәтчилијин зәрәрини өн планда көстәрән мүәллиф, нотариус дәфтәрханасындакы өзбашыналығы, сахтакарлығы, рүшвәтхорлуғу әсас тәнгид һәдәфи сечмишдир.

Бүрократизм әлејһинә јазылмыш илк һекајәләриндә әдиб, әшјаларын тәфсилатлы тәсвиринә хүсуси диггәт јетирмишдир. «Рүтубәтли бағча, дар дөнкә, сысга ағачлар, гапыдан асылан паслы вә бозармыш ләвһә» нотариус идарәсинин харичи көркәми һаггында, «јорғун стуллар», «јухулу мүрәккәбгаблары», «үшүјән палтар асгысы» кабинәнин дахили көркәми барәдә тәсәввүр верир.

Сәчијјәви чәһәт одур ки, әдиб мараглы мүгајисәләр, епитетләр васитәси илә көһнәлији ашкара чыхаран кејфијјәтләри хүсусилә гејд едир вә бу васитә илә көһнәпәрәстләрин иш үсулуну, мәшғәләсини, дахили аләмини чанландырыр.

Меһралыбәј Сазандаров, Бадиүл-Чамал ханым, Фикри Нәчат әфәнди «гарын долусу јејән», «ағыз долусу дејән», «көнүл долусу күлән» чиновникләр мәшғул олдугларыны бәһанә кәтирмәклә адамлары саатларла гапы ағзында көзләмәјә мәчбур едирләр. Башга идарәләрдә тә'лигә көндәрмәк мәсәләсини еһтирасла мүзакирә едир, тә'лигәнин мәтнини саатларла јазыр, јенидән дәјишдирирләр. «Хаһиш, рича» вә ја «тәмәнна» кими сөзләрин һансынын бу сәнәдә ујғун кәлмәсини мүәјјәнләшдирә билмирләр.

Әдиб бүрократларын шәхси тәшәббүскарлыгдан, чанлы, фәал фикирдән мәһрум олдуғуну сүбут етмәк үчүн онларын штампда һәкк етдикләри ашағыдакы чүмләјә диггәти чәлб едир. «План һесабына ләғв олунмасы сизә мә'лум едилир». Мүдирин «Тәләсмәк олмаз. Бурада һәр бир һәрфин далында мәс'улијјәт дурур» сөзләри илк бахышда доғрудур вә сәнәдләр үчүн мәс'улијјәт дашыјан ишчиләри еһтијатлы олмаға чағырыр. Лакин бүрократлар бу «мәс'улијјәт», «еһтијат» сөзү алтында мин чүр һијлә ишләдир, сәнәдләрин сурәтини јад адамлара сатмаға, рүшвәт алмаға имкан тапырлар. Демәк, онларын сөзү илә иши арасында зиддијјәт, ујғунсузлуг вардыр.

Әдәбијјат тарихиндә belә бүрократларын иш үсулуну ифша едән әсәрләр чохдур. Мир Чәлалын тәсвир етдији бүрократлар исә Илф вә Ј. Петровун «Гызыл бузов» романында тәсвир олунан Скумбријевичә вә Полыхајевә даһа чох бәнзәјирләр.

Скумбријевич табут үстүнә «бүрократизмә өлүм» шүарыны јаздырараг көһнәлији дәфн етдијини көзә чарпдырмаг истәдији һалда, шикајәтчиләрин гапы ағзында саатларла нөвбә көзләдијинә гәтијјән фикир вермир. Полыхајев «е'тираз етмирәм», «разыјам», «көзәл фикирдир», «һәјата кечирмәли» кими әмрләр вермәји севир. Буна көрә дә әсәрин мүәллифләри ону «резиндән гајрылмыш Полыхајев» адландырырлар. Әслиндә резин үзәриндә һәкк олунмуш јухарыдакы әмрләр бу бүрократлары изафи дүшүнмәк, «вахт итирмәк» зәһмәтиндән хилас етмишдир.

Бүрократизм мәрәзинә тутулмуш мешшанларын коллективә зәрәрини көстәрмәк үчүн Мир Чәлал онларын бир сыра сифәтләрини тәсвир едир. Бу һекајәләрдән таныдығымыз бүрократлар адамларын ағыллы, ишкүзар рә'ји илә һесаблашмыр, өзләрини коллективә гаршы гојур, адамларын ичтимаи кечмишиндә гүсур, ләкә ахтарыб-тапыр, кағыз вә сәнәдләри адамларын ишиндән, рә'јиндән даһа нүфузлу вә мө'тәбәр мәнбә һесаб едирләр. Онлара «һәр һансы бир кағыз парчасыны көстәрмәк лазымдыр, јохса онлар сизин мөвчуд олдуғунуза инанмазлар».

Мир Чәлал өз мөвгејиндән, рүтбәсиндән суи-истифадә едәрәк адамлары наразы салан belә мәнсәбпәрәстләри «Анкет Анкетов» һекајәсиндә дә мәсхәрәјә гојмушдур. Һамамлар трестинин рәиси Анкетов рәфләрдә дүзүлмүш сәнәдләри «һәгиги инсан», иш габилијјәтинә малик олан кадрлар һесаб едир. Она елә кәлир ки, ишләјәнләр һәмин бу анкетләрдир вә тәсәввүр едә билмир

ки, чанлы инсанлар башга вэзифэлэрэ кечэ билэр, хэстэлэнэр вэ јерлэрини дэјишмэли оларлар.

Анкетов тэкчэ дүнјадакы мүхтэлиф мараглы һадисэлэрдэн дејил, һэм дэ табелијиндэ олдуғу адамларын талејиндэн, күндэлик күзаранындан хэбэрсиздир. О, чанлы адамларла гаршылашмагдан, онларын рә'јини өјрэнмэкдэн һәмишә имтина едир вэ говлуглардакы сэнэдлэрлэ сөһбэт етмэк јолу илэ һэгигэти ашкара чыхармаға чалышыр, бундан тэсэлли тапыр.

Бүтүн эсэр боју Анкетовун говлугларла мэшғул олдуғу көстэрилир вэ онун мэс'улијјэтсизлији, горхаглығы, мэслэксизлији фэалијјэтдэ, иш просесиндэ ифша олунур.

Лакин һекајэдэ бу, јеканэ ифша үсулу дејилдир.

Јазычы гэһрэмана вэ һадисэлэрэ өз мүнасибэтини дэ билдирир. Әдиб Анкетовун тэкчэ һэрэкэтлэри васитэсилэ дејил, һэм дэ үзүнүн чизкилэрилэ дахили алэмини вермэјэ чалышыр. Бүрократ өз һаггыны тэлэб едэн фэһлэлэрэ гэзэблэнэндэ дэ, чанлы инсан һесаб етдији сэнэдлэрлэ «сэмими», сакит сөһбэт едэндэ дэ үзүндэки көркэм, көзлэриндэки ифадэ дэјишмир, Онун бахышларындакы сојуглуг вэ биканэлик үрэјиндэки е'тинасызлығы охумаға имкан верир.

Бу көркэмилэ о, М. Ј. Салтыков-Шедринин «Рус нағыллары»ндакы буржуа зијалысыны хатырладыр. Мэ'лумдур ки, өзүнүн «милли үзү» олмадығыны дујан зијалы күзкүјэ бахыб дејир: «белэ үзлэ јашамаг олмаз». С. Шедрин онун үзүнү савадсыз јазылмыш бир сэһифэјэ бэнзэдир. Анкетовун үзүндэки даш кими вэ күт ифадэ дэ онун дахили мэһдудлуғуну вэ мэзмунсузлуғуну көстэрир.

Анкетовун данышыг, ифадэ тэрзи дэ онун ифрат рэсмијјэтчилијини дүрүст мүэјјэнлэшдирир. О, үзүнү шэхси говлуға тутараг дејир: «Һеч көзлэмэздим сэндэн. Валлаһи биллаһи, көзлэмэздим. Мэн сэни баш гуллуға гојурам.

Бу нэ зарафатды. Буна мэн зарафатдан савај ад вермэрэм. Бир дэ белэ зарафатлары елэмэјэсэн, һајды ишэ башла».

Әлбэттэ, һэтта рэсмијјэтчи, сэнэдпэрэст бир адамын да сэнэдлэрлэ бу шэкилдэ сөһбэт етмэси гејри-ади, гэрибэ көрүнүр. Ајдындыр ки, јазычы белэ адамлары конкрет шэраитдэ, һэјатын мүэјјэн саһэсиндэ мүшаһидэ етмиш олдуғуну иддиа едэ билмэз. Башга сөзлэ, бурада һэјати дэгигликдэн даһа чох еһтималлар вермиш, мөвчудијјэти мүмкүн олан бүрократын һэрэкэтлэри мүбалиғэли, шиширдилмиш шэкилдэ көстэрилмишдир. Ичласбазлыға һэср олунмуш «Ичлас гурусу» һекајэсинин башланғычында мүэллифин ишлэтдији ики ифадэ бу чэһэтдэн сэчијјэвидир: «Ичлас гурусу тэк-тэк олур»; «адыны билмэсэниз дэ өзүнү јахшы таныјырсыныз».

Јазычы һэјатда мэһз «тэк-тэк» раст кэлдији, тэбиэтинэ бэлэд олдуғу, ону јада саларкэн бүтүн бүрократларын, ичлас дүшкүнлэринин сэчијјэви чэһэтлэрини хатырладығы адамы типиклэшдирмэји гаршысына мэгсэд гојмушдур. бурадакы мүбалиғэ, гротест образа долғунлуг верир, онун һэрэкэтлэрини бир нөв э'јанилэшдирир, тэсадүфи, өтэри чизкилэрдэн тэмизлэјир, онун иш шэраитиндэки вэзијјэтини габарыг көстэрир.

Әдиб натурал сурэт чыхармагдан, дэгиг фотографчылыгдан сэрфнэзэр едэрэк, харичи бэнзэјишин позулмасы һалларына шүурлу олараг јол верир. Белэ бир үсул, ичлас, чыхыш вэ протоколдан башга һеч нэ илэ марагланмајан, гызына «Мэ'рузэ» ады гојан, «Суларын сэсиндэн, чичэклэрин этриндэн, гушларын маһнысындан, мусигидэн, күлүшдэн, шэнликдэн узаг» олан, «башымыз гэрар һазырламаг, бармагларымыз протокол јазмаг, эллэримиз чэпик чалмаг, сэсимиз чыхыш етмэк үчүн бизэ верилмишдир» —дејэн гарадинмэз, рэсмијјэтчи ичлас гурусу һаггында ајдын тэсэввүр верир.

Гротеск үнсүрүнү эсэрин тэркибинэ үзви сурэтдэ да-

һил етмәк, бу васитә илә сатирик образын мә'нәви мәһдудлуғуну, өзбашыналығыны, сәмәрәсиз иш үсулуну ифша етмәк—јени бәдии васитә дејилдир. Бу саһәдә әдәбијјатымызын гијмәтли, ибарәтамиз ән'әнәләри вардыр.

Һәлә кечән әсрдә бөјүк сатирик С. Шедрин «Бир шәһәрин тарихи» әсәриндә тәсвир етдији Брудасты образында тәкәббүрлү чиновникин гәрибә портретини чәкмишдир. Куја Брудастын кәлләсиндә елә бир ә'за да вармыш ки, о сәсләнәркән «не потерплју» романсларыны чалармыш. Бу образ тәнгид тарихиндә, һаглы олараг, чаризм үсул-идарәсиндәки ганунсузлугларын, өзбашыналығын, һәрҹ-мәрҹлијин рәмзи кими үмумиләшдирилмишдир.

В. Мајаковски «Иҹласбазлар» сатирасында идарәјә һансы ләвазиматы алмаг һаггында саатларла мүбаһисә едән, «гуршагдан јухары бир иҹласда, гуршагдан ашағы башга иҹласда» отуран обивателләрин образыны јаратмышдыр. Бөјүк шаир «Бүрократлар фабрикасы», «Сүн'и адамлар», «Е'тигадларын дәјишмәси», «Ишбаз», «Кағыз дәһшәтләри» вә с. ше'рләриндә кағызлара алудә олан вә инсана е'тинасызлыг едән бүрократлары тәнгид атәшинә тутмушдур.

Буна бәнзәр мисаллар чохдур.

Рус классик нәсринин вә Азәрбајҹан әдәбијјатынын бу саһәдәки ән'әнәләриндән сәмәрәли, јарадыҹы шәкилдә истифадә едән Мир Ҹәлал, әсл јарадыҹы әмәклә мәшғул олан, севән-севилән, һәјатын бүтүн көзәлликләриндән истифадә едән иш, тәһсил вә истираһәт вахтларыны мә'налы шәкилдә тәнзим едән совет адамларының һәјат ешги һаггында дәрин мәһәббәтлә сөз ачыр, јени һәјатын нүмајәндәләри олан Мәҹидләри («Кағызлар аләми», әскәрләри («Иҹлас гурусу»), һафизәләри («Гәмбәргулу») көһнәлик нүмајәндәләринә гаршы гојур.

Һәјатымызын күндәлик, зәрури тәләбләриндән доған, бүрократизмә гаршы мүбаризәни тәблиғ едән јухарыдакы әсәрләрин мүасирлији вә актуаллығы онларын идеја-естетик дәјәрини мүәјјәнләшдирир.

«Күлбәсләјән гыз» китабында топланан һекајәләр силсиләсиндә Мир Ҹәлал бизим «Мәркәз адамы», «Летун», «Мәрдимәзарлар» вә с. һекајәләрдән таныдығымыз, лакин јени шәраитдә чилдини, јенилијә мүгавимәт үсулларыны дәјишмиш, «артыг», «чыхдаш», «ҹәмијјәт үчүн зәрәрли түфејлиләр» сүрүсүнә чеврилмиш үнсүрләрә гаршы мүбаризәни давам етдирир. Адамлары әсассыз бәһанәләрлә һөрмәтдән салмаға чалышан («Јад адам»), јаланы өзүнә пешә едән («Јалан јеримәз»), јүксәк рүтбәли гоһумларынын нүфузундан суи-истифадә едән («Ај-Исмајыл, баша сал»), сахтакарлыг јолу илә јарадыҹы тәшкилатларда далдаланан («Имзасыз һекајә») белә түфејлиләр кәнҹлијин тәнәффүс етдији тәмиз һаваны зәһәрләмәјә чалышыр, јенилијә инадкарлыгла мүгавимәт көстәрирләр. Онлар өз шәхси мәнафеләрини күдүр, халг һесабына хош күзәран кечирмәјә ҹан атырлар. Онлар мәһәббәтдә дә сахтакарлыг көстәрир, инсанларын хошбәхтлијинә мане олур («Мәһәббәт, јахуд гәлп пул»), өзләрини исте'дадлы вә ишкүзар кими гәләмә вериб учуз шөһрәт газаныр («Рола кириб»), ҹәмијјәтдә онлар үчүн јаранмыш јахшы шәраит вә имканлар мүгабилиндә миннәтдарлыг әвәзиндә нанкорлуг көстәрир («Шәраит јохдур»), өз шәхси раһатлыглары үчүн дәләдузлуг едирләр («Инкилис дили»).

Јазычы беләләри һаггында учадан, амансыз вә сәрт данышмағы лазым билир. «Хошбәхтлик барәсиндә» адлы һекајәсиндә Мир Ҹәлал санки һәм нәҹиб инсани кејфијјәтләри тәблиғ едән, һәм дә көһнәлијә гаршы мүбаризәјә чағыран әсәрләриндәки фикирләри јекунлашдырыр. Бу һекајәдә әдиб хошбәхтлији сағламлыгда дост-лугда, көзәл аиләдә, өвлад мәһәббәтиндә, вәзифәдә, хош күзәранда көрәнләрә, бу мулаһизәләрин доғрулуғуну сүбут етмәјә чалышанлара чох ајдын бир ҹаваб верир.

Әдибин фикринчә әсл хошбәхтлик вичдан тәмизлијидир. Вичданы тәмиз оланлар исә үрәјиндән кечәнләри бир һәгигәт кими ифадә едирләр. Һәгигәти демәјәнләри, «үрәјиндәкини кизләтмәји, һәтта гәбрә апармағы һүнәр сајанлары» мүәллиф садәчә мәзәммәт етмир, бәлкә јусарыда көстәрилән нөгсанлара лагејдлик едәнләрин сахарыда көстәрилән нөгсанлара лагејдлик едәнләрин сајынын артдығыны үрәкағрысы илә гејд едир. Ачыг, сәрт, амансыз һәгигәтләрдән сөз ачмаг зәруридир. Бунсуз «беамансыз һәгигәтләрдән сөз ачмаг зәруридир. Бунсуз «бејинләрдән шиш, үрәкләрдән јара, чијәрләрдән вәрәм, зеһинләрдән түстү-думан, гәлбләрдән кин-күдурәт тамам кәсилмәјәчәк».[1] Бунсуз Вердијевләрдән, Кәндировлардан, Рүтубәт ханымлардан вә дикәр түфејлиләрдән, мүфтәхорлардан, гансоранлардан нечә јаха гуртармаг олар?

II Фәсил

АҒЫР СЫНАГ ИЛЛӘРИНДӘ

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет халгынын көстәрдији мисилсиз гәһрәманлыг, дөзүмлүлүк вә гәләбә әзми Азәрбајчан бәдии нәсринин башлыча мөвзуларындан бири олмушдур.

Мүһарибә совет адамларыны чәтин сынаглардан чыхарды. Мә'лумдур ки, бу ағыр имтаһан күнләринин өзүнәмәхсус тәләбләри, зәрури еһтијачлары вар иди. Јазычылар доғма вәтәни горумаг һиссини тәрбијә етмәк, халгын сәфәрбәрлик вә дөјүш гүдрәтини даһа да артырмаг үчүн күнүн зәрури, тә'хирәсалынмаз еһтијачларына дәрһал чаваб вермәли идиләр. Күнүн бу зәрури еһтијачы һәм даһа мәһсулдар олмағы, һәм дә өз әсәрләринә даһа мәс'улијјәтлә јанашмағы јазычылардан тәләб едирди.

[1] Мир Чәлал. Күлбәсләјән гыз. Бакы, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, 1965, с. 205.

Мүһарибәнин илк илләриндә кениш ләвһәләри әһатә едән ири һәчмли епик әсәрләрдән даһа чох, сәфәрбәрлик әһвали-руһијјәсинә дәрһал тә'сир көстәрән јығчам бәдии, публисистик әсәрләр тәләб олунурду. Әкәр халглара фәлакәт кәтирән фашизмин бәднам ирг нәзәријјәсинин, ишғалчылыг сијасәтинин маһијјәти бәдии публисистикада ифша вә рүсвај едилирдисә, кичикһәчмли һекајәләрдә әсасән совет халгынын көзәл мә'нәви кејфијјәтләри—вәтәнпәрвәрлији, һуманизм, бејнәлмиләлчилији вә башга нәчиб кејфијјәтләри көстәрилирди.

Мүһарибәнин илк күнләриндә фашистләрин мә'нәви ејбәчәрлијини ашкара чыхаран һекајәләрин өзүндә дә публисистик үнсүрләр үстүнлүк тәшкил едир. Бу һекајәләрдә мүрачиәт, чағырыш, тәшвиг мејли даһа күчлүдүр. Мүбаризә, гәһрәманлыг, рәшадәт вә фәдакарлыг мејли исә һәјатын өзүндә, фашизмә гаршы үмумхалг мүбаризәсинин маһијјәтиндә иди.

Загафгазија халгларынын антифашист митингиндә халг шаири Сәмәд Вурғунун чағырышына дөјүшчүләрдән алынан мәктубларда[1] Азәрбајчан халгынын азәрбајчанлы дөјүшчүләрә көндәрдији мәктубда[2], 1942-чи илин сентјабр ајында Бакыда кечирилән Загафгазија јазычыларынын кениш јарадычылыг көрүшүндә вә с. сәнәдләрдә, һәјата кечирилән тәдбирләрдә сојғунлуг, гәсбкарлыг мәгсәдилә дүнја халгларыны ганлы мүһарибәләрә сөвг едән фашизмә гаршы мүбаризә апармаг вә мүһарибә дөврүнүн тәләбләринә чаваб верән антифашист әсәрләр јаратмаг зәрурәтиндән данышылырды. Бу һәјати тәләбләр јазычыларын диггәтини күнүн зәрури мәсәләләринә даһа чох сәфәрбәр етди.

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1943, 3 ијун.
[2] «Әдәбијјат гәзети», 1943, 1 мај.

Бу мөвзуда јазылан әсәрләрдә садә, ишкүзар совет адамларынын әмәл, арзу вә истәкләринин өн плана чәкилмәси, онларын чәбһәдә дә, архада да фәдакарлыг көстәрмәсинин, халгларын гардашлыг вә достлуғунун, мә'нәви-сијаси бирлијинин, совет дөјүшчүсүнүн хиласкарлыг әһвали-руһијјәсинин реал тәсвири совет әдәбијјатынын инсанпәрвәр, бејнәлмиләл бир әдәбијјат олдуғуну сүбут етди. Дүнјанын һеч бир јериндә, һеч бир вахт халгла јазычы, дөвләтлә әдәбијјат арасында belә бир јекдиллик, белә арзу вә ирадә вәһдәти, белә истиснасыз бағлылыг вә мүтәгабил әлагә олмамышдыр».[1]

Азәрбајҹан совет јазычыларындан Һ. Меһдинин Ә. Әбүлһәсәнин, М. Ибраһимовун, С. Рәһимовун, Ә. Вәлијевин, Ә. Мәммәдханлынын, Ј. Ширванын, Ј. Әзимзадәнин вә башгаларынын мүһарибә илләриндә јаздығы һекајәләрдә јухарыда көстәрилән нәҹиб кејфијјәтләр тәсвир олунмушдур.

Мир Ҹәлалын бәдии нәсриндә дә Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусуна һәср олунмуш һекајәләр ајрыча бир мәрһәлә тәшкил едир.

Шүбһәсиз, вәтәнин мүдафиәсинин тәсвири илә әлагәдар мүәјјән әдәби тәҹрүбә олмадан халгымызын бөјүк дар мүәјјән әдәби тәҹрүбә олмадан халгымызын бөјүк сынаг илләриндәки фөвгәл'адә гәһрәманлығыны инандырыҹы шәкилдә гәләмә алмаг мүмкүн дејилди.

Әдибин үмумән вәтәнин мүдафиәси мөвзусуна һәср олунмуш «Сәфәр» вә «Вәтән оғлу» һекајәләри халгымызын әскәрлик һәјатына мүнасибәтинин мүәјјән бир мәрһәләсини әкс етдирир.

«Сәфәр» (1939) һекајәсиндә тәсвир олунан ананын үмуммијјәтлә дөјүшчү һаггында натамам вә јанлыш бир тәсәввүрү вардыр. Әскәр дејәндә онун нәзәриндә «бозшинелли, ағырчәкмәли, гырхыгбашлы» бир адам кәлиб

[1] М. Ариф. Ссвет әдәбијјаты инсанпәрвәр әдәбијјатдыр—«Әдәбијјат гәзети», 1944, 4 мај.

дурур. Өз әскәр оғлу үчүн гоншу гызы Јарпыза елчи кедәрсә, ҹамаат арасында мәзәммәт олунаҹағындан еһтијатланыр.

Лакин ананын бу јанлыш тәсәввүрү тәдриҹән ајдынлашыр Бәндалынын әскәрликдә партија сырларына гәбул олунмасы, онун һаггында гәзетләрдәки үрәкачан мә'луматлар, һәтта оғлунун «тәјјарә илә учуб кәндин үстүндән Тбилисијә кетмәси» гадынын нәзәриндә әскәрлик һәјатынын јени ҹәһәтләрини ҹанландырыр.

Әввәлләр әринин рә'јини мө'тәбәр сајан ананын нәзәриндә инди әскәр оғлунун нүфузу даһа бөјүк көрүнүр. Ананын ишкүзар, ҹевик оғлуну ағыр, аста доланан әри илә мүгајисә етмәси, онун севкилиси Јарпыза көрә нараһат олмасы мараглы вә әјләнҹәлидир.

Оғлу Әшрәфи тәјјарәчи олмаг фикриндән дашындырмаға чалышан Меһринин һәрәкәтләри дә «Көјләр адамы») әскәрлик һәјаты һаггындакы јанлыш, биртәрәфли тәсәввүрләриндән доғур. Бу тәсәввүрләрин көкү исә Бөјүк Октјабр ингилабындан әввәл чаризмин учгарларда јашајан халглара е'тимад көстәрмәмәси, мүһарибә вә дөјүш һаггында илк тәәссүратларын мүәјјән сабит ән'әнә шәклинә кечмәсилә бағлыдыр. Башга сөзлә, һәмин тәсәввүрләрин мүәјјән сијаси вә игтисади зәмини олмушдур.[1]

Мир Ҹәлалын «Вәтән оғлу» (1938) һекајәсиндә исә дүшмәнләрә гаршы дөјүшләрин билаваситә конкрет сәһнәләри көстәрилир. Һекајәнин гәһрәманы Заһил һәким олмаг арзусундадыр. Лакин о, дәрк едир ки, вәтәнин мүдафиәси бу арзудан даһа нәҹиб вә шәрәфлидир.

Әдиб һекајәнин сүжет хәттиндәки рәнкарәнклији сахламаг мәгсәдилә бә'зән Заһидә олан мәһәббәтини өз анасына е'тираф едәркән гызын кечирдији һәјәҹанлары, бә'-

[1] Бах: М. Ариф. Дөјүшчү сурәти. Әдәби-тәнгиди мәгаләләр. Бакы, Азәрнәшр, 1958, с. 337.

зән дә онун хәјалы вә тәсәввүрләри васитәсилә дөјүшчүнүн гәһрәманлығыны ҹанландырмаға чалышыр.

«Сәфәр» һекајәсиндә Бәндалынын мә'нәви кејфијјәтләри дәјишмәдә, инкишафда көстәрилмишдир. «Вәтән оғлу»нун гәһрәманы Заһид исә статикдир, әтрафында ҹәрәјан едән һадисәләр һаггында онун шәхси гәнаәти, рә'ји јохдур. Буна бахмајараг «Вәтән оғлу» һекајәсиндә һадисәләрин биринҹи шәхсин дилиндән нағыл олунмасы тәһкијәнин сәмимилијини артырыр.

«Сәфәр» һекајәсинин бәдии мәнтиги ораја кәтириб чыхарыр ки, әкәр мүһарибә тәһлүкәси оларса, нүмунәви әскәрлик мәктәби кечмиш Бәндалы кими кәнҹләр вәтән јолунда мисилсиз фәдакарлыг вә сәдагәт көстәрә биләрләр.

Халгын үмуми сәфәрбәрлик әһвали-руһијјәси, оғул тојуну көрмәк арзусунда олан аналарын сәфәр үстүндә өвладларына хејир-дуасы, севкилисилә дојунҹа сөһбәт етмәјә маҹал тапмамыш нишанлы гызларын гүссәси, ихтијар аналарын оғулларыны истеһсалат вә тәсәррүфатда әвәз етмәси мүһарибәнин илк ајларында јазылан һекајәләрин әсас мөвзусудур.

Сәфәрбәрлик әһвали-руһијјәси бу һекајәләрдә әсас јер тутур. Буна мисал үчүн «Јоллар» (1941) һекајәсини көстәрмәк олар. Өз севкилисини чәтин сәфәрә јола салан Наиләјә елә кәлир ки, индијә кими Әдһәмә кифајәт гәдәр нәвазиш көстәрилмәмишдир. Инди о, әзијјәти чәкилмәјә, еһтирама лајиг бир инсандыр. Һәр ики кәнҹ ағыр сынаг күнләринин сәртлијини, ҹиддијјәтини гәрибә бир садәлөвһлүклә гаршылајыр.

Јазычы аиләнин севинҹи олан көрпә Сабаһын һәрәкәтләрини дә мә'наландырыр: «Санки ушаг да вәтән торпағына јад ајаг дәјдијини дујмушду. Атасынын габағына дүшүб кетмәк, бәлкә дә ҹаныны фәда етмәк истәјир» (1, 259). Сабаһы јухары галдырараг чағырышчылара уғурлу јол арзулајан Наиләнин көркәми илә сәһәрин, фәрәһ-

рин, фәрәһли бир сәһәрин ачылмасы арасында дахили бир әлагә дәрһал нәзәрә чарпыр. Бу, јола чыхан дөјүшчүнүн мүвәффәгијјәт газанаҹағына, сәфәрин уғурлу олаҹағына гәти инамы билдирән тутарлы бир рәмзидир.

Ана үрәји

Мүһарибә илләриндә архада намусла ишләјән совет адамларынын ҹәбһәјә көмәји—бу нәҹиб үмумхалг тәшәббүсүнүн тәсвири дә совет јазычыларынын һәмин дөвр јарадыҹылығында мүһүм јер тутур. С. Рәһимовун «Медалјон» повестиндә, Һ. Меһдинин «Нишан үзүјү», Ә. Вәлијевин «Гәрәнфилин совгаты», «Рејһанын Мәдәди» һекајәләриндә вә башга әсәрләрдә ҹәбһәнин арха илә möһкәм әлагәсинә аид тәбии, мараглы епизодлар вардыр.

Мир Ҹәлалын «Арха әскәри», «Мәрҹан нәнә», «Ананын јарышы», «Ата», «Ананын көјнәји», «Һилал дајы», ...«Хәбәр-әтәрсиз» вә с. һекајәләриндә дә бу мөвзу мүхтәлиф ҹәһәтләрдән ишләнмишдир.

Мир Ҹәлал дөјүшүн өн хәттиндә олмамышдыр. Буна көрә дә, тәбии олараг, мүһарибә сәһнәләринә нисбәтән арха ҹәбһәнин тәсвири әдибин јарадыҹылығында даһа кениш јер тутур.

Бу һекајәләрдә валидејнләрин, хүсусән гајғыкеш, вәтәнпәрвәр аналарын әмәл, арзу вә истәкләринин тәфәррүатлы тәсвири дә билаваситә јазычынын һәссас мүшаһидәсилә бағлы иди. Бу антифашист һекајәләрдә вәтәнпәрвәр аналарын образлары хүсуси јер тутур.

Үмумән зәһмәткеш, гонагпәрәст, гајғыкеш аналарын бәдии образыны јаратмаг әдибин һәлә мүһарибәдән әввәл јаздығы һекајәләрдә диггәтәлајиг бир ән'әнә шәклини алмышды.

Сосиалист вәтәни, динҹ совет адамларынын һәјаты, көрпәләрин кәләҹәји тәһлүкәдә олдуғу бир заманда аналарымызын тәбиәтиндәки бир мүһүм кејфијјәт хүсуси-

лә диггәти чәлб етди. Бу мә'нәви кејфијјәт совет вәтәнпәрвәрлији иди.

Мир Чәлал һаггында данышдығымыз дөврдә вәтәнпәрвәр гадынларын образыны јаратмаг зәрурәтинә јазычыларын диггәтини чәлб едәрәк јазмышдыр: «Беш оғул бөјүдән, бешини дә чәбһәјә јола салан, өзү исә колхозда, ја заводда, идарәдә, ја аиләдә чалышыб, әли ишдә, гулағы радиоларда, көзү почталјонларын әлиндә илләрлә мүнтәзир галан, анчаг вә анчаг Али Баш Команданын гәләбә әмрләри илә тәсәлли тапан Азәрбајчан гадыныны тәсәввүрүмә кәтирирәм. Бу ананын гәлб һәјәты интизары, сәбри, тәмкини, онун вәтән өнүндәки хидмәти сәнәтәлајиг бир гәһрәманлыгдыр. Гәләм саһибләринин бу гадыны көрмәмәјә, көстәрмәмәјә һаггы јохдур».[1]

Әдиб мүһарибә дөвру һекајәләриндә нәчиб кејфијјәтләри олан бир силсилә ана образы јаратмышдыр. Бакыда нефт мә'дәниндә оғлуну әвәз едән Туту («Ана јарышы»), кәнддә дүшмән кәшфијјатчысынын һијләсини ашкара чыхаран Һавва («Һавалы адам»), һава һәјәчаны заманы шәһәри јанғындан горујанлара көмәк едән Мәрчан («Мәрчан нәнә»), вәфалы, сәдагәтли Сәкинә («Хәбәр-әтәрсиз»), чәбһәдәки оғлу Таһирә вә онун силаһдашларына нахышлы көјнәкләр тикән ана («Ананын көјнәји») белә вәтәнпәрвәр гадынлардандыр.

Азәрбајчанлы гадынлары тәсвир едәркән Мир Чәлал онларын мә'нәви аләминдәки ики чәһәтә диггәти даһа чох чәлб едир; гајғыкешлик вә садәлөвһлүк. «Ананын көјнәји» һекајәсиндә тәсвир олунан гадын да гајғыкешдир, һәр бир иши мүһарибәнин күндәлик тәләб вә еһтијачларына ујғунлашдырмаға чалышыр.

Арха илә чәбһәнин үзви әлагәсинә һәср етдији бир сыра һекајәләриндә әдиб чәбһә һәјатындакы вәзијјәти, һәтта дөјүшчүләримизин әһвали-руһијјәсини белә арха-чәбһәдә ишләјәнләрин көзү, тәсәввүрү вә гәнаәтләри васитәсилә вермәјә чалышыр.

Бу тәһкијә үсулунда, чох заман, охучу билаваситә чәбһәнин тәсвирини дејил, ананын мүлаһизәләрилә гијмәтләндирилән дөјүшчүнүн һәрәкәтләрини көрмәли, мүшаһидә етмәли олур. Бир нөв јазычынын тәһкијәси илә образын дахили монологу арасындакы үслуб фәрги, ифадә тәрзиндәки шәртилик арадан галхыр. Јазычынын тәһкијәсиндәки дахили һәјәчанла ананын интизар вә һәсрәти бир-биринә гајнајыб-гарышыр. «Һавалы адам», «Хәбәр-әтәрсиз» һекајәләриндә тәсвир олунан гадынларын интизары, нараһатлығы, сәбр вә мәтанәти вә бу сәпкидә тәсвир олунмушдур.

«Ананын көјнәји» (1941) һекајәсиндән таныдығымыз гајғыкеш ана санки чәбһәдәки оғлуну көрүр, онунла үрәкдән сөһбәт едир, көндәрдији көјнәји нә үчүн кејмәдијиндән килејләнир: «Она елә кәлирди ки, тикдији бу көјнәкләрин һамысы Таһир үчүндүр. Илки вә сону олан јеканә баласы Таһирин шумшад кими бoју, енли күрәкләри, узун голлары көзүнүн габағында иди. Аз галырды верилән өлчүләрин һамысыны бир кәнара гојсун, оғлунун бојуну әсас алсын. Парча кәсилдикчә, тикиш хәтти парлаг бир хәјал кими парча үзәриндә узандыгча ананын хәјалы узағлашыр, курултулу чәбһә хәттинә кедирди. Таһири һәмин көјнәк әјниндә, аслан кими дүшмән үстүнә чуман көрүрдү».[1]

Јазычы әскәр анасынын чәбһә һәјаты илә, севимли оғлу илә руһән, мә'нән бағлылығы мәсәләсинә хүсуси диггәт јетирмишдир. Оғлунун икидлијиндән үрәкдолусу данышмасына тәәччүб едән адамлара ананын чавабы да тәбиидир: «Таһирин ајаг басдығы торпаглар евим-еши-

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1945, 31 март.

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1941, 19 октјабр.

јим кими мәнә танышдыр. Оғлумун ишләрини үрәјим дујур, үрәјим дејир».[1]

Әдиб бир нахышлы, тикмә көјнәјин тимсалында гәһрәман аналарын совет ордусуна мәһәббәт вә гајғыкешлијини умумиләшдирмәјә, бунунла да әскәр аналарынын һәрәкәтләриндәки тәбиилији, данышыг вә рәфтарларындакы сәмимијјәти даһа габарыг көстәрмәјә мүвәффәг олур. Севимли өвладынын мәктубуну үрәјинин башында кәздирән, оғлуна хәтәр кәлмәсин дејә көрдүјү јухуну ахар суја данышан, оғлунун ҹәбһә достундан үрәкачан бир сөз ешитмәјә һазырлашан, лакин онун халасынын көзү јолда, һәсрәтлә вәфат етдијини биләндән сонра өз дәрдини унудуб әскәрә тәсәлли верән ананын («Силаһ гардашлары») дујғулары чох тәбиидир.

Бә'зән јазычы садәдил бир гадынын әһвали-руһијјәсиндә, һадисәләрә бахышында мүһарибә шәраитинин, дөјүш вә мүбаризә илләринин нечә экс-сәда тапдығыны көстәрмәк јолу илә образын һәрәкәтләрини әсасландырмаға диггәт јетирир. Белә һекајәләрдә тәсвир олунан аналарын дахили аләми мүәллифин сәчијјәнамәсилә дејил, онларын өз тәбии һәрәкәтләрилә ашкара чыхыр. «Мәрҹан нәнә» (1941) һекајәси беләдир. Бу һекајәдә әдиб ананын шүурундакы тәдричи дәјишмәни мәрһәләләр үзрә тәсвир едир. Һава һәјәҹаны нә үчүн мәһз бинанын үстүнә чыхмағын ваҹиб олдуғуну дәрк едә билмәјән, јандырыҹы бомбаны «арвад хејлағынын әли илә» сөндүрмәјин мүмкүн олдуғуна инанмајан, бу ишә ҹәсарәт едән кәлининә нәсиһәт вермәк фикринә дүшән, дүшмәнләрә гарғыјан, онларын гарасынча сөјләнән Мәрҹан нәнә бир аз сонра шәһәри јанғындан мүдафиә дәстәсинә көмәк едир.

Демәли, әввәл тәшвиш, нараһатлыг вә гарғыш, даһа сонра ишә ҹан јандырмаг, фәалијјәт көстәрмәк—садәлөһв гадынын мә'нәви дәјишмәсиндәки диггәтәлајиг һаллардыр.

[1] Мир Ҹәлал. Вәтән һекајәләри, Бакы: Азәрнәшр, 1942, с. 7.

Динҹ гуруҹулуг илләриндә олдуғу кими, мүһарибә дөврүндә јаздығы һекајәләрдә дә Мир Ҹәлал өз гәһрәманларынын тәбиәтиндәки садәлөвһүлүјүн бә'зән рәғбәт доғуран вә бә'зән дә зәрәр верән ҹәһәтләринә дөнә-дөнә тохунмушдур. Мүһарибә илләриндә һијләкәр дүшмәнин кәшфијјатына, совет әразисиндә ҹасусларын тәхрибатчылыг фәалијјәтинә һәср олунан вә совет адамларына сајыглыг әһвали-руһијјәси тәлгин едән «Һавалы адам» (1914) һекајәсиндә садәлөһвлүјүн, мајмаглығын вә еһтијатсызлығын дүшмән үчүн әлверишли шәраит јаратдығы дүрүст көстәрилмишдир.

Һијләкәр ҹасусун садәлөһв Һавваја өзүнү јахын, әзиз бир адам кими көстәрмәси шүбһә вә ирад доғурмур. Ананын ҹәбһәдәки оғлуну хатырламасы, онун севкилиси Набатдан никаранчылығы тәбии вә тә'сирлидир. Гонағын башына һава кәлдијинә тәәссүфләнән, «бу ҹүр ҹаван, јенијетмә, хошсифәт оғланы јахалајан азара» лә'нәт охујан, онун ағрыдан шикајәтләрини ешидәркән «ҹанҹан» дејән, үрәјинин башыны овушдуран ананын тәбии һәрәкәтләрини әдиб санки мүшаһидә едәрәк гәләмә алмышдыр.

Хүсусән, севимли оғлу, онун нишанлысы Набат һаггында «сәһиһ» хәбәр ешитдикдән сонра «оғлунун нишанланма тарихини, гызын једди арха пак-пакизә» нәслини, өзүнүн тој арзу-камыны, һәтта бә'зи шејләр үстүндә «гоһумлар илә сөзә кәлдијини» ачыб јербәјер сөјләмәси тәбии вә тә'сирлидир.

Лакин јазычы бә'зән садәлөһвлүјүн тәсвириндә ифрата варыр. Белә ки, гадын өз хәстәлијинә аид ҹасусун кәтирдији бүтүн бәһанәләрә инаныр. Мухтәлиф бәһанәләрлә евә сохулан ҹасус өзүнүн башына һава кәлдијини вә бунун үчүн јеканә ҹарә олараг дәрдини дәмир гутуја данышмаға мәҹбур олдуғуну әсасландырмаг үчүн

белә дејир: «Бу гутуну азарыма көрә мәнә вериблэр. Һавалананда габағыма гојурам. Нәки сајыглајырам, һамысы өзүмә гајыдыр. Өз сәсим өзүмүн һавадан, совдадан ајылдыр... Јахын дүшмә, аман күнүдүр, тә'сирини итирәрсән. Кәнар адам јахынлашанда кәсәри азалыр, хараб олур. Ахы, өз башымын өлчүсүнә тикилиб. Бу хараб олдуму, мәни дә өлмүш бил» (1,284-285). Әдиб гадынын авамлығыны даһа габарыг көстәрмәк нијјәтилә бу бәһанәләри вә «әшјаји-сүбуту» кәтирмишдир.

Лакин пријом өзү көһнәдир. Гејри-ихтијари олараг бөјүк драматург М. Ф. Ахундовун «Молла Ибраһим Хәлил кимјакәр» комедијасында иксирин тә'сириндән далишан јаланчы кимјакәрин «бәни инсанын јахынлашмасы илә иксирин тә'сиринин» итә биләчәји һаггында кәтирдији бәһанәләр јада дүшүр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ән садәлөһв адамлар белә заманын тәләбләрини аз-чох дәрк едир, сијасәтин бу вә ја башга мәсәләси һаггында әтрафлы мүлаһизә сөјләјә билмәсә дә һәр еһтимала гаршы еһтијатлы, ајыг олмағы бир сөвг-тәбии илә дујурдулар.

Мир Ҹәлалын билаваситә фашист тәҹавүзкарлығындан зәрәр чәкән аналарын, гоҹаларын, көрпә ушагларын һәјатына һәср олунмуш һекајәләриндә күчлү бир гәзәб, һиддәт һакимдир. «Аналарын үсјаны» (1941) һекајәсиндәки Маријанын аиләси, «Балдан әввәл»дәки (1942) Армина, «Одлу маһнылар»дакы (1942) көрпә Мустафинин фаҹиәси алман фашистләринә гаршы амансыз интигам һиссилә јазылмышдыр. «Сүдлә долу ганлы дөшләрини» тутараг өлдүрүлмүш көрпәсинин үстүндә фәрјад едән Маријанын һычгырыглары («Аналарын үсјаны»), «Саралан пајыз јарпагларынын, сејрәлән көлкәләрин алтында атасы вә әмисилә бәрабәр јатан» Арминанын фаҹиәләрдән сөһбәт ача билмәјән дилсиз гәбри, горхусундан нитги тутулмуш гарынын сәһәр ачыланда һәлә үстүндә от битмәмиш гәбирләри көстәрәрәк:

«башымыза кәләни гој бунлар данышсын» демәси («Балдан әввәл») фашистләрин ҹәллад, ган һәриси олдугларыны әјани шәкилдә көз гаршысына кәтирир.

2. Гисас, гисас!

Мир Ҹәлал анҹаг дүшмәндән интигам алмаға чағырышла кифајәтләнмир, белә интигамын конкрет сәһнәләрини дә тәсвир едир. Мәсәлән, «Шәрбәт» (1941) һекајәсинин гәһрәманы Украјна кәндлиси Остепенко ағыр сынаг күнләриндә өз вәтәндашлыг борҹуну јахшы дәрк едир. Бир таланчы кими һәјәтләрә сохулан алманларын совет адамларына һәгарәтлә бахмасы, рус дилиндә позу, јарымчыг вә истеһза илә данышмасы бу вәтәнпәрвәрин гүруруна тохунур. О, «чағырылмамыш гонагларын» шәрбәтинә зәһәр гатыр.

Остепенко үчүн зәһмәтлә газанылмыш, јарадылмыш һәр шеј әзиз вә гијмәтлидир. О, өз арыларына да ади бир әмлак кими бахмыр.«Онлары өз өмрүндән, аиләсиндән, әзиз оғлуна вә гызына олан мәһәббәтдән, кечирдији узун, динҹ кәнҹлик һәјатындан гопан гығылҹымлар кими, јахшы күзәрандан галан ширин хәјаллар» (1,389) кими севир. Садә Украјна кәндлисини интигам алмаг гәрарына кәтирән дә вәтәнә, өз аиләсинә олан шүурлу мәһәббәтидир.

Мир Ҹәлал Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин өн атәш хәттиндә фәдакарлыг көстәрән азәрбајҹанлы дөјүшчүләрин вәтәнә сәдагәтини дә ејни еһтирас вә гүрур һиссилә тәсвир етмишдир. Бәһрамын («Гардаш ганы»), Әшрәфин («Көјләр адамы»), партизан Фәтулланын («Хәбәр-әтәрсиз»), Нәҹәфин («Силаһ гардашлары») икидлик вә ҹәсарәти бир нүмунә кими көстәрилмишдир.

Дөјүшчүләр арасындакы гаршылыглы сәдагәт вә һәмрә'јлик бә'зи һекајәләрдә рәмзи деталларла мә'наландырылмышдыр. Бәһрамын үстүнә ган чиләнмиш јадикар түфәнки бир гардашлыг символуна чеврилмишдир.

«Гардаш ганы» (1941) һекајәсиндә Бәһрамын сон дәгигәләрини хатырлајан дөјүшчүнүн е'тирафлары инандырычыдыр: «Силаһын көвдәсиндә Бәһрамын гүввәтли әлләрини, чахмағында јолдашымын шах бармагларыны арадым»; «Санки ишылдајан дәмирләрдә, парылдајан ағачда нәји исә охумаг истәјирдим»; «Силаһ сәсләнәндә Бәһрәман диндијини дујурдум. Силаһа гуллуг едәндә Бәһрама гуллуг едирмиш кими һәзз алырдым» (II, 263-264).

«Атлы» (1942) һекајәсиндән танıдығымыз Агилин кәркин дөјүш саатларындакы икидлији дә јадда галыр. «Физики һәјаты бөјүк мә'нәви һәјатла әвәз олунан «Агилин көзләриндә алышан, додагларында тәбәссүмә дөнән дөјүш еһтирасы, онун «Вәтән» дејә пычылдамасы бир фәдакарлыг тимсалыдыр.

Лакин бә'зән әдиб әслиндә һијләкәр вә амансыз олан фашистләри, фәрсиз, садәлөһв, мајмаг кими тәсвир едир, дүшмән үзәриндә гәләбәнин чох асан баша кәлдијиндән сөз ачыр. Бә'зән тәфәррүатлы тәсвиринә еһтијач дујулан бир сәһнә бир чүмлә илә верилир: «Һәмин кечә Рискинанын планы илә бизим чағырылмамыш гонаглары «һәмишәлик» раһатлајыб јолумуза дүзәлдик» (II, 312). Јахуд «Боз адам» (1941) һекајәсиндә әлбәјаха дөјүш ашағыдакы өтәри ифадәләрлә верилир: «Хиртдәкләјәрәк арха салдым, боғдум, силаһы алыб көтүрүлдүм» (II,268) вә с. Бу кими мисаллардан ајдын олур ки, дүшмәнин зәиф, күчсүз көстәрилмәси совет дөјүшчүсүнүн мисилсиз гәһрәманлығы һаггында кениш тәсәввүр алмаға мүәјјән дәрәчәдә мане олур.

Мир Ҹәлалын мүһарибә дөврү һекајәләриндә тәсвир олунан дөјүшчүләр вәтәни горумаг зәрурәтини һагг иши, әдаләтин гәләбәси уғрунда дөјүшдүкләрини ајдын дәрк едирләр. Бу дөјүшчүләр һәјат ешги јүксәк олан никбин адамлардыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән әдибин «Вәтән јаралары» һекајәсиндә дөјүшчүнүн јашамаг һәвәси, һәјатын көзәл не'мәтләриндән дојунча кам алмаг истәји јахшы мә'наландырылмышдыр: «Мән һәјата долу сүфрәләр башында отуруб јемәјә, гәдәһ сындырмаға, тә'риф ешитмәјә кәлмәмишәм. Мәхмәр стол далында табеләринин үстүнә гышгырмаға, гырмызы мүрәккәб илә әмрләрә, фәрманлара гол чәкмәјә кәлмәмишәм».[1] Совет дөјүшчүсү һәјата јаратмаг үчүн кәлмишдир. Онун динч, асудә, сәрбәст һәјата мане олан дүшмәнләрә, фашист гәсбкарларына бәсләдији мүгәддәс кин дә бу јашајыб-јаратмаг ешги илә бағлыдыр.

Гәһрәманын һәјат ешгини әдиб онун асудә кәнчлик күнләрилә бағлы олан ширин хатирәләр адландырыр вә көстәрир ки; «һеч бир заман бу хатирәләр чәбһәдәки гәдәр ширин олмур, бунлар орада хатирә дејил, әскәрин вар-дөвләтидир. Әскәр онлары арха гојуб кәлмишдир. Онлары горумаға, онлары һәдәләјән тәһлүкәни јох етмәјә кәлмишдир.»[2]

Дөјүшчү чәбһәјә зәһмәткеш инсанларын азадлыг вә истиглалијјәтини горумаг үчүн кәлмишдир.

Дөјүшчүнүн мә'налы өмүр һаггында мүһакимәләри «Вәтән јаралары» һекајәсинин сүжет хәттиндә мүһүм рол ојнајыр. Бу һекајәнин өн атәш хәттиндәки дөјүшчүләр тәрәфиндән бәјәнилмәси дә әсәрдәки реал һәјат һәгигәти вә дәрин сәмимијјәтлә бағлыдыр. Һекајәнин чәбһә гәзетләрин сәһифәләриндә чап олунмасы, Гызыл әскәр китабханасы серијасында фәхри јер тутмасы вә «охучуларын әлиндән дүшмәјән бир әсәр» адландырылмасы тәсадүфи дејилдир.[3]

Вахтилә әдәби тәнгид бу һекајәдә дөјүшчүнүн һәјата бағлылығыны, онун фәаллығыны, јашамаға, хошбәхт өмүр сүрмәјә олан сонсуз мејлини, јазычынын һадисәлә-

[1] Мир Ҹәлал. Вәтән јаралары,—Бакы: Азәрнәшр, 1943, с. 4.
[2] Јенә орада.
[3] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, III чилд, с. 240.

рә сакит сејрчиликлә дејил, дәрин һисси вә һәјәҹанла јанашдығыны, һаглы олараг, көзәл бир кејфијјәт кими гијмәтләндирмишдир.[1]

Өлкәмизин гүввәт мәнбәләриндән олан совет халглары арасындакы достлуг, һәмрә'јлик һиссләри Вәтән мүһарибәси илләриндә даһа јүксәк бир кејфијјәт кәсб етди. Ағыр имтаһанлардан чыхан бу достлуг Азәрбајҹан совет нәсриндә дә өз лајигли бәдии ифадәсини тапды. М. С. Ордубадинин «Лејтенант Иванов адына көрпәләр еви», Һ. Меһдинин «Фәрјад», С. Рәһимовун «Гардаш гәбри», «Медалјон», Әбүлһәсәнин «Лејтенант Шербан», Ә. Мәммәдханлынын «Ганлы мөһүр». Ә, Вәлијевин «Гардашлар» вә башга јазычыларын әсәрләриндә белә сәмими достлуғун көзәл нүмунәләри верилмишдир.

Халглар достлуғунун тәсвири әдәбијјатымызда бејнәлмиләлчилик мотивләринин кетдикҹә јени-јени кејфијјәтләрдә мејдана чыхдығыны көстәрир.

Мир Ҹәлалын Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә јаздығы һекајәләрдә халглар достлуғу идејасы үч шәкилдә тәсвир олунмушдур: 1) Алманлар тәрәфиндән мүвәггәти ишғал олунмуш совет рајонларында тәҹавүзә мә'руз галан аиләләрә азәрбајҹанлы дөјүшчүнүн дәрин һүсн рәғбәти шәклиндә; 2) мүхтәлиф милләтдән олан дөјүшчүләрлә азәрбајҹанлыларын өн атәш хәттиндә гарышылыглы достлуғу вә сәдагәти шәклиндә; 3) ишғал рајонларында дағылан аиләләрин кимсәсиз галан ушагларына азәрбајҹанлы аиләләрин мәһәббәтинин тәсвири шәклиндә. Бу нөгтеји-нәзәрдән «Балдан әввәл», «Шәрбәт» вә «Чыраглар јанды» һекајәләриндә фашистләрин дәгдарлығынын, тәҹавүзкарлығынын шаһиди олан дөјүшчүләрин сөјләдији әһвалатлар чох кәдәрлидир. Һәмин һекајәләрдә арабачы Агафонун («Балдан әввәл»),

[1] Ә. Мирәһмәдов. Мир Ҹәлалын јени һекајәләри.—«Әдәбијјат гәзети», 1943, 19 феврал.

арычы Остепенконун («Шәрбәт»), евдар ләзки гадыны Күбранын («Чыраглар јанды») талејинә гүссәләнән азәрбајҹанлы дөјүшчүнүн гәзәбдән дишләри килидләнмишдыр. О, арабачы Агафонун аилә үзвүләринин фаҹиәсинә дәриндән кәдәрләнир, ләзки гадыны Күбранын кимсәсиз һәјәтин шән, күмраһ, севинҹләрлә долу көрмәк истәјир, дүшмәнләр тәрәфиндән өлдүрүлмүш күнаһсыз ушаг Мустафинин («Одлу маһнылар») фаҹиәсиндән сарсылыр.

Лакин азәрбајҹанлы дөјүшчү вә партизан бу һекајәләрдә анҹаг бир мүшаһидәчи кими көстәрилмир. Белә ки, о, әлиндә амансыз силаһ мүхтәлиф милләтләрдән олан динҹ совет адамларынын аилә сәадәтини позан дүшмәнләрдән гисас алыр.

«Чыраглар јанды» (1944) һекајәсиндә белә гисасын тә'сирли бир епизоду тәсвир олунмушдур. Күбранын һәјәтиндә галан тәкҹә әрик ағаҹына да дүшмән көз дикмишдир. Ону да кәсиб-јыхмаға, мүлкдә һеч бир һәјат әламәти гојмамаға чалышыр. Буну бир сөвг-тәбии илә һисс едән азәрбајҹанлы партизан дүшмәнин нәфәсини кәсир. Тајбатај ачылан пәнҹәрәләрдән отаға долан тәмиз һава, евдә јандырылан чырагларын ишығы, һәјәтдәки әрик ағаҹынын сакит көркәми һекајәнин финалына үрәкачан бир никбинлик кәтирмишдир. Бу никбинлик тәһкијәнин сәмимилијиндә вә һәзинлијиндә өзүнү көстәрир.

Мир Ҹәлал «Силаһ гардашлары» (1945) һекајәсиндә азәрбајҹанлы Нәҹәфлә Александр Звонарјовун ҹәбһә достлуғундан бәһс едир. Онларын чәтин күнләри бир јердә кечир, «арха архаја верәрәк» өлүмүн дә үстүнә ҹәсарәтлә кедирләр. Һекајәдә Нәҹәфин өз анасына көндәрдији мәктубун мәзмунуна, Сәлтәнәтин гонагпәрәстлијинә чох јер верилмишдир. Сәлтәнәт Александра тәкҹә она көрә нәвазиш көстәрмир ки, о Нәҹәфин силаһдашыдыр, бир дә она көрә еһтирамла јанашыр ки, со-

вет дөјүшчүсү «һаг јолун әскәридир», хиласкар «ордунун әскәринә исә һөрмәт вачибдир».

Бу сөзләрдә ананын дөјүшчүјә мүнасибәти ади гонагпәрәстлик сәвијјәсиндән хејли јүксәјә галдырылыр, ичтимаи мә'на дашыјыр.

«Силаһ гардашлары» һекајәсиндә совет дөјүшчүләринин «вәтән» анлајышы дүрүст дәрк етмәсинә хүсуси диггәт јетирилмишдир. «О, инди дүшүнүрдү ки, вәтән дејилән шеј јалныз торпаг, тикинти, јалныз ағач көлкәси, ахар су, мәһсуллу бағ, кениш тарла, әнкин үфүг дејилдир. Вәтән әслиндә адамлардыр, әсл вәтән адамлардыр» (II, 404).

Һекајәнин әввәлиндә јазычы азәрбајчанлы гадынын гонагпәрәстлијини тәфсилаты илә тәсвир етдијиндән биринчи планда чәбһәдәки достлуға аид сәһнәләр икинчи плана кечмишдир. Һекајәнин сонунда Нәчәфин Украјна торпағында кедән дөјүшләрин бириндә гәһрәманчасына һәлак олмасы, сакит ахан бир чајын кәнарында дәфн едилмәси үрәкдә нискил доғурур. Хүсусән онун досту Александрын нараһатлығы, «кедәнләр гајыданда, аналар јоллара чыхыб өз баласыны гучаглајанда» онун Сәлтәнәтә нә чаваб верәчәји һаггында дүшүнмәси дә тәбии тәсвир олунмушдур. О, дүшүнүр ки, анчаг дүшмәндән интигам алмагла тәскинлик тапмаг олар, анчаг бу јолла көзү јолда галан ананын хәчаләтиндән чыхмаг мүмкүндүр.

Әдиб «Аилә» (1945) һекајәсиндә дә совет адамларынын сон дәрәчә хејирхаһ бир тәшәббүсдән данышыр. Јетим ушаглара гајғы көстәрмәкдән ибарәт олан бу нәчиб иш мүһарибә илләриндә вә мүһарибәдән сонра да халгымызын јүксәк мә'нәви кејфијјәти кими өзүнү көстәрмишди.

Аилә башчысы дәмирјолчу Әһмәд Јури адлы бир ушаға аталыг нәвазиши көстәрир. Бу нәвазиш ачыгүрәкли, гонагпәрәст аилә үзвләринин көзәл, ибрәтамиз сифәтләриндәндир. Јухарыда ады чәкилән һекајәләрдә олдуғу кими, бу һекајәләрдә дә јазычы чәбһәдәки һадисәләрин тәсвиринә нисбәтән аз јер вермишдир. Буна көрә дә Әһмәдин аиләсиндә чәрәјан едән һадисәләр кифајәт гәдәр әсасландырылмамыш, мүәјјән тәсадүфләр үзәриндә гурулмушдур Валеринин өз оғлуну көзләнилмәдән бу аиләдә тапмасы, Хәлилин чәбһәдә она командир олмасы, әскәрин дәмирјолу стансијасында Әһмәдә раст кәлмәси һәмин тәәссүраты доғурур. Гајғыкешлик мотивини әсасландырмајан, һекајәдә тәсвир олунан әһвалатларын зәрури ардычыллығына, тәбии инкишафына хәләл кәтирән белә тәсадүфләр инандырычылығы азалдыр. Сүжетдәки һәмин сүн'и мәгамлар лүзумсуз тәфсилата да имкан јаратмыш, јурдсуз ушаглара инсани гајғы да габарыг тәзаһүр едән совет вәтәнпәрвәрлији вә һуманизминин билаваситә тәсвирини көлкәдә гојмушдур. Нәтичәдә командир Хәлилин әмәл вә арзуларына охучунун һүсн-рәғбәт һисси зәифләмишдир.

«Титрәк бир сәс» (1942) һекајәсиндә исә әдиб тәбии вә јығчам бир тәсвирлә јетим ушағын гүссәсини, дахили һәјәчанларыны үмумиләшдирә билмишдир. Ев саһиби јетими «бирдән-бирә гурулу отаға» кәтирдијинә пешман олур: «Бир чинајәт ишләмишәм, ушағын сәадәтини, әзиз, әркөјүн вахтыны, аг күнләрини јада салмышам»,—дејә дүшүнүр. «Аилә» һекајәси илә мүгајисәдә «Титрәк бир сәс»ин финалы да интигама чағырышла битир: «Дүшмән гаршысында көз јашлары ахмасын, гәзәб шимшәкләри чахсын».

Алман фашизминә гаршы совет халгынын апардығы әдаләтли азадлыг мүһарбәси гәләбә илә гуртарды. Вәтәнимизи дүшмәнләрдән тәмизләјән совет ордусу Авропада да өз хиласкарлыг миссијасыны баша чатдырды. Бөјүк гурбанлар, мәһрумијјәтләр баһасына газанылан тарихи гәләбә өлкәмизин халгларынын јенилмәз гардаш-

лыг вә достлуғунун, мә'нәви-сијаси бирлијинин сарсылмаз бир бүнөврәјә малик олдуғуну көстәрди.

Мир Ҹәлал бу умумхалг гәләбәсинә вә севинҹинә һәср етдији һекајәләр силсиләсинә **«Од ичиндән чыханлар»** адыны вермишдир. «Ики ананын бир оғлу» (1945), «Мәним дә һаггым вар» (1945), «Салам» (1945) вә «Силаһ гардашлары» (1945) әсәрләриндә мүәллиф халгын әһвали-руһијјәсиндәки ики ҹәһәтә—гәләбә севинҹинә, динҹ гуруҹулуг әһвали-руһијјәси илә бағлы олан ширин арзуларына, еләҹә дә халгын ифтихар, гүрур һиссинә, өз гәлиб өвладларына олан гајғыкешлијинә даһа чох диггәт јетирмишдир.

«Ики ананын бир оғлу» һекајәсиндәки Назимә, «Мәним дә һаггым вар» һекајәсиндәки Казым киши өз өвладларыны гаршыламаға чыхан ата-аналарын севинҹинә шәрик олурлар. Дәмирјолчу Казым киши бөјүк сынаг күнләриндә ҹәбһәјә апардығы кәнҹләри јенә дә гајтарыб өз ата-аналарына тапшырмағы өзү үчүн вәтәндашлыг борҹу һесаб едир.

Јухарыда ады чәкилән һекајәләрдә совет дөјүшчүсүнүн тәдриҹән әмәјә, динҹ јашајыш шәраитинә алышмаға башладығы мәрһәлә дүрүст тәсвир олунмушдур. Узун замандан бәри анҹаг силаһ ишләтмиш әскәрин әлләри инди кәнд тәсәррүфаты аләтләриндән јапышмышдыр. Бомба сәсләринә, барыт гохусуна алышмыш әскәрә кәнддәки сакитлик гәрибә вә сирли көрүнүр. «Қәһәр атыны сүрәрәк стансија биналарындан узаглашан, сағ вә солдакы зәмиләри диггәтлә сејр едән Саламын үрәји ајаз көјләр кими ачыг иди. О, чохдан ајрылдығы вә бунун үчүн дә даһа чох мәфтуну олдуғу бу зәмиләрин, акинләрин, су ахарларынын, ағаҹларын, бәндләрин һамысына диггәт јетирир, һамысындан нә исә хош бир шеј охујурду. Дүнәнәҹән топчу Салам, бу күн аграном Салам. Дүнәнәҹән сизи горујурдум. Бу күн исә бәсләмәлијәм» (II, 393).

Мир Ҹәлал мүһарибәнин сон күнләриндәки севинҹи илә јанашы үмумхлг кәдәрини дә тәсвир едир. Бу мүгәддәс кәдәр накам өлән дөјүшчүнүн јашајыб јаратмаг һәсрәтилә, ганад ачан арзуларыны өзү илә бәрабәр гәбрә гәдәр апаран дөјүшчүнүн талејинә сонсуз мәһәббәтлә, миннәтдарлыг дујғусу илә бағланыр.

«Салам» һекајәсиндә тәсвир олунан дөјүшчү әзиз ушаглыг илләрилә бағлы олан хатирәләри көз өнүнә кәтирир, гапыбир гоншусу Мүрсәлин онунла бирликдә әскәрлијә кетмәси, гәһрәманҹасына һәлак олмасы дөјүшчүнү дүшүндүрүр. О, Мүрсәлин анасына нә ҹаваб верәҹәкдир?

«Сәфләр позан вә бөјүк дәстәләри тәһлүкәләрдән хилас едән топчу забит инди өз гапыларында бир ушаг кими донуб дурмушду. Билмирди нә етсин, һарадан башласын. Чағырыб адамлары һәјәт гапысына чағырсынмы... Утанҹаглығына салыб һеч кәсә танышлыг вермәдән јавашҹа өтүб көј гапылы һәјәтә кирсинми» (II,386). Достунун хатирәсини дәрин еһтирамла јад етмәси вә онун көзү јолда галан анасы илә үз-үзә кәләрсә нә дејәҹәјини, нечә һәрәкәт едәҹәјини дүшүнмәси—евләринә јениҹә гајытмыш әскәрин әһвали-руһијјәси үчүн чох сәҹијјәвидир.

Мүһарибә дөврүндә јаздығы сатирик һекајәләриндә дә әдибин алман фашистләринә гәзәби күчлү вә амансыздыр. «Чәкмә», «Әр-арвад», «Чубчик» вә «Милләтин мүаличәси» һекајәләриндә дүшмәнин гәсбкарлыг нијјәтләри мәһарәтлә ифша едилмишдир.

Ҹәбһәдәки мүвәггәти үстүнлүкләрдән ловғаланан, Гафгаза саһиб олмаға ҹан атан алман забитләринин чиркин хәјаллары «Чәкмә» (1942) һекајәсиндә кәскин тәнгид һәдәфинә чеврилмишдир. Һекајәдә «бәлкә дә гајтардылар» хам хәјалы илә јашајан кечмиш саһибкар-

лардан истифадә етмәк алман команданлығынын көһнә үсулларындан бири кими көстәрилмишдир.

Ијирми ики илә јахын «гүрбәтдә галан», өз нүфузуну, һејсијјәт вә мәнлијини итирән, лакин кечмиш мөвгејинә, вар-дөвләтинә саһиб олмаг нијјәтиндән данышмаjан Мирзә Хәјалын вә Исрафил бәјин күлүнчлүјүнү мүәллиф бә'зән мүстәгим тәсвирләр, бә'зән дә ишарәләр, ејһамлар васитәсилә ачыр, заһирән әһәмијјәтсиз көрүнән деталла образын сәчијјәсини мүәјјәнләшдирир.

Мирзә Хәјалын вахтилә Гафгаздан гачдығы заман апардығы зәриф нахышлы халынын јарашыглы күлләрини, «шад күнләрдән јадикар галан көһнә папағыны көрәркән» кәдәрләнмәси, өзүнүн бу мүддәтдә нә гәдәр гочалығыны пешманчылыг һиссилә е'тираф етмәси һүсн-рәғбәт дејил, бәлкә икраһ һисси доғурур.

Мүһарибәнин дәһшәтли күнләриндә әдиб дүшмәнә гаршы кин вә нифрәт тәлгин етмәклә јанашы, охучуларда гәләбәјә инам ојадырды. Дүшмәнин ағыр вәзијјәтинин тәфәррүаты илә тәсвири гәләбәјә үмид доғурурду. Бу сатирик һекајәләрдәки күлүш, Луначарски демишкән, «дахили гәләбә илә ишыгланан» күлүш иди.

Лакин үмумән шејләрин инсан һәјатында ојнадығы рола мүәллиф кичик һекајәнин имканларыны нәзәрә алмадан чох јер вермишдир. Бир чүт бировуз чәкмә үчүн бүтүн команданлығын әл-ајаға дүшмәси, «кәшфијјат ады илә дөрд нәфәр салдаты күндүз мүһарибә кедән јерләрә» көндәрмәси мүбалиғәли көрүнүр. Нечә ола биләр ки, мүвәггәти ишғал едилмиш совет рајонларында һәр чүр вә'д, пешкәш вә чохлу хәрч һесабына нүфуз газанмаға чәһд едән алман забитләри үчүн бировуз чәкмәнин гајғысы чидди бир мәсәләјә чеврилсин.

Кечмиш «әјјамларыны» јана-јана, тәәссүфлә јада салмаг чәһәтдән «Чәкмә»дәки Мирзә Хәјал вә Исрафилбәј Ч. Мәммәдгулузадәнин «Бәлкә дә гајтардылар» һекајәсиндәки типләри хатырладырлар. Бу һекајәдән таныдығымыз Умудханов вә онун рәфигәләри дә вахтилә әлләриндән чыхмыш мүлкләринин, имтијазларынын бир күн гајтарылачағы үмиди илә јашајырдылар.

«Бәлкә дә гајтардылар» да үмидли оланлар харичи капиталын мүдахиләсинә, «Чәкмә»дикләр исә алман гәсбкарларына архаланырлар. Умудханов вә онун достлары «јовмијјә рузисинә һәсрәт» галмышлар, һамыдан чәкинир, еһтијатланырлар. Мирзә Хәјал вә онун досту исә нә гәдәр иддиалы, тәкәббүрлү данышсалар да, мүһарибәнин сону көрүнмәдијиндән мискинләширләр. Һәр ики јазычы халга арха чевирән, вәтән тәәссүбү илә дејил, өз мүлкләринин, шәхси раһатлыгларынын гајғысына галан дидәркинләрин ичтимаи талејини дүрүст мүшаһидә етмишләр.

Сурәтләрин вәзијјәтләринин, әһвали-руһијјәләринин тәсвириндәки белә ашкар јахынлыг һәм дә Мир Чәлалын классик ирсдән нечә мәһарәтлә, сәмәрәли истифадә етдијини көстәрир.

Чағырылмамыш «гонагларын» гәддарлығы вә мискинлији «Әр вә арвад» (1943) вә «Милләтин мүаличәси» (1945) һекајәләриндә дә ајдын көрүнүр. Әкәр «Әр вә арвад» һекајәсиндәки гадын чәбһәдәки әриндән анчаг вә гызыл сырға көзләјирсә «Милләтин мүаличәси»ндәки гадынын иштаһасы даһа бөјүкдүр. О, әринә белә јазыр: «Гој Одессада бизә бир јахшы мүлк версинләр. Бағымыз олсун. Инәк, газ сахлајаг. Отагларымызы кирајә верәк, руслардан кәниз тутаг. Өмрүмүзүн ахыр-ухурунда биз дә бир күн көрәк».[1]

Ағалыг иддиасыны көстәрән јухарыдакы мәктуб мүгабилиндә әрин чавабы да хејли үмидсиз вә кинајәли јазылмышдыр: «Јер верәчәкләр, горхма. Одессада, Кијевдә, Крымда, Свестополда биздән чох адама јер вердиләр. Һәр кәс бојуна мүнасиб мәнзил алды. Узун сал-

[1] Вәтән угрунда», 1945, № I, с. 39.

датлар көдәк кенералдан чох алды. Чох јолдашымыз инди һагг дүнјада раһатча бизим јолумузу көзләјир».[2]

Бу истеһзалы сөзләр фашистләрин дүшкүнлүјүнү, үмидсизлијини тәсәввүрә кәтирир. Белә бир үмидсизлик әһвали-руһијјәси Авропдакы әскәр аиләләринә алман команданлығынын шәрг чәбһәсиндән көндәрдији тәсәлли мәктубларында да өзүнү көстәрир. Аиләләрә севиндиричи хәбәрләр көндәрәнләрин сахтакарлығыны мүәллиф кинајә илә «милләтин әсәбләринин мүаличәси» адландырыр.

Сатирик үслубда јазылмыш «Чубчик» (1942) һекајәсиндә исә әсл мәтләб заһири күлүш вә әјләнчә хатиринә хејли узадылмышдыр. Һекајәдә Чубчик адлы итә инсан сифәтләри верилмәси, итин ады алтында адамларын истинтаг олунмасы вә бунунла бағлы олан тәшбеһ вә мүгајисәләр бәсит ифша үслубу тә'сири бағышлајыр. Бурада дүшмәнин часуслуг, тәхрибатчылыг фәалијјәтинин зәрәри арха плана кечмишдир.

Сатирик һекајәләрдә мүәллифин фашистләрә олан нифрәти амансыз истеһза, бә'зи јерләрдә сарказм дәрәчәсинә јүксәлир.

Бу сатирик һекајәләрдә мәктублардан бир пријом кими истифадә олунмушдур. Совет адамларынын чәбһәдәки дөјүшчүләрә көндәрдији мәктубла јухарыда мисал кәтирилән мәктублары мүгајисә етдикдә халгымызын нәчиб мә'нәви кејфијјәтләринин үстүнлүјү, хүсусән вәтәнпәрвәрлик, һуманизм кими көзәл сифәтләри габарыг көрүнүр.

* * *

Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусуна һәср олунмуш һекајәләрдә дөјүш әһвали-руһијјәси, һадисәләр заһирән сојугганлы тәсвир олунса да, јазычынын дүшмәнә һиддәт вә гәзәби тәһкијәнин дахили гатларына көчүр. Бүтүн заһири тәмкининә бахмајараг, әдибин бу дөвр һекајәләрини әдәби тәнгидимиз, тамамилә һаглы олараг, «гәзәбли һекајәләр» адландырмышдыр.[1] Бу һекајәләрдә е'тинасыз, сојуг мүшаһидәнин, битәрәф сејрчилијин мәһсулу олан сәһифәләрә чох аз, надир һалда тәсадүф етмәк мүмкүндүр.

[2] Јенә орада, с. 40.

Сәчијјәви чәһәт орасындадыр ки, сатирик һекајәләр истисна олунарса, Мир Чәлалын тенденсијасы, һадисәләрә, инсанлара мүнасибәти тәмкинли, сакит бир үслубда верилмишдир. Доғрудан да «һәссас бир јазычы кими һәјатдан алдығы мүшаһидәләри о, өзүнәмәхсус бир еһтирас вә һәрарәтлә исидир. Онун әһәмијјәтли әсәрләриндә сојугганлы тәсвирләрә, дахили јарадычылыг һәјәчан вә һәрарәтилә гыздырылмыш бир сурәтә тәсадүф етмәк чәтиндир».[2]

Мир Чәлалын мүһарибә дөврү һекајәләриндә хүсусән һисс-һәјәчан, дахили емосија габарыглығы көзәл бир кејфијјәт кими нәзәри чәлб едир. Үслубдакы һәмин мәзијјәт гәһрәманлары әһатә едән харичи аләмин—тәбиәт һадисәләринин тәсвиринә дә аиддир.

Бу һекајәләрдәки пејзаж сәһнәләри гәләмә алынан һадисәләр үчүн анчаг үмуми фона чеврилмир, икинчи дәрәчәли бәдии васитә һәддинә енмир вә ја садәчә олараг охучуларда естетик һәзз ојатмаг мәгсәдинә табе тутулмур. Тәбиәтлә инсан талеји арасындакы ујғунлуг, дөјүшчүнүн әһвали-руһијјәсинә һүсн-рәғбәт, онун севинч вә гүссәсинә шәрик олмаг, тәбиәтин чанлылығы вә бир нөв инсанилэшдирилмәси бу һекајәләрдә әсас шәртдир.

Ашағыдакы мисаллар бу чәһәтдән диггәтәлајигдир:

1. Күнортаја јахын иди. Күнәш санки силаһлары даһа да гыздырмаг үчүн лап ашағылара енмишди. Бәлкә

[1] Бах: М. Ариф. Әдәби-тәнгиди мәгаләләр, с. 351.
[1] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, икинчи чилд, Бакы, 1944, с. 337.
337.

дә о, халглара фәлакәт кәтирән гәсбкар тәјјарәләри јандырмаг истәјирди» (II, 261);

2. «Командирлә мәним арамда әјри битмиш, сых көлкәли бир гарағач вар иди. Санки командирин ишарәсини көрүм—дејә ағач көвдәсини саға тәрәф јајындырмышды» (II, 261).

3. «Бу јоллар мәнә дағылмыш, көјләрә совурулмуш ханиманыны сејрә мәчбур етдирилән әли, дилибағлы бир әсирин фәлакәтини андырырды» (II,314);

4. «Дүшмән тәгибиндән узаглашан әскәр бир овуч торпаг көтүрүб дејир: «Бунда ин'икас габилијјәти олајды. Башына кәләнләри нағыл едә иди, ән бөјүк иттиһамнамә оларды» (11,315).

5. «Јувасына енән күнәш көрдүкләринин һиддәтиндән пул кими гызармышды. Үфүг дәрдлиләр кими боғулмуш, булудлара ган чиләнмишди» (11,278).

Бә'зән бир тәбиәт мүшаһидәсинин сәррраст мә'наландырылмасы инсанларын вә үмумән вәтәнин талеји һаггында ајдын тәсәввүр верир. «Чыраглар јанды» һекајәсиндә тәсвир олунан әрик ағачы дирилијин тимсалы кими көстәрилмишдир. Һәлә торпаг үстүндә мөһкәм дуран, дүшмән балтасынын зәрбәләриндән титрәсә дә, өз гүруруну сындырмајан ағачын вәзијјәти мәһрумијјәт вә ишкәнчәләрлә үз-үзә кәлмиш, лакин дөјүш, мүгавимәт габилијјәтини, гәләбә әзмини итирмәмиш олан инсанларын вәзијјәтинә бәнзәјир. Санки ағач дил ачыб дејә биләрди ки: «Күбра һарадасан? Амандыр, мәни јыхдылар... Дејәсән, ағач дилә кәлди вә бу сөзләри дә деди. Анчаг бу сөзләр јалныз ағачдан јох, јердән, судан, торпагдан, һавадан да ешидилди. Бу сөзләри гулағымла јох, бүтүн һиссләримлә, гәлбим, руһум, ганым, вичданымла динләдим. Гәзәбдән әлләрим әсди» (II,368). Һекајәдә пејзаж анчаг тәсвири рол ојнамамышдыр. Әрик ағачынын дилә кәлмәси заһирән гејри-ади вә шәрти көрүнсә дә, халг интигамчысы—партизаны мүәјјән гәнаәтә кәлмәјә, интигам алмаға сөвг едән васитәдир. Бурада пејзаж һәрәкәтдәдир, јашајыр, нәфәс алыр, дәјишир. Ағачын шикајәтлә долу сәсини вәтәнин сәси һесаб едән партизанын гәзәбләнмәси үчүн бу мисалда кифајәт гәдәр һәјати әсаслар вардыр.

Бу һекајәләрдә тәбиәт тәсвиринин ики бәдии функсијасы вардыр:

1). Дөјүшчүнүн дахили һәјәчанлары, тәбии һиссләри һаггында даһа ајдын тәсәввүр ојадыр.

2) Һекајәләрдәки гәзәб вә интигам мотивинин даһа габарыг вә түнд бојаларла көрүнмәсинә көмәк едир, емосионал тә'сири артырыр.

Үслубдакы дахили гәзәб, еһтирасла јанашы, динч гуручулуг илләриндә јазылмыш әсәрләрдән фәргли олараг, бу һекајәләрдә јазычынын даһа артыг реаллығы, күнүн зәрури, актуал тәләбләринә тә'чили, дәрһал чаваб вермәк чәһдләри әсас јарадычылыг кејфијјәтләриндән бири кими нәзәри чәлб едир.

Мүһарибә дөврү һекајәләриндә сүжет хәтти мүстәгимдир. Әдиб әлавә, јардымчы сүжет хәтләриндән чох надир һалларда истифадә едир. Һекајәләрдәки тәфәррүат, тәфсилат да анчаг вәтәнпәрвәрлик идејасынын тәблиғинә табе тутулмушдур.

Конкретлик бу һекајәләрдә әсас кејфијјәтләрдән бири кими нәзәрә чарпыр. Бүтүн һадисәләр вә сәчијјәләр ваһид бир мәгсәдә—дүшмәнә нифрәт вә халгда гәләбә әзмини мөһкәмләндирмәк мәгсәдинә јөнәлдилмиш, истигамәтләндирилмишдир.

Лакин Украјна, Шимали Гафгаз халгларынын фашизмә гаршы мүбаризәсинә һәср олунмуш «Балдан әввәл», «Мәрчан нәнә», «Шәрбәт» кими һекајәләрин експозисијасында бир ејнијјәт, јекнәсәглик һисс олунур. Белә ки, һекајәни нағыл едән биринчи шәхс адәтән бу јерләрә истираһәтә кәлмиш олур, көзләнилмәдән башланан мүһарибә онун кәләчәк планларыны алт-үст едир, адәтән

о, ја дөјүшләрин иштиракчысына, ја да мүшаһидәчисинә чеврилир.

Бундан әлавә експозисијада икинчи бир гүсур да нәзәрә чарпыр. Салман дајынын («Ата»), Һавва халанын («Һавалы адам»), Тутунун («Ананын јарышы»), Сәкинәнин («Хәбәр-әтәрсиз»), Сәлтәнәтин («Силаһ гардашлары»), Ниса халанын («Салам») чәбһәдән мәктуб көзләмәси бир-биринә бәнзәјир. Никаранчылығын, нараһатлығын тәсвири ејни вәзијјәтдә көстәрилмишдир.

Доғрудур, ады чәкилән һекајәләрин һамысы хошбәхт бир сонлугла битмир. Башга сөзлә, һәсрәтлә јол көзләјәнләрин талеји, агибәти мүхтәлифдир. Лакин валидејнләрин нараһатлығы, интизары бу һекајәләрин експозисијасында ејни шәкилдә тәсвир олунмушдур.

Беләликлә, вәтәнимизин азадлығы вә истиглалијјәти уғрунда чанларындан кечән вәтәнпәрвәр дөјүшчүләримизин вә архадакы совет адамларынын дүшмәндән интигам алмаг һисси, инсанлары мүһарибә тәһлүкәсиндән горумаг, хиласкарлыг әһвали-руһијјәси, совет ордусунун халгла сарсылмаз әлагәси мүһарибә дөврүндәки нәсримизин әсас мотивләри иди. Бәдии нәсрдә бу мөвзуларын характериндән доған гәзәб, һиддәт вә сәфәрбәрединчилик пафосу илә јанашы, лирик, һәзин бир аһәнкдә өзүнү көстәрир, тәдричән сабитләшән бир үслуб шәклинә кечирди.

Бундан әлавә мүһарибә шәраитиндә баш верән һадисәләрин тез-тез дәјишмәси вә бу дәјишиклији оперативликлә изләмәјә чалышан јазычынын һадисәләри арамла үмумиләшдирмәк, типикләшдирмәк имканынын азлығы да өз тә'сири көстәрирди. Нәтичәдә характерләрин дајазлығы, әһвалатчылыг мејлинин тәзаһүрү дә бә'зи әсәрләрин башлыча гүсуру кими мејдана чыхырды.

Мүһарибә шәраити бир мәһәк дашы кими јени мөвзулара, јени һадисәләрә һәср олунмуш бәдии нәсрин һәм гүввәтли, һәм дә зәиф чәһәтләрини ашкара чыхарды.

Әдибин Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусуна һәср етдији әсәрләр анчаг мүһарибә дөврүнүн әдәби мәһсуллары дејилдир. Мә'лумдур ки, мүһарибәдән сонра Мир Чәлал **«Јашыдларым»** романыны јазмыш, халгымызын бөјүк сынаг илләриндәки рәшадәтини кениш епик лөвһәләрдә чанландыра билмишдир. Әсәрин әсас гәһрәманларындан олан Нәриманын социалист вәтәнинә сонсуз сәдагәти, фәдакарлығы, азәрбајчанлы дөјүшчүләрин кечдији шәрәфли мүбаризә вә гәләбә јолу һаггында ајдын тәсәввүр вардыр.

Мүһарибәдән сонра бу мөвзуја һәср олунан «Әскәр оғлу», «Үрәкдә јазы» кими һекајәләрдә Мир Чәлал мүһарибәнин узун заман үрәкләрдә гөвр едән ағыр јараларыны јада салыр. «Үрәкдә јазы» һекајәсиндә бир стәканалты үзәриндәки хатирәни тәс'вир етмәклә мүһрибә заманы аиләсиндән ајры дүшмүш јүзләрлә Сусәнләрин талеји һаггында дәрин тәәссүф, рәғбәт һисси ојатмаға чалышан мүәллиф, халгларын гүдрәтли сүлһ, динчлик арзуларыны долајы јолла тәрәннүм едир.

«Әскәр оғлу» һекајәсиндә дә дөјүшчү Тапдығын вахтсыз өлүмүндән доған кәдәр тә'сиредичиди. Лакин бу мүгәддәс кәдәр һәм дә јени мүһарибә гызышдырмаг нијјәтинә олан бејнәлхалг иртичаја гаршы дәрин нифрәт, гәзәб һиссини тәрбијә едир.

3. Сәрһәддин о тајында

Мир Чәлалын харичи өлкә халгларынын һәјат вә мәишәтинә һәср етдији һекајәләрдә дә бејнәлхалг империализмин вә иртичанын ијрәнч маһијјәтини, гәсбкарлыг нијјәтини ашкара чыхармаға мүвәффәг олмушдур.

«Мәшриг», «Бадам ағачлары» һекајәләриндә иртичанын ифшасы үчүн әдиб Чәнуби Азәрбајчан зәһмәткешләринин ағыр вә мәшәггәтли һәјат вә күзәраныны бир мөвзу кими көтүрмүшдүр.

Иранын јерли һакимләри тәрәфиндән Чәнуби Азәрбајчан халгынын мин чүр мәһрумијјәтләрә дүчар едилмәси, икијә бөлүнмүш бир халгын бирләшмәк һәсрәти вә хүсусилә сүлһ вә азадлығын истинадкаһы олан Совет Иттифагына Шәргин бүтүн мәзлум халгларынын бөјүк бир үмид, ничат мәнбәји кими бахмасы һәр ики һекајәдә диггәти чәлб едән марагл мәсәләләрдир.

Демәк лазымдыр ки, чәнуб мөвзусу үмумән Азәрбајчан әдәбијјатында, о чүмләдән бәдии нәсрдә шәрәфли бир јер тутмушдур. Бөјүк драматург М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб», «Мүрафиә вәкилләри», Ч.Мәммәдгулузадәнин «Иранда һүрријјәт», «Ханын тәсбеһи», «Бинәсибләр», «Хејир-дуа», М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз», А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» әсәрләриндә М. Ибраһимовун, Ә. Мәммәдханлынын, П. Макулинин, Ф. Хошкинабинин, Һ. Мәммәдзадәнин вә башга јазычыларын әсәрләриндә Чәнуби Азәрбајчан мөвзусу мүһүм јер тутур.

Мирзә Ибраһимовун «Азад», «Тонгал башында», «Салам сәнә, Русија», Әнвәр Мәммәдханлынын «Карван дајанды», «Гызыл гөнчәләр», Сүлејман Рәһимовун «Сучу ушаг» һекајәләриндә, Әли Вәлијевин «Турачлыја кедән јол» романында вә с. әсәрләрдә дә Чәнуби Азәрбајчанын исте'дадлы, зәһмәткеш, лакин икигат әсарәт алтында галан халгына түкәнмәз мәһәббәт вардыр.

Демәли, Чәнуби Азәрбајчанын азад, хошбәхт идеалы бәдии нәсримизин апарычы митовләриндәндир вә нәчиб ән'әнәјә чеврилмишдир.

Мир Чәлал «Мәшриг» вә «Бадам ағачлары» (1953) һекајәләрини бу мөвзуја һәср етмишдир.

Мә'лумдур ки, Совет Иттифагына вә халг демократијасы өлкәләринә басгын етмәк үчүн харичи империалистләр Авропада, Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән Иранда тәјјарә дүшәркәләри салырлар. Кирманда, Ширазда, Исфаһанда, Бәндәр Аббас јахынлығында белә дүшәркәләр вә һәрби дәниз базарлары јарадылмышдыр.

Империализм Шәрг халгларынын милли истиглалијјәтини мәһв етмәјә чалышыр, Шәрг өлкәләринин зәнкин сәрвәтләрини талајыр, бу өлкәләри фәлакәтә, диләнчилијә сүрүкләјир. «Тәбризин торпаглары сон әсрдә ингилабчы вә азадихаһларын ганы илә суварылмалыдыр. Гәһрәман вә гәдим бир халгын дили, әдәбијјаты вә мәдәнијјәти инкар вә тә'гиб олунур, һүгугу тапдаланыр, мәнлији тәһгир олунур, көзүачыг адамларын боғазына гурғушун төкүлүр».[1]

Белә бир ичтимаи һагсызлыға совет јазычысы Мир Чәлал е'тинасыз јанаша билмир. Һәлә 1940-чы илдә јаздығы «Мәшриг» һекајәсиндә кирпији илә од көтүрән јохсул бир сәнәткарын һәјатыны көстәрән јазычы, һәр шејдән әввәл гәһрәманы тохучунун үрәјиндә мәзлумларын пәнаһы олан бөјүк Ленинә рәғбәт вә мәһәббәтин нечә баш галдырдығыны тәсвир едир. Узун заман Јусиф вә Зүлејха, Лејли вә Мәчнун, Фәрһад вә Ширинин мәһәббәтини, «Һачыларын зијарәт мәрасимини, мәләкләрин ибадәтини, пејғәмбәрин ме'рачыны үзәкүлән халыларда чанландыран сәнәткар, инди бөјүк бир инсанын—Ленинин шәклини тохумалыдыр.

Тохучу Ләббејкин халча үзәриндәки шәкиллә сөһбәти, «ленинпәрәстлик» үстүндә һәбсханаја апарыларкән һәјәчанлары, Мәшриг кишинин оғлуну ахтараркән лал мәсчидләр, «уча минбәрләр», «пәрдәли пәнчәрәләр», «ағыр гапылар» өнүндәки фәрәһсиз көркәми тә'сирли, һәзин бир диллә тәсвир олунмушдур.

«Мәшриг»ин финалы исә өтәри јазылмышдыр. Әввәлчә Ләббејкин, даһа сонра Мәшригин сәрһәдди кечәрәк Совет Азәрбајчанында көрүшмәләри, рајком катибинин, «Сәни бура кәтирән гүввә бүкүлмүш белини дүзәлдәчәкдир, вәтәнинизи дә сизә гајтарачагдыр» фикри өтәри чизкиләрлә верилмишдир. Бу көрүш чох асанлыг-

[1] Азәрбајчан ССР ЕА, Әдәбијјат мәчмуәси, 1949, V, 12.

ла баша кәлдијиндән гејри тәбии тә'сир бағышлајыр.

Јазычы «Бадам ағачлары» һекајәсиндә бир аиләнин тимсалында Ирандакы зәһмәткеш синифләрин јерли һакимләрә, харичи империалистләрә гаршы е'тиразыны тәсвир етмәји гаршысына мәгсәд гојмуш вә бу мүһүм мәсәләнин бәдии һәллини вермишдир.

«Коммунизм тәһлүкәсини» бәһанә кәтирәрәк Иранда тәјјарә мејданчалары тикән, әслиндә исә чохлу газанч әлдә етмәјә чан атан империалистләрин сијаси фитнәкарлығы «Бадам ағачлары» һекајәсиндә мүвәффәгијјәтлә тәсвир олунмушдур. «Мәшриг»ә нисбәтән бу һекајәдә һадисәләрин сијаси чәһәтинә, кениш әһатә даирәсинә даһа чох диггәт јетирилмишдир. Бундан әлавә, аиләсинин јеканә үмиди олан бадам ағачларынын кәсилмәси мәсәләси јохсул Иран кәндлисинин игтисади мәнафеји илә бағлы олдуғундан, онун нараһатлығы да, е'тиразлары да тәбии вә һәјати көрүнүр.

Кәндлинин садәлөвһлүјү, сијаси мәһдудлуғу онун һәјатында бөјүк фачиәдир. Ағарза халг арасында «маршаллашма» ады илә танынан харичи империалистләрин һәрби доктринларынын маһијјәтини дәрк едә билмәдијиндән белә дејир: «Гардаш, мүшавирди, американды, инкилисди, һәр кәсди. Она јер лазымдыр, ајры торпагдан көтүрсән, көјшән долудур. Мәним бадамлығым олмаса, бу тәјјарә јерә енә билмәз, бәјәм?»; «Гардаш... Плана дүшүр, гој мүлкәдарларын халвар-халвар јерләри дүшсүн. Мәним чанамаз бојда бадамлығымы билмирәм ким плана салыр, ахы?» Ағарзанын: «инди ки, маршаллашма бизи бу көкә салыр, кәлин, маршаллашмајаг да!»— демәси күлүш доғурур. Өлкәнин бөјүк бир фәлакәт гаршысында галдығы заманда «маршаллашмамаг» нијјәтинә дүшән кәндилинин садәлөһвлүјү илә бәрабәр күчсүзлүјү дә ашкар көрүнүр. Она көрә дә кәндлинин садәлөһвлүјүндән доған күлүш тәдричән гүссә, нискил доғурур.

Бу күлүшдә дәрин фачиә үнсүрү кизләнмишдир. Бурадакы күлүш садәлөвһ кәндлијә гаршы дејил, һүгугсузлуг, итаәткарлыг үчүн зәмин јарадан әдаләтсиз ичтимаи гурулушун әлејһинә чеврилмишдир.

Лакин һекајәдә Ираны ағыр вәзијјәтә салан «Америка јардымы» һаггында ачыг, ағыллы мүһакимә ирәли сүрән кәндлиләр дә вардыр.

Мир Чәлал бејнәлхалг империализмин ағалығынын билаваситә әјани тәсвирләрдә дејил, әсасән гәһрәманларын мүкалимәләри, дахили монологлары васитәсилә ифадәсинә мүрачиәт едир.

Мисал үчүн, «маршаллашмаја» мүнасибәтин кәндли психолокијасында нечә экс-сәда тапмасыны, јохсулларын бу һадисәјә кинајә вә истеһзасыны тәсәввүр етмәк үчүн ашағыдакы сөһбәт чох сәчијјәвидир:

«Ај рәһмәтлик оғлу, бу «Маршалл планы» о јандан, Америкадан кәлир. Бир бизим вәтәнә дејил, одур, түркә дә, јунана да, әрәбә дә кәлир. Верки-төјчү кими бир шејдир. Әввәлләр Ирана вәба кәләрди, таун, чәјирткә кәләрди. Инди дә «маршаллашма» кәлир, Америка салдаты кәлир, чүрүк мал, тысбаға јумуртасы кәлир. Дүнән кәндлинин чиловунда бир арыг ат вар иди. Үфүрсән јыхыларды. Сорушурам, кәндли гардаш, ат нијә бу көкә душуб?. Кәндли күлүб дејир: «маршаллашыб»... Шәһәр күчәләриндә диләнчи әлиндән кечмәк олмур. Дејирсән: Чаным, бу нәдир? Дејирләр: «Сәсини чыхарма, маршаллашырыг». Кәндлиләр бир-бирини лүт, мөһтач көрәндә дејирләр: «Сән маршаллашыб гуртармысан!» Һеч бир зәлзәлә, һеч бир сәмум јели кәндлиләри «маршаллашма» гәдәр јаман күнә гојмамышды» (II, 451-452).

«Бадам ағачлары»нда Чәнуби Азәрбајчан кәндлисинин һүгугсузлуғу кениш өлчүдә тәсвир олунмушдур. Тәјјарә мејданы үчүн гәсб олунмуш јеринин әвәзиндә бир шеј тәләб етмәк һүгугу олмајан Ағарзанын тәгдим етдији јохламалара шәһәрдә күлүрләр.

Вар-јохдан чыхмыш, таванасыз кәндлинин һүгугсузлуғунун тәсвирини Мир Чәлал јарадычылығында тәсадүфи сајмаг олмаз. Зәһмәткеш инсанын шәхси ләјагәтини, онун арзулары илә имканлары арасындакы учуруму көстәрмәк јолу илә ичтимаи әдаләтсизлијә гаршы мүбаризәни тәблиғ етмәк—әдибин әсәрләриндә күчлү бир лејтмотивдир. «Ганлы торпаг» һекајәсиндәки Салман кишинин, «Бир кәнчин манифести» романындакы Мәрданын, «Дирилән адам»дакы Гәдирин аилә вәзијјәти буна парлаг мисалдыр.

Өзүнүн өлмәдијини, дирилијини вә өз аиләсинә саһиб олмаг һаггыны әдаләтсиз шәриәт вә јаланчы шаһидләр гаршысында сүбут едә билмәјән Гәдирин фачиәси социалист ингилабы әрәфәсиндәки Азәрбајчан кәндлисинин һәјаты үчүн нә гәдәр сәчијјәвидирсә, әрбаб, мүбашир, вәкил, мүшавир вә халгын чанына дарашан минләрлә башга түфејлиләр гаршысында «әл бојда бадамлығын» өз аиләсинә мәнсуб олдуғуну исбат едә билмәјән кәндлинин вәзијјәти дә муасир Иран зәһмәткешләринин күзәраны үчүн бир о гәдәр сәчијјәвидир.

Мир Чәлал реал аләми тәсәввүрдә чанландырмаг пријому «Бадам ағачлары»нда тез-тез мүрачиәт едир. Белә бир үсул инсанын дахили аләми илә харичи мүһит вә тәбиәт арасындакы мә'нәви вәһдәти ашкара чыхарыр.

Диван гапыларындан мә'јус гајыдан Ағарзанын тәсәввүрүндә кәсилән бадам ағачынын көркәми чанланыр: «О, көрүрдү ки, чәллад әли илә кәсилиб атылан о икид бадам галхыб бир сирр кими онун гаршысында дајаныб суал едирләр, тә'кидлә сорушурлар: «Бизим күнаһымыз нә иди? Бизи баһара һәсрәт гојанлардан сорғу-суал олачагмы.» (II,457) Бу һаглы суала кәндли үрәјиндә белә бир чаваб тапыр: «Јох, еј мәним бәрәкәтли ағачларым, сизин гатилиниздән сорғу-суал едән олмады» Ади тәсәввүрдән чанлы данышыға чеврилән бу монолог, наразылыгдан интигама, чарәсизликдән ничата сары гәтијјәтлә үз тутан образын мә'нәви чәһәтдән һазырланмасыны көстәрән вә хүсуси бәдии тә'сири олан васитәләрдәндир.

Һекајәдә мәһз бадам ағачларындан сөһбәт ачылмасыны тәсадүфи сајмаг олмаз. Чүнки мәһсулдар, јарашыглы, бир нөв мүгәддәс, тохунулмаз һесаб едилән бадам ағачлары кәндлинин һәјаты, варлығы вә күндәлик күзәраны илә бағлыдыр. Кәндлинин ону «чөрәк ағачы» адландырмасы чох тәбиидир. Бадам ағачларыны кәсдирмәк—кәндлини һәјат мәнбәјиндән мәһрум етмәк демәкдир. Беләликлә, ағачларын мәишәтдә ролу һәм дә бир нөв рәмзи мә'на дашыјыр. Јаделли ағаларын Иран торпағына ајаг басмасы илә кәндлинин һәјаты бөјүк бир тәһлүкә гаршысында галыр.

Бадам ағачлары үстүндә диван адамлары илә үзүзә кәлмәси кәндлинин өз һүгугу үчүн ајаға галхмасы, мә'нән дирчәлмәси демәкдир. Көрүндүјү кими, бурада да ади мәишәт детaлы ичтимаи-сијаси нөгтеји-нәзәрдән мүвәффәгијјәтлә мә'наландырылмышдыр. Бу әсәрин сону «Мәшриг»дәки финала нисбәтән даһа инандырычы көрүнүр. Доғма јурдундан дидәркин дүшән ата вә баланын «гаранлыг чөлләрдә парлаг дан улдузуна доғру јол ачмасы» бир нөв рәмзи мә'нада — сәадәтә, ишыға, азадлыға мејл кими мә'наландырылмышдыр. Дан улдузу шималда мәзлумларын пәнаһы олан бир өлкәнин мөвчудлуғуна ајдын ишарәдир. Бу рәмзи мә'на һекајәнин реаллығына хәләл кәтирмир, әксинә, фәрәһсиз һәјатын тә'сириндән доған кәдәри бир гәдәр јүнкүлләшдирир, үрәкдә үмидверичи, никбин дујғулар ојадыр. Бејнәлхалг иртичаја гаршы нифрәти конкрет һәјати зәминдә тәсвир едән бу һекајә композисија бүтөвлүјү, образларын тәбиилији чәһәтдән дә «Мәшриг»ә нисбәтән јүксәкдә дурур.

Көрдүјүмүз кими, бејнәлхалг иртичаја гаршы му-

баризә мөвзусу Мир Ҹәлалы мүнтәзәм олараг мәшғул едир. Бу мөвзуја һәср етдији һәр бир јени һекајәсиндә јазычы, сәчијјәләрин тәкмилләшмәсинә даһа артыг диггәт јетирир, јени, рәнкарәнк бојалар, ифадә васитәләри тапмаға мүвәффәг олур.

Јухарыда ады чәкилән һекајәләр көстәрир ки, бунларда һәјат һадисәләринин әһатә даирәси кениш, мөвзулары мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Бу мөвзулар ичәрисиндә совет аиләсинин сәадәти мәсәләси мүһүм јер тутур. Һекајәләрин әксәријјәтиндә јазычы јенилијин көһнәлик үзәриндә гәләбәсинә, онун мә'нәви үстүнлүјүнә, јашамаг һүгугуна хүсуси диггәт јетирир.

Мир Ҹәлал заһирән әһәмијјәтсиз көрүнән һадисәјә, ади бир мәишәт деталына ичтимаи мә'на верир, бу һадисәни ҹәмијјәт үчүн нә дәрәҹәдә јарарлы олуб-олмамасы нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндирир.

Һекајәләрин тәһлилиндән белә бир гәнаәт һасил олур ки, өз һүгугуну, өз мүгәддәратыны әлинә алмыш совет адамынын, Азәрбајҹан зәһмәткешләринин елм, тәсәррүфат вә мәдәни инкишаф саһәсиндәки һәр бир јени наилијјәти јазычынын үрәјиндә севинҹ, ифтихар һисси доғурур. Кечмиш һәјатдан мирас галмыш көһнәлик тәзаһүрләринә гаршы мүбаризә апаранда да Мир Ҹәлал јенилији, наилијјәтләримизи горумағы тәблиғ едир. Онун һекајәләри һәјатымызын мүасир, актуал вә зәрури мәсәләләринә һәср олундуғундан тәрбијәви тә'сир гүввәсинә маликдир.

Мүхтәлиф мөвзулара һәср олунмуш һекајәләрдә Мир Ҹәлал классик Азәрбајҹан нәсринин ән'әнәләрини мүвәффәгијјәтлә давам вә инкишаф етдирир. Классик ирсин ән јахшы ән'әнәләринә сәдагәт һәм мөвзу јахынлығында, һәм дә дил, үслуб кејфијјәтләринин әлванлығында өзүнү көстәрир.

III. Дил вә үслуб көзәллији

Мир Ҹәлалын орижинал һекајәчи кими сечилмәсиндә вә шөһрәт газанмасында онун бәдии дилинин спесифик хүсусијјәтләри мүһүм рол ојнамышдыр. Әдибин үслубунда диггәти ән чох ҹәлб едән ҹәһәт садәликдир. О, бәдии дилдәки садәлијә ики јолла наил олур: биринҹиси, үмумхалг дилиндән, хүсусән халг јарадыҹылығындан јеринә мүвафиг вә кениш өлчүдә фајдаланыр; икинҹиси, әсәрләринин дилинә тәләбкарлыгла јанашыр, әдәби дилимизин гајда-ганунларына риајәт едир.

Әдибин дилиндә аталар сөзләри, зәрби-мәсәлләр, һакиманә сөзләр заһирән о гәдәр дә нәзәри ҹәлб етмир. Санки јазычы бу гәбилдән олан ифадә васитәләринә бир нөв е'тинасыз јанашыр. Әслиндә исә садәлик, тәбиилик, ҹанлылыг ифадәләрин тәркибиндә, тәсвирин, тәһкијәнин руһунда, этиндә-ганындадыр.

Мир Ҹәлалын илк һекајәләриндән, «Сағлам јолларда» адлы очеркләр китабындан башлајараг бәдии дилин ашағыдакы зәрури тәләбини һәмишә тәблиғ етмиш вә өз јарадыҹылығында бу тәләбә садиг галмышдыр. Мүәллифин фикринҹә, јазычынын дили «бүтүн бәсит вә мүрәккәб, дајаз вә дәрин тәсәввүрләри» ифадә едә билмәлидир. Бу дилин тә'сир гүввә вә көзәллији ондадыр ки, бу дил «халга асан анлашылан вә доғма олсун».

Мир Ҹәлал классик Азәрбајҹан нәсринин көркәмли нүмајәндәләринин бәдии дилдә халг руһуну гүввәтләндирмәк, тә'сирлилији артырмаг саһәсиндәки фәалијјәтини дә јүксәк гијмәтләндирмишдир. О, бөјүк јазычы Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин дили һаггында јазаркән «бу дилин хәзинә шәклиндә јатыб галан мәзијјәтләрини мејдана чыхармаг, «бу дилдә данышанларын сөзүнүн мүһакимәјә, ифадәсинин мәнтигә, данышыг шәклинин мәзмуна нә гәдәр ујғун олдуғуну... бу дилин аһәнкдар, мусигили, сәлис, ширин, әлван, зәнкин еһтијатлы, бу-

нөврәли, чохчәһәтли, руһән сәрбәст, тарихән исә мөһкәм инкишаф ганунијјәтинә, орижиналлыға малик бир дил олдуғуну көстәрмәк»[1] зәруратиндән сөһбәт ачыр.

Мир Чәлал Чәлил Мәммәдгулузадәнин дилиндәки садәликлә јанашы чүмләдәки гысалығы, мәтләб ајдынлығыны, данышығын сәмимилијини, һекајәләрдәки «обејктив, ширин, мүлајим» нағыл үсулуну, биткинлији вә мә'на үстүнлүјүнү бүтүнлүкдә классик нәсримиз үчүн сәчијјәви, нүмунәви кејфијјәтләр һесаб етмишдир.[2]

Ә. Б. Һагвердијевин «Шејх Шә'бан» һекајәсинин сәрраст бәдии тәһлили әсасында Мир Чәлал бу һекајәнин јекнәсәгликдән, јоручулуг вә гурулугдан узаг олдуғуну көстәрир. Онун фикринчә, бу һекајәдә «дил су кими ахыр, рәнкдән-рәнкә дүшүр», бәдии суаллар, тәкрарлар, мүхтәлиф әдалы ибарәләр бу дилә мүстәсна көзәллик вермишдир.[3] Классик нәсримиздәки садәлији, фикир ајдынлығыны, ширин, сәмими нағыл үсулуну, мүхтәсәрлији, јығчамлығы вә мә'на дәринлијини јүксәк гијмәтләндирән вә өрнәк сајан Мир Чәлал, бунунла јанашы, бәдии дилдә сүн'иликдән вә тәмтәрагдан гачмағы кәнч јазычылара төвсијә етмишдир.

Мир Чәлалын тәһкијәсиндә, тәсвир дилиндә диггәти чәлб едән әсас чәһәтләрдән бири лаконизм, аз сөзлә чох мә'на ифадә етмәкдир. Онун чүмләләри гыса вә мә'налы, фикирләри ајдын вә садәдир, ифадә тәрзиндә долашыглыг, натамамлыг јохдур.

Әдиб, нәзәрдә тутдуғу сурәтин портретини чәкәркән, онун дахили аләмини шәрһ едәркән онларын дил чәһәтдән фәрдиләшдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирир. О,

---

[1] Мир Чәлал. Әдәби мәктәбләр. Филоложи елмләр доктору алимлик дәрәчәси алмаг үчүн тәгдим олунмуш диссертасија, АДУ китабханасы, с. 20.

[2] Мир Чәлал. «Анамын китабы»нда вәтәнпәрвәрлик—«Вәтән уғрунда», 1945, № 4—5.

[3] Мир Чәлал. Бәдии дилимиз һаггында. «Әдәбијјат гәзети», 1939, 12 ијун.

фикри даһа дүрүст, тәбии вә чанлы ифадә едән зәрури сөзләр сечмәји бачарыр.

Мир Чәлалын һекајәләринин чохусунун дили бу јарадычылыг тәләбинә чаваб верир. Мәсәлән, «Пәрзад» һекајәсиндә көнүлсүз әрә верилән, һүгугсуз гыз һаггында ашағыдакы чүмләни охујуруг: «Јасәмәни гурбанлыг гузу кими бәзәмишдиләр» (II,227). Беш сөздән ибарәт бу садә чүмләдә ајдын бир лөвһә верилир, тәсвир олунан образын заһири көркәми, портрети көз гаршысында чанланыр. Охучунун хәјалына мүхтәлиф әлван парчаларла вә зинәт шејләрилә бәзәдилмиш бир гыз сурәти кәлир. Бу гызын көркәми дәбдәбәли вә көзгамашдырычыдыр. Лакин харичи көркәмдәки бу тәмтәраг онун руһи әзаб вә нараһатлығы илә зиддијјәт тәшкил едир. Гурбанлыг гузуну фәлакәт көзләдији кими, бу он дөрд јашлы заваллы гызчығазы да мәчһул бир кәләчәк, бикәнә бир әр, ағыр, чансыхычы ев ишләри, чадра вә мәһрумијјәт көзләјир. Бунунла јанашы, тәсвирдә онун кәдәрли чөһрәси, мәчһул бир нөгтәјә зилләнән көзләриндәки гүссәли ифадә, һәјәчандан титрәјән додаглары да көз гаршысына кәлир.

Бу бирчә чүмлә Азәрбајчан гадынларынын кечдији ағыр вә мәһрумијјәтләрлә долу һәјатдан кәдәрли бир әһвалат нәгл едир.

Нәһајәт, бу чүмләдә јазычынын образа дәрин һүснрәғбәти, мәрһәмәти, көһнә адәтләрә нифрәти дә охунур.

Гызын фәрәһсиз һәјатынын тәсвири илә јанашы Мир Чәлал кичик, лакин чох сәчијјәви бир тәбиәт лөвһәсилә һәмин тәсвирин маһијјәтиндәки фачиә үнсүрүнү даһа габарыг көстәрир: «Пәнчәрәдән салланан ај да күсмүш кими чәкилиб кетмәк үзрә иди» (II,227).

1. Мүгајисәләр

Гәһрәманын изтираблары илә тәбиәт арасындакы ујғунлуг, фачиә вәзијјәтини габарыг көстәрән үнсүрләр

—фачиәви параллелизм «Пәрзад» һекајәсиндә хүсусән ајын күскүн вәзијјәтини билдирән ифадәләрлә үмумиләшдирилмишдир. Бә'зән бу типли ҹүмләләр үмумән образын талејини дејил, бәлкә онун һәјатында мүәјјән бир вәзијјәти, әһвали-руһијјәни даһа габарыг көстәрир.

«Кәмтәровлар аиләси» һекајәсиндә, дедијимиз кими, гоншуларына ачыг вермәк јарашыглы, «топдағытмаз» ев дүзәлтмәк хәјалына дүшән, өзләрини истираһәтдән, раһатлыгдан мәһрум едиб кечә-күндүз ишләјән әр-арвад тәсвир олунур. Һекајәнин сонунда ев әшјалары оғурланан Лејла әринин јолуну интизарла көзләјир. Белә бир вәзијјәтин һәјатилијини даһа ајдын тәсәввүрә кәтирмәк үчүн јазычы: 'Кечә дә оруҹлуг ајы кими узанырды» (1,347) ҹүмләсини ишләдир.

Бу бәнзәтмә «баги дүнјада аллаһдан мүкафат алмаг» үмиди илә оруҹлуг ајынын ачлығына, әзијјәтинә дөзән диндарларын интизарыны көстәрмәк үчүн сечијјәвидир. Лакин бу бәнзәтмә евинин талан едилмәсиндән пәришан олан, әринин дөнүклүјүндән, вәфасызлығындан шүбһәләнән, нараһатлыгдан һеч јердә гәрар тута билмәјән гадынын һәјәҹанларыны да дүрүст ифадә едир. Нәтиҹә е'тибарилә мүгајисәдәки оруҹлуг ајы илә бағлы олан дини мотив өз шәртилијини итирир, реал инсан әһвали-руһијјәсини ашкара чыхаран тутарлы бир васитәјә чеврилир.

Әдибин һекајәләриндә белә тәшбеһләр тәк-тәк һалларда дејил, сых-сых нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, тоіда рәгс едән әр-арвады мүәллиф белә тәсвир едир: «Гадын исә иришдијиндән додағы салланмышды. Әри фырланырды, гадын дурдуғу јердә гармон кими бүзүлүб ачылырды» (1,201). Бурада **«Гармон кими бүзүлүб ачылырды»** ифадәси дә, јухарыдакы мисалда олдуғу кими, бир нечә сәһифәлик тәсвири әвәз едир вә мүәллифин образлара мәнфи мүнасибәтини билдирир.

Мир Ҹәлалын һекајәләриндәки белә јығчамлығын вә ајдынлығын мәнбәји үмумхалг дилидир. Јазычы бу мәнбәјә јахшы бәләддир, онун зәнкин ифадә имканларындан, сөз еһтијатындан сәмәрәли истифадә едир.

Доғрудан да, «Мир Ҹәлалын әсәрләриндә фолкларла әлагә заһири әламәт олмајыб дахили кејфијјәтдир. Санки, Мир Ҹәлал бу вә ја башга ифадәни ишләдәркән «халг нечә дејәр» суалы илә өзүнү јохлајыр, «китаб дилиндә» дејил, ҹанлы данышыг дилиндә јазыр, узунчулуг, риторика кими халг јарадыҹылығына јабанчы олан кејфијјәтләрдән һәмишә гачыр.»[1]

Мир Ҹәлал халг дилинин зәнкин мәнбәјинә әсасланыр, орадан мә'нәви гида алыр. Лакин онун данышыг тәрзи илк мәнбәдән фәргләнир. Горки демишкән, о, тәсвир едәркән «тәсадүфи, мүвәггәти, давамсыз, шылтаг вә фонетик ҹәһәтдән тәһриф олунмуш, сөзләри нитг ахынындан атыр»[2], һәр бир сөзә јарадыҹы сәнәткар кими јанашыр.

Әдиб чох заман халг ифадәләрини әслиндә олдуғу кими сахлајыр, бә'зән исә јени шәкилдә мә'наландырмаға мүвәффәг олур.

«Истифадә» һекајәсинин сонлуғуну хатырлајаг: «О, кетдикҹә кедирди. Гара, топпуз кими долу сачларыны күрәјинә атыб аддымлајырды. Узагда, сәкиләри күмүшлә суванан јердә көзүмдән итди. О кедән кетди...» (1,184). Үч сөздән ибарәт олан сон ҹүмләдә кәнҹ, тәҹрүбәсиз севкилиләрин кәләҹәк һәјаты һаггында ајдын тәсәввүр верилмишдир. Онлар бир даһа көрүшмүрләр. Гыз оғланы һеч бир заман бағышлаја билмәз. Чүнки «әсаслары» вардыр.

Үмумхалг дилиндә ишләдилән, чох заман һәјәҹаны, һејранлығы ифадә едән вә «нә» әдатынын көмәји илә

[1] Ҹ ә ф ә р Х ә н д а н. Мир Ҹәлал, с. 12.
[2] М. Г о р к и и. Собрание сочинении, том 27, с. 213.

8*

тәкрар олунан ифадәләр дә тәһкијәни чанлы вә рәнка-рәнк едир, әлванлашдырыр. Мәсәлән: «Дәм тутулду, нә тутулду!»; «Бир дә көрдүм бәј ири аддымларла отағы өлчүб јухары баша кечди. Кечди, нә кечди»; «Чајлар ичилди, хөрәк кәлди. Плов, нә плов!»; «Бә'зән көрүрсән Кәмтәров гопду, нә гопду» (1,188, 199, 201, 343 вә с.)

Көрүндүјү кими, бу типли гыса, ајдын, хәлги ифадәләр һәм тәсвирин јығчамлығына көмәк едир, һәм дә јазычынын образ вә һадисәјә мүнасибәтини билдирән хүсуси интонасија јаранмасында мүһүм рол ојнајыр.

Шүбһәсиз, јазычынын дилиндәки лаконизм өзүнү јалныз белә ифадәләрдә көстәрмәклә мәһдудлашмыр. Халгын чанлы данышыг дилини јахшы билән әдиб, чох заман халис халг епитетләриндән вә идиоматик бирләшмәләрдән дә истифадә едир. Бу һал јазычынын тәһкијә үслубуну ә'јанниләшдирир вә ширинләшдирир.

Әдибин үслубу һаггында вахташыры сөјләнмиш рә'јләр ичәрисиндә белә бир ифадә дә ишләнмишдир: «Үрәјә јатан сәмимијјәт». Мир Чәлал белә бир јазычы сәмимијјәтини тәһкијәдә дә, диалогларда да, мәнзәрә тәсвириндә дә сахламаға чалышыр. Белә ајдынлыг вә сәмимијјәт дәбдәбә вә сүн'иликдән узагдыр. Мүәллиф кағызлара алудә олан, ишкүзар, садә адамларын истәк вә арзуларына е'тинасыз јанашан бир бүрократын һәрәкәти һаггында белә бир чүмлә ишләдир: «Нуру өзүндән кетди, **чул кими јерә сәрилди»** (1,366).

Бурадакы «чул кими јерә сәрилди» ифадәси образын вәзијјәтинин чанланмасында мүәјјән әһәмијјәтә маликдир. Јахуд «Ев дөнүб олду бир һәсир, бир дә Мәммәднәсир» (1,347).

Көрүндүјү кими, јазычы бурада бүтөв бир халг мәсәлини мүәллиф тәһкијәсинин тәркиб һиссәсинә чевирмишдир.

Беләликлә, һәм евин бош олмасы көз гаршысына кәлир, һәм дә совет һөкумәтинин зәһмәткешләрә һүгуглар,

имтијазлар вердијини дәрк едән вә өзбашыналығы, гәддарлығы мүгабилиндә кәнч нәслин бир күн ондан һагг һесаб истәјәчәјини дујан, буна көрә дә евинин әшјаларыны гоншулара дашыјыб «гара күн» үчүн сахламаға чан атан Шимир Мәммәдһүсејнин («Сара») тәшвишә дүшмәси, нараһатлығы ајдын көрүнүр.

Мир Чәлал халг ифадәләриндән истифадә етмәклә кифајәтләнмир, ејни заманда һәмин ифадә васитәләринин руһуну да сахламаға чалышыр. Бу хүсусијјәт өзүнү әсасән чүмләләрин интонасијасында нәзәрә чарпадырыр:

1. «Нә башынызы ағрыдым, вагон ағзында комалашанлар һөрмәтли мүсафирләри јола салырдылар» (1, 421).

2. «Сәкинә мәктубу алмасына һәдсиз дәрәчәдә севинирдисә дә, охујандан сонра елә бил дүнјаны, јерләри, көјләри һәрләјиб, онун башына чырпдылар» (II, 339).

3. Әсир дә ки гуртармырды. Көјдән јаған гарын сајы варды, өн хәтдән бизә тәрәф өтүрүлән әсирләрин сајы јох иди. (II, 425).

4. «Достлар ишыглы, сәлигәли евин ејванында, сүфрә башында әјләшмәкдә, ширин сөһбәтдә олсунлар, биз дә бир нечә дәгигәлијә, гатыг далынча кедән ушагларын јанына гајыдаг» (11, 485). Бу чүмләләрдә Азәрбајчан нағылларынын ифадә тәрзи, охучунун диггәтини һаггында бәһс олунан әһвалатлара чәлб етмәк, бир нечә сөзлә ајдын лөвһә чәкмәк хүсусијјәти һисс олунур.

Лакин бә'зән јазычынын тәсвир дилиндәки лаконизм позулур. Бу һал өзүнү ики шәкилдә көстәрир.

Биринчиси, мүәллиф бә'зән халг ифадәләрини јерсиз ишләдир, бу ифадәләри гејд-шәртсиз, истәдији кими шәрһ едир вә чүмләдәки фикир тәдричән халг ифадәсиндән узаглашыр, нәтичәдә әшја, һадисә вә образын тәсвири өз реаллығыны итирир. Мәсәлән, өз һәјаты илә бағлы олан һадисәләри нәгл едән адам өзү һаггында

белә дејир: «Ону билирәм ки, бүтүн бәдәним әсирди. Анчаг бәбәкләрим оғрулуг үстүндә дөјүлмүш пишик көзү кими ишылдајырды» (1,180).

Бурадакы бәнзәтмә (бәбәкләрин оғурлуг үстүндә дөјүлмүш пишик көзү кими ишылдамасы) гејри-тәбиидир, түсурлудур. Она көрә ки, адам, адәтән пис адамлара аид едилән вә мәнфи мә'на дашыјан белә бир мүгајисәни өзүнә лајиг билмәз. Бундан әлавә бәбәјин ишылдамасы кими сырф физиоложи һадисә анчаг башгасы тәрәфиндән мүшаһидә олуна биләр. Нәһајәт, чүмләдә сөзләрин грамматик тәркиби еләдир ки, охучуда дөјүләнин пишијин өзү јох, көзү олмасы кими сәһв бир тәсәввүр јарада биләр. Әслиндә тәшбеһдә пишијин дөјүлмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Лаконизмин позулмасынын икинчи сәбәби, бә'зән мүшаһидәнин өтәрилијиндән ирәли кәлир. Белә ки, мүәллиф һадисә һаггында өтәри вә бәсит мә'лумат вермәклә кифајәтләнир. Белә һалларда онун тәсвир дили предметлиликдән вә образлылыгдан мәһрум олур.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, Мир Чәлал дилинин садәлијиндә мүһүм рол ојнајан икинчи чәһәт, јазычынын әдәби дилимизин гајда-ганунларыны дәриндән билмәси вә әдәби дил мәдәнијјәти илә әлагәдардыр.

2. Аһәнкдарлыг

Мир Чәлалын һекајәләриндә мөвзудан вә һәјат материалындан асылы олараг, бә'зән публисистик аһәнк тәһкијәнин үмуми руһуну үстәләјир. Мәсәлән, «Сара Мәммәдһүсејнин көзүндә бөјүдү. Инди о, әрин әлинә бахан, көтәјинә әзилән гадына дејил, бир аслана бәнзәјирди. Онун гәти һәрәкәти илләрлә топланыб галан, сызылтыларла пасланан, лакин парламаға гадир олан гүввәт вә бачарығын бир гығылчымы иди. Бу гығылчым бир ох кими Мәммәдһүсејнин көзүнә батды» (1,193). Бурада аһәнкдар Азәрбајчан әдәби дилинин вүгарлы интонасијасы вардыр!

Јазычынын тәсвир дилиндәки мүвәффәгијјәтли чәһәтләрдән бири дә будур ки, о, өз үслубуну руһән һәмишә тәсвир олунан һадисә вә инсанларын характерләри илә һәмаһәнк едир. Онун әсәрләриндә мәзмунла форма, һадисә вә образларын сәчијјәсилә дилин характери арасында, демәк олар ки, зиддијјәт көрүнмүр.

Белә ки, әкәр һаггында данышылан һадисә өз сәчијјәси е'тибарилә фәрәһлидирсә, мүәллифин дили дә даһа чох лирик, әкәр кәдәрлидирсә, даһа чох мәһзун көрүнүр. Әкәр тәнгид һәдәфи бајағы вә мә'насыздырса, бу дил даһа чох гәзәбли, кинајәли бир характер дашыјыр. Мәсәлән, ингилаб сајәсиндә ағ күнә чыхмыш Һәбибә адлы јохсул бир гызын севинчи, чошғун әһвали-руһијјәси белә тәсвир олунур: «Һәбибәнин һәјаты илә марагланырдым. Онун, о кичик кәпәнәјин һансы баһар ешги, һансы күнәш ишығы, һансы маһны илә гартал кими учдуғуну ешитмәк, билмәк истәјирдим. Кечмишдән башламасыны хаһиш етдим; о, кәләчәкдән данышырды» (1,238).

Кәтирилән мисалда нә «севинч», нә «хошбәхт» вә нә дә «бәхтијарлыг» кәлмәләри ишләнмишдир. Лакин бурадакы севинч, әһвали-руһијјә јүксәклији чүмләләрин руһунда, интонасијасындадыр. «Баһар ешги», күнәш ишығы», «маһны» сөзләри исә бу севинч әһвали-руһијјәсини даһа ајдын, даһа ишыглы көстәрир. Вичдансыз, гәддар адамларын мин бир бәлаја дучар етдији јазыг Ағарзанын нәвәси Әдаләтә мүәллифин мүрачиәти дә бу габилдәндир: «Әдаләт! Јашыдларынла кәлин-кәлин ојнамалы вахтында сәни чөлләрә саланлары, вәтәнин, ханыманыны, шәрәфини тапдалајанлары танıјырсанмы, гызым?» (II, 445).

Бу риторик суал охучуну һадисәјә вә ја гәһрәманын руһи вәзијјәтинә даһа ачыгкөзлә бахмаға тәһрик едир.

Бурада верилән суала чаваб алмаг јазычынын мәгсәди дејилдир. Бу пријомла мүәллифин нијјәти өз чанлы тәәссүратыны, нискилини, үрәк ағрысыны охучуја билдирмәкдир.

Һәмин чүмлә һекајәнин епиграфы кими верилмишдир. Епиграфдан мәгсәд тәсвир олуначаг һадисәјә охучуну дахилән һазырламагдыр. Бу мүрачиәтдә ејни заманда нәчиб бир кәдәр, әрин рәғбәт һисси, гәзәбли бир гүссә ифадә олунмушдур.

Әдибин тәсвирләриндә дил-ифадә бахымындан гүсурлар да вардыр. Мәнтигсиз, јахшы анлашылмајан һалар да вардыр. Мәнтигсиз, јахшы анлашылмајан чүмләләр јазычы белә бәсит вә мәгсәдә ујғун олмајан **чүмләләр јазычынын** дилиндә ара-сыра өзүнү көстәрир. Мәсәлән, «Боз адам» һекајәсиндәки «Сәс гышгырды» (II,266) чүмләси буна мисал ола биләр. Јахуд: «Вә дә күләји уғулдајараг аләми ағзына алмышды» (II,346).

Мир Чәлалын дилиндә бә'зән дәбдәбәли, тәмтәраглы чүмләләр дә нәзәрә чарпыр. Өз дилинин садәлији илә фәргләнән бир јазычынын тәсвириндә бу чүмләләрин јадлығы, јабанчылығы өзүнү дәрһал һисс етдирир.

«Оғул» һекајәсинин сонуна јахын охујуруг: **«Јалныз инди, илләр кечдикдән, исти ана гучағындан вә ата һимајәсиндән узаг, мүстәгил, мүбаризә вә дөјүшләрдә бишдикдән, шәхси исте'дадына сөјкәниб** (?) һәјат јолунда чәсарәтлә аддымладыгдан сонра, дәһшәтләр, фәлакәтләр, өлүмләрлә үз-үзә кәлиб, бәркијән ирадәсини имтаһанларда сынадыгдан сонра Фирудин өз үзәриндә һеч бир көлкә көрмүрдү... Ичтимаи ифтихар күнәшинин (?) парлаг ишығындан фејзләнир, башыны даһа да уча турурду» (11, 366).

«Шәхси исте'дадына сөјкәниб», «ичтимаи ифтихар күнәшинин парлаг ишығы» кими ифадәләр ади нитги чанлылыгдан, образлыгдан узаглашдырыр, рәсмиләшдирир.

Мир Чәлалын дилиндәки васитәли нитг дә диггәти

чәлб едир. Јазычы бу вә ја дикәр бир һадисәни тәсвир заманы адәтән образларын ишләтдији ифадәләрдән истифадә едир. Чох вахт, бир гајда олараг, данышыг мүәллифин дилиндән кедир, лакин мәзмун, аһәнк, ритм гәһрәманын психолокијасына, билик, зөвг сәвијјәсинә ујғунлашдырылыр. Әдиб бу јолла тәһкијәни әлванлашдырыр.

Бу хүсусијјәт өзүнү мүәллифин даһа чох «Истифадә», «Қәмтәровлар аиләси» вә «Достумун гонаглығы» кими сатирик һекајәләриндә көстәрир. Мәсәлән, Сәадәт ханым кими мешшан, һијләкәр бир гадыны сәчијјәләндирәркән јазычы биринчи нөвбәдә һәмин образын өз сөзләриндән истифадә едир: «Әри чүз'и бир гысганчлыг үстүндә ону евдән говмуш, сонда пешман олуб нә гәдәр чағырмышса, бу кетмәмиш... Инди рајон ушаг бағчасында мүрәббијәдир. Нечә-нечә мө'тәбәр јердән ону истәјән вар, кетмир. Чүнки һеч бириси хасијјәтинә ујмур. Вағзалда бүтүн мө'тәбәр адамларын јанында хүсуси һөрмәти вар. Һәтта началник онун шәрәфинә бир зијафәт дә вермишдир, «һансы ки», орада Идрис дә тост дејибмиш... (I,176).

Мүәллиф Сәадәт ханымын тәрчүмеји-һалына өз ачыг мүнасибәтини ики чүмлә илә билдирир: «Бунлардан сонра мүәллимә мәним гаршымда **учуз бир китаб** кими ачылды. Мән ону **көһнә әлифба** кими өтәрки охудум» (1, 176).

3.Лирик ричәт

Мир Чәлалын тәсвир дилиндә лирик рич'әтләр дә мүәјјән јер тутур. Бә'зән фәрәһли, бә'зән гәмли, бә'зән дә күлмәли һадисәләри гәләмә алан совет јазычысы бунлара биканә гала билмир, **чәмијјәтин габагчыл бир үзвү кими өз сөзүнү дејир, өз мүнасибәтини билдирир.**

Лирик рич'әтләр адәтән јазычынын гәһрәманлара, тәсвир олунан һәјата, әсәрин мөвзусуна мүнасибәтини

көстәрән васитәләрдәндир. Лирик рич'әтләр, јухарыда гејд етдијимиз кими, Мир Чәлалын һекајәләриндә дә вардыр. Мараглы чәһәт будур ки, лирик рич'әтләрин әксәријјәти ушагалара, һәср едилмишдир. Бу рич'әтләр, јазычынын ушаглара, кәнч нәслә мәһәббәти, гајғыкеш мүнасибәти илә әлагәдардыр.

Мәсәлән «Истифадә» һекајәсиндә мүәллифин лирик рич'әти даһа чох ушаглыг илләринин һәсрәти руһунда олуб, һекајә гәһрәманынын әһвали-руһијјәсинә ујғун кәлир. «Будур, бу бағчанын баһары кәлир! Буранын кичик күнәшләри вар! Бүтүн тәбиәт—күнәш, һава, јерләр, сулар, шәһәрин бир башындан о башына гәдәр дүзүлмүш идарәләр, һамы, мән дә онларын ичиндә бу күнәшләри бәсләјир, бөјүдүрүк. Бу бағын гушлары сәсләндими, о бири гушлар нә лазым? Онларын саф, бакир, һәјат вә кәләчәк долу шән сәси, дилләрин ән бөјүк маһнысы, ше'рләрин ән көзәл ше'ри, дүнјанын ән дадлы мусигисидир» (1,178).

Әлбәттә, рич'әт белә гуртарсајды, һекајәдә артыг көрүнәрди вә һамыја мә'лум олан һәгигәт һаггында тәмтәраглы, бәлкә бир гәдәр дә мүбалиғәли һөкм тә'сири бағышлајарды. Лакин јазычынын һәмин рәч'әтин сонунда дедији бирчә чүмлә бурадакы бүтүн тәмтәрағы арадан галдырыр: «Аһ, мән дә ушаг олајдым!».

Бу чүмлә әввәлки чүмләләрдә аз олан, рүшејм һалында верилмиш сәмимијјәти санки јекунлашдырыр. Тамамлајыр. Бу чүмләләрдәки һәрарәти, лиризми даһа да күчләндирир. Бу чүмләдән сонра бир јазычынын сөзләриндәки сәмимијјәтә, онун үрәјиндән әзиз, әлчатмаз бир хатирә шәклиндә кечмиш ушаглыг һәсрәтинин сәмимијјәтинә инаныраг.

Мүәллиф илк баһарын үрәкачан тәбиәти илә көрпә ушаглара һәвәслә дәрс дејән мүәллимин дәрин севинч һисси арасында бир ујғунлуг тапмаға чалышыр. Синифдәки баһар тәравәтилә тәбиәтдәки тәравәт мүгајисә

олунур. Кәшф олунмамыш ушаг аләми тәбиәтдән үстүн тутулур.

Мир Чәлалын һекајәләриндәки риторик суаллар әсасән ики мәгсәдә хидмәт едир: 1) Бу суаллар тәһкијәнин ахыныны ләнкитсә дә, һадисәнин вә характерин ачылмасына көмәк едир.

«Кәмтәровлар аиләси» һекајәсиндә «бир-биринин әлини һәрарәтлә сыхан, әһваллашан бу әзиз достлар кимдир?» суалындан сонра әр-арвадын нечә евләндикләри мараглы шәкилдә нағыл олунур. Даһа сонра ишләнән «Бәс бизим гәһрәманларын азары нәдир?»—суаллары Лејла илә Гуламын сонракы аилә һәјатыны ишыгландырыр.

2) Риторик суаллар тәһкијәни сәмимиләшдирир, әлван, рәнкарәнк едир.

Мир Чәлал чох заман охучунун рә'јини сорушур, санки онун е'тиразыны дујур, тәәччүбләнәчәјини еһтимал едир, ону инандырмаға чалышыр, һәтта анд ичир: «Десәм, онларын икиси дә бир шәһәрдә јашајыр, инанмајачагсыныз... Нәјә дејирсиниз, анд ичим ки, бу беләдир (1,340).

Јухарыдакы мүбаһисәдә санки бири инандырмаға чалышан, дикәри е'тиразыны билдирән ики шәхсин сөһбәти сәмими бир тәһкијәнин ичәрисиндә әридилмишдир. Тәһкијәдәки бу һәсб-һал аһәнки мүәллифә образлара кинајәли мүнасибәт бәсләмәк имканы јаратмышдыр. Нәтичәдә ади тәсвирдән, сакит данышыгдан дәрһал сечилән мүрачиәтләр мүәллифи битәрәф сејрчиликдән узаглашдырыр, ону санки тәсвир олунан һадисәләрин фәал иштиракчысына, бу һадисәләри дүрүст гијмәтләндирән мүнсиф вәзијјәтинә кәтириб чыхарыр.

Мир Чәлал мүдахилә, мүрачиәт вә һашијәләр васитәсилә һекајәнин сүжет дүјүмләрини бири-биринә бағлајыр. О, тәсвир олунан бу вә ја башга һадисәјә гијмәт вермәк, ону даһа чох нәзәрә чарпдырмаг вә гәһрәмана

өз мүнасибәтини бу васитә илә билдирмәк үсулуна тез-тез мүрачиәт едир. Мәсәлән, «Һејрәт» һекајәсинин гәһрәманы олан фәһлә Әкбәрин кәнчлијиндән, тәчрүбәсизлијиндән бәһс едән әдиб, тәсвирин ахынына башга истигамәт верир. Көзләнилмәдән охучуја мүрачиәт едәрәк дејир: «Јолдаш охучу, дејәсән үрәјинә јатмады. Додағыны бүзүб ајаға галхмаг истәјирсән.

Кәнчсәнсә јәгин дүшүнүрсән: «Әзизим, белә типләрин әдәбијјатла нә иши? Бунун сәнәтә лајиг бир хасијјәти јохдур. Бу адам ки, үрәјиндә гыз јарасы көрмәјә, сөјүд көлкәсиндә бир тәбәссүм үчүн һөнкүр-һөнкүр ағламаја, ешг бадәсини нуш етмәјә, варлығын ијини бир тикмәли јајлыгдан алмаја, бир гәмзәдә мин бир мә'на охумаја... онун да әдәбијјат аләминдә адыны чәкмәјә дәјәрми?»[1]

Бу һашијәдә охучуја мүрачиәтин өзү мүәјјән бәдии мәгсәд дашыјыр. Мүәллифин мәгсәди, долајы јолла, һеч бир рүтбә, тәмәнна, һагг-һесабла шәртләнмәјән, саф мәһәббәтлә севән фәһләнин јүксәк арзуларыны «сөјүд көлкәсиндә бир тәбәссүм үчүн ағлајанларын» сахта мәһәббәтинә гаршы гојмагдыр.

Сәчијјәви чәһәт орасындадыр ки, кәнч фәһләнин тәмиз һиссләринә мүнасибәт бирбаша тәсвир јолу илә дејил, охучунун тәсәввүрү, күман вә еһтималлары јолу илә верилир. Беләликлә, охучуну мүсаһиб сифәтилә әһвалатын кедишинә дахил едән јазычы, өз мүнасибәтини даһа габарыг шәкилдә ашкара чыхарыр.

Мир Чәлал бә'зән гәһрәманын әһвали-руһијјәсилә әлагәдар олараг өз шәхси арзуларыны билдирир. Мәсәлән; «Биз истәрдик ки, гүрбәтдә, сәфәрдә вә чәбһәдә адамы олан евләрин һамысы мәктуб алсын. Анчаг һеч бир евә белә хәбәр кәлмәсин» (II,339). «Хәбәр-әтәрсиз» һекајәсиндәки бу мүдахилә севимли әри Фәтулладан

[1] **Мир Чәлал.** Көзүн ајдын, с. 127.

кағыз алмајан Сәкинәнин никаранчылығы илә охучу тәәссүратыны үзви сурәтдә бир-биринә бағлајыр. Нәһајәт, белә мүрачиәт васитәсилә әдиб бир гүссәли әһвалатын тәсвирини һансы сәбәбә көрә давам етдирмәдијини ајдынлашдырыр: «Гој бир кәлмә сөз охујуб динчәлмәк истәјәнләрин үрәји хараб олмасын» (II,340). Беләликлә, әввәл мүәллифин сәмими арзусу, сонра әһвалатын тәсвири, даһа сонра охучуја мүрачиәт тәһкијәни руһән сәмими, шәкилчә әлван едир.

4. Портрет

Әдиб портретләрин тәсвириндә дә дил материалындан маһарәтлә истифадә едир. О, бу вә ја дикәр бир образын портретини чәкәркән тәсвири мүәјјән бир ардычыллыгла апарыр. Мисал үчүн, «Истифадә» һекајәсиндә Сәадәт ханымын портретинә диггәт јетирәк. Әввәл јазычы образын үмуми чәһәтләри һаггында мә'лумат верир: «Мүәллимә кәлди. Нарынчы ипәк палтар кејинмишди. Гапыдан кирән кими ишыглы бир далға дујдум. Дејәсән, отағы бәзәдиләр. Һәр шеј мәнә зәриф, көзәл вә севимли көрүндү. Додагалты салам вериб, креслоја әјләшди» (II,493).

Бунунла Сәадәт ханымын көрүнүшү һаггында мүәјјән тәсәввүр јараныр. Бундан сонра јазычы охучуну образын портретинин даһа конкрет чизкиләрилә таныш етмәјә башлајыр. Бу танышлыг чидди ардычыллыгла кедир. Ән әввәл образын сифәти барәсиндә мә'лумат верилир: «Дәјирми, мүтәнасиб үзү варды, ағзы балача, бојалы додаглары назик, көзү јекә, гара гашлары галын иди. Бурну ашағы ендикчә чадыр кими јајылыр, санки додагларындакы боја гурумасын—дејә, көлкә салырды» (I,174)

Образын чөһрәсинин тәсвириндән сонра, мүәллиф онун бојну, голлары, синәси һаггында мә'лумат верир:

«Үзүндән ашағы ендикчә тәнасүб позулур: бојну јохду. Дејәсән, ағыр бир гапаз вурулмуш, бојну гынына кирмишди. Ағ, ачыг голлары һәр ики тәрәфдән мәрмәр сүтун кими салланырды. Синәси даш ајна кими парлајырды» (1, 174-175). Бурада тәсвир тамамланыр. Беләликлә, креслода әјләшмиш бир гадынын јарыдан көркәми көз гаршысында чанланыр.

Бурадакы ики мүгајисә («бурну ашағы ендикчә чадыр кими јајылыр, санки додагларындакы боја гурумасын дејә, көлкә салырды» вә «бојну јохду, дејәсән ағыр бир гапаз вурулмуш, бојну гынына кирмишди») портретдәки бојалары даһа да түндләшдирир.

Мир Чәлалын портрет тәсвириндә гијмәтли чәһәтләрдән бири образа ујғун олан әламәтләри сечә билмәсидир. Бунун сајәсиндә портрети јарадылан образ өзүнәмәхсус әламәтләри илә дәрһал сечилир вә јадда галыр.

Јухарыда һаггында данышдығымыз һекајәләрин бириндә тој мәчлисинин тәсвириндә белә бир јер вардыр: «...бир арыг һөрүмчәји аралыға салдылар. Атлас палтар, гырмызы чәкмә кејмиш бу арыг гызын гашлары мө'тәризә, бурну суал ишарәсинә охшајырды. Јериндән галхан кими чабаламаға башлады. Онун сүр'әтли, гарышыг һәрәкәтләри чан верән мәхлугу андырырды. Санки гуруја дүшмүш балыг өзүнү јердән-јерә чырпырды. Бир аз чабаладыгдан сонра стулуна јапышыб галды. Синәси галхыб дүшүр, нәфәсини дәрирди. Бу да тәзә кассирша имиш!.. (1,200).

Ојнајан гадынын әввәлчә «гуру һөрүмчәјә», бир аз сонра «гуруја дүшмүш балыға» бәнзәдилмәси сырф заһири деталлардыр вә онун ојунунун күлүнчлүјүнү тәсәввүрә кәтирир. Бундан сонра мүәллиф әлавә едир: «Бу да тәзә кассирша имиш». Бу әлавәләр тәзә кассирин һәлә башгаларынын газанчы һесабына кифајәт гәдәр көкәлмәмиш, түфејлиләшмәмиш олдуғуна ачыг ишарәләр вардыр. Әкәр бундан әввәл ојнајанлар арасында «һәр ләнкәриндә бир кәминин гәрг олмаг тәһлүкәси» көрүнән, һарынлашмыш кассирдән сөһбәт кетмәсәјди, ону тәзә кәлмиш гадындан ајыран заһири әламәтләр тәзад шәклиндә тәсвир олунмасајды, икинчи портрет габарыг көрүнмәзди.

Мир Чәлалын әсәрләриндә мараглы чәһәтләрдән бири дә одур ки, о, бә'зән чох мүвәффәгијјәтлә сечдији мүәјјән бир сөзүн көмәји илә там бир портрет лөвһәси јарадыр. «Бадам ағачлары» һекајәсинин сон чүмләси беләдир: «Ата-бала әл-әлә вериб гаранлыг чөлләрдән парлаг шимал улдузуна доғру јол алдылар» (II, 458).

Бурадакы «јол алдылар» мүрәккәб фе'ли «кетдиләр», «аддымладылар», «јеридиләр», «истигамәт көтүрдүләр», «дикәлдиләр» фе'лләриндән фәргли олараг образларын гәтилик ифадә едән, бир ничат вә үмидкаһа доғру истигамәтләнән инамлы чөһрәсини охучунун нәзәриндә нәгш едир.[1]

Әдиб тәсвир дилини чанландырмаг, ә'јаниләшдирмәк мәгсәдилә гәһрәманы әһатә едән әтраф мүһитин тәсвирини онун талејинә үзви сурәтдә әлагәләндирир: «...Назимәнин өвлады јох иди! О, евдә отурдуғу заманы дөшәнмиш, бәзәкли отағын дәрин вә даими бир сүкут ичинә батмыш көрәрди вә бу заман билмәзди нә етсин. Онун өз әли, сәлигәси илә дүздүјү ев шејләри—чарпајыдан тутмуш сандыға, халчадан тутмуш күмүш габлара гәдәр, һәр шеј дәрин сүкут ичиндә саһибинә бахыб, санки сорушурду: «Бизи кимә тапшырырсан? Һаны сәнин балаларын » (II, 374-375).

Сонсуз бир гадынын тәклијини, кимсәсизлијини вә тајғыкешлијини тәфсилаты илә тәсвир едән Мир Чәлал бунунла кифајәтләнмир. О, тәбиәт һадисәләрини инсан

---

[1] Ағамуса Ахундовун «Сатира дилимиз һаггында» мәталәсиндә бу хүсусијјәт дүзкүн, сәрраст шәрһ олунмушдур. Бах: «Азәрбајчан» журналы, 1956, № 11.

әһвали-руһијјәси илә үзвү шәкилдә бағламаг васитәсиндән дә истифадә едир, бу јолла тәһкијәдәки һәзинлији, лиризми даһа да артырыр.

Демәли, јығчамлыг, халг данышыг дилиндән кәлән садәлик, образын әһвали-руһијјәсини ајдын ифадә етмәк, лирик ричʼәт, риторик суаллардакы сәмимијјәт вә јазычы мүдахиләси, портретин заһири деталлары илә дахили аләми арасындакы үзви бағлылыг кими хүсусијјәтләр мүәллиф дилинин рәнкарәнклијини, ширин, сәлис, ифадәли вә чанлы олмасыны шәртләндирән әсас кејфијјәтләрдир. Бу зәрури тәләбләрә әмәл етмәдији заман мүәллиф тәһкијәсиндә гурулуг, тәсвирчилик, тәмтәраг дәрһал өзүнү көстәрир.

Мир Чәлалын бир чох һекајәләриндә һадисә вә әһвалат биринчи шәхсин дилиндән нағыл олунур. Belә тәһкијә үсулу һекајәдә тәбиилији, чанлылығы артырыр. Чүнки бурада тәһкијәчи һадисәләри садәчә кәнардан мүшаһидә етмир, бу һадисәләрә јери кәлдикчә мүнасибәтини билдирән чанлы бир иштиракчыја чеврилир.

Ч. Мәммәдгулузадәнин вә Ә. Һагвердијевин әсәрләриндә олдуғу кими, Мир Чәлалын һекајәләриндә дә тәһкијәчи әсәрдәки гәһрәманларла охучу арасында бир васитәчи ролу ојнајыр. Һадисәләри нәгл едән чанлы бир шәхсијјәт кими әсәрдә иштирак едир, мүәллиф онун мүлаһизәләри, гәнаәтләри васитәсилә дә һәјат һадисәләрини вә әсас гәһрәманын һәрәкәтләрини сәчијјәләндирир. Һекајәнин биринчи шәхсин дилиндән нағыл олунмасы тәһкијәдәки лирик әһвали-руһијәни күчләндирир.

Мир Чәлалын «Көзүн ајдын», «Тәзә тојун нәзакәт гајдалары», «Гонагпәрәст», «Истифадә», «Кәрпич мәсәләси», «Достумун гонаглығы», «Дост көрүшү», «Вичдан әзабы», «Мүаличә», «Гардаш ганы», «Боз адам», «Ахшам сәфәри», «Балдан әввәл», «Чыраглар јанды», «Имтаһан», «Ифтихар», «Кәрәк олар», «Һикмәтдән хәбәр» вә «Вәтән оғлу» һекајәләриндәки һадисә вә әһвалатлар биринчи шәхсин дилиндән нағыл олунур. Ону да әлавә едәк ки, бунлар јазычынын сәнәткарлыг чәһәтдән ән камил әсәрләриндәндир.

5. Сурәтләр данышыр.

Мәʼлум олдуғу үзрә, образларын дили мәсәләси бәдии јарадычылығын, хүсусән бәдии дил сәнәткарлығынын ән вачиб чәһәтләриндән биридир. Һәр образы өз тәбиәтинә ујғун бир дилдә данышдыра билмәк бәдиилијин әсас шәртләриндәндир. Дил образын типикләшдирилмәсиндә, хүсуси фәрдиләшдирилмәсиндә мүһүм рол ојнајан васитәләрдәндир.

Образларын дилинин ајдын, тәбии, колоритли олмасы чәһәтдән Мир Чәлал мүстәсна истеʼдада малик јазычыларымыздандыр. Буна көрә дә онун һәр бир аз-чох уғурлу образы данышығынын фәрдилији илә мараг доғурур. Бу чәһәт өзүнү әсәрдәки сурәтләрин һәм дахили нитгиндә, һәм дә диалогларда ајдын көстәрир.

Мир Чәлалын әсәрләринәки диалогларын мүвәффәгијјәти, биринчи нөвбәдә, онларын чанлылығы, һәјатилији илә бағлыдыр. Онун һекајәләриндә һәр пешә саһиби өзүнүн тәфәккүр, билик вә зөвгү сәвијјәсинә ујғун шәкилдә данышыр.

«Кәрпич мәсәләси» һекајәсиндә мүстәнтиглә һекајәни нәгл едән адам арасындакы диалога диггәт јетирәк:

«—Чамаданы ачыб, шејләрини көтүрүб, әвәзинә кәрпич јығмышсынызмы?

—...

—Јығмышсынызмы?

—Чамаданы ачыб, шејләрини көтүрүб, әвәзинә кәрпич јығмамышам. — Мән сәсими учалтдым: — Јолдаш мүстәнтиг, бу, башдан-ајаға шәр...

О, әлини галдырды:

—Һирсләнмәк лазым дејил! Ҹавабыны бир дә тәкрар еләј, јазым.

—Чамаданы ачыб, шејләрини көтүрүб, әвәзинә кәрпич јығмамышам.

—Аға..демәк, чамаданы ачыб, шејләрини көтүрмүшсүнүз, анчаг әвәзинә кәрпич јығмамышсыныз, еләми?» (1,231).

Бу диалогда мүгәссир сифәтилә мәс'улијјәтә ҹәлб олунан күнаһсыз адамын нитгиндә бир садәлөһвлүк, тәҹрүбәсизлик, кәләфин учуну тапдығыны зәнн едән мүстәнтигин данышығында исә өзүндән мәмнун, тәкәббүрлү бир адамын интонасијасы вардыр. Мүстәнтиг мүгәссирин е'тирафларыны тәкрар етдирмәк јолу илә һәгигәти ашкара чыхармаға чалышыр. Бу диалогун икинҹи тәрәфи анчаг һүгугшүнасларын лексиконуна ујғундур.

Гызларыны варлы адама вермәк, даһа доғрусу, сатмаг, сонра исә фүрсәт дүшәндә бошатдырыб башгасына вермәк јолу илә варланан, оғул газанчындан онү мәһрум едән таледән килејләнән бир гадынын һәрәкәтини Мир Ҹәлал ики руһи вәзијјәтин тәсвири илә ҹанландырмаға мүвәффәг олур. Пәрзад гадынлар арасында данышаркән белә дејир: «Чох да варлыдыр, һачыдыр, кәлир-көтүр саһибидир, ахы гочадыр... Гызым онун нәвәси јериндәдир. Мән онун һачылығына, абырлы адам олмасына көрә Мәсмәни верирәм. Буну габағында беш мин манат башлыг нәдир ки, она нәм-нүм едирләр? Лап ешијә тулласам, Мәсмәјә ондан артыг башлыг гызыл аларам. Нә олуб, халгын ушағы чөлдә галмамышдыр ки! Беш мин маната нә верирләр? О да Мәсмә кими гаракөз кәклик ола! Инди һәлә онун нә вахтыдыр. Гој бир он ики јаша долсун, дөшү галхсын, һанла бир тачир оғлуна вермәсәм...»

Евдә, гоһумларынын јанында исә о, башга ҹүр данышыр. «Варлы-карлы кишидир, нијә вермәјәк? Шәрт о дејил ки, чаван олсун, үзүндә ајран ичмәјәҹәјик һа, бизә доланышыг лазымдыр. Кими вар ки? Гоча кишидир, сабаһ, бириси күн башыны јерә гојанда һамысы Мәсмәнин олачаг. Иш дә будур. Чох да ки, гыз истәмир! Өзбашына дејил ки?» (II, 224).

Әкәр биринчи мисалда Пәрзадын өз чаван гызыны гоча бир адама беш мин манат башлыг мүгабилиндә сатмасы, һәм дә өз һәрәкәтини тәәссүфлә хатырламасы даһа габарыг көрүнүрсә, икинҹи мисалда һачынын дөвләтинә сусајан, доғма гызынын хошбәхтлијини нәзәрә алмајан әзазил бир ананын өзбашыналығы көз гаршысына кәлир. Һекајәдә Пәрзадын һәрәкәтләринин көһнә әхлаг принсипләри илә әлагәси мәсәләсинә мүәллиф даһа чох диггәт јетирдијиндән ону өз данышыг тәрзи илә фәрдиләшдирә билмишдир.

Јазычы һәр бир образын нә заман, һарада, нә гәдәр данышмасыны да, характерин ачылмасына бу нитгин нә дәрәҹәдә көмәк етмәсини дә нәзәрә алмалыдыр. Ајдындыр ки, бир-бириндән доғмајан, бир-бирини шәртләндирмәјән сөзләр нитгә бошлуг, јүнкүллүк кәтирә биләр.

Мир Ҹәлал образ дилинин көзәллији үчүн ваҹиб олан мүһүм бир шәртә—фикирләрин бир-бириндән доғмасына хүсуси диггәт јетирир. Бә'зән јазычы диалогларда бирбаша ифадә олунан мә'налара дејил, сәтталты, мәчази мә'налара да нәзәр јетирир. Бу јолла мүгабил тәрәфләрдән биринин үрәјиндән кечән нијјәти ашкара чыхарыр.

«Боз адам» һекајәсиндә совет кәшфијјатчысы илә алман кешикчиси арасында олан мукалимә беләдир:

«—Папиросун вармы?

Мән чыхарыб вердим. Дамағына гојду, бир гуллаб вуран кими көзләрини гырпды.

—Сизин түтүн нијә ачы олур?

9*

—Бундан да ачысы вар, гисмәт олса, көрәрсиниз! (11,266-267).

Бурада түтүнүн ачылығы мүстәгим мә'нада дејил, долајы, мәчази мә'нада ишләнмишдир. Кәшфијјатчы ачы түтүн дејәркән совет адамларынын гисас һиссинә, амансыз гәзәбинә ишарә едир. Көрүндүјү кими, бурада ади мәишәтлә бағлы олан түтүн һаггында сөһбәт ичтимаи мә'на алмыш, совет адамынын ишғалчылара нифрәтини ашкара чыхармаға көмәк етмишдир. Бүтүн бу чәһәтләр Мир Чәлалын һәјаты диггәтлә өјрәнмәсиндән вә башлычасы, онун јазычылыг исте'дадынын күчүндән ирәли кәлир.

Лакин бә'зән о, өз исте'дадына даһа чох архајын олур, образын дилини онун тәфәккүрүндән ајырыр. Бу заман һекајәләрин дилиндә гејри-тәбии диалоглар өзүнә јер тапыр.

Мәсәлән, һәсрәтини чәкдији севкилиси илә көрүшмәјә чан атан, садә, тәмизүрәкли фәһлә көрүшә фүрсәт тапаркән суал-чаваб бу шәкилдә кедир:

—Көзәл гыз, сәнин адын нәдир?

—Гәшәнк оғлан, һава ајаздыр.

—Ајбәниз гыз, адыны бәјан елә!

—Начаг оғлан, мәрамыны ач сөјлә!

—Гонағым гыз, мәни сағалт, амандыр!

—Еллим оғлан, јатма, дур!» (1, 258).

Бу диалог ишкүзар, садә кәнчләрин данышығына бәнзәмир, бәлкә бурада халг дастанларындан кәлән еј-һамлы данышыг аһәнки вардыр. Верилән суалларын чаваблары ајдын дејил, үстүөртүлүдүр. Кәнчләрин һәрәкәтләри сәмими олса да, сөһбәтләри, мүәллифин е'тираф етдији кими, ашыг дејишмәсинә бәнзәјир вә билаваситә онларын тәбиәтиндән доғмур.

Мә'лум олдуғу үзрә, образларын дили мәсәләсиндә дахили нитгин дә мүһүм әһәмијјәти вардыр. Дахили нитг өз хүсусијјәтләринә көрә, һәм мүәллифин тәсвир

дилиндән, һәм дә образларын дилиндән фәргләнир. Белә ки, бурада һәр шеј әсасән хәјал вә тәсәввүрлә әлагәдар олдуғундан һадисәләр чох јығчам верилир. Бунун сәбәби одур ки, фикир, тәсәввүр просеси заманы инсан мүәјјән бир һадисә вә ја предметин ән мүһүм чәһәтләрини, аналарыны көз өнүнә кәтирир, ән үмдә шејләр һаггында дүшүнүр.

Бүтүн бунлар өз тәзаһүрүнү, тәбии олараг, дилдә дә тапыр. Мәсәлән, Мир Чәлалын «Вәтән оғлу» һекајәсиндә совет дөјүшчүсүнүн чәбһәдәки вәзијјәти онун севкилисинин дили илә белә верилир: «Заһид чавандыр, командирдир. Штабда отурмаз, атәш хәттиндә вурушар!

Одур, сәнкәрдә сығынмыш, дизи јерә гојуб атан, үфүгдә башы тәрпәнән дүшмәнләри бир-бир дәнләјән Заһид дејилми? О нечә дә әсәбидир! О бојланыр, гартал кими чуммаг истәјир. Һирсиндән диши додағыны кәсир. Амандыр, Заһид, сәнкәрә син, күллә јағыр!» (1, 335). Көрүндүјү кими, Заһидин јараланмасы, мүаличә олунмасы, һәтта сифәтиндәки јорғунлуг, нараһатлыг да гызын тәсәввүрүндә верилир. Јахуд: «Бә'зән дә ону хәстәханада көрүрәм. Башына ағ дәсмал бағламышдыр, рәнки солмуш, үзүнү јанагларына гәдәр түк басмышдыр. Нә гәдәр дә сыныхмышдыр. О, кәнч, һәсрәтли нәзәрләрини чевириб, башы үстүндә дајанан шәфгәт бачыларына бахыр. Гарахаллы, ағхалатлы гыз әјилиб, онун нә истәдијини сорушур. О, чаваб вермир, солғун нәзәрләри илә ағыр-ағыр сағына-солуна бахыб сусур! Шәфгәт бачысы ону анлаја билмир. Көзәл гыз, меһрибан гыз, өзүнү јорма, Заһид ајры адам ахтарыр; инандығы, көнүл вердији бир е'тибарсызы ахтарыр».

Бирдән-бирә бу дахили нитг бир чүмлә илә дахили монолога кечир: «Оф... бу хәјаллар нә гәдәр ағырдыр!» (1,336).

Бу дахили нитгдә анчаг гызын хәјаллары илә дејил, ејни заманда онун мә'нәви аләми, әһвали-руһијјәси илә дә таныш олуруг. Нәтичәдә дүшмәнлә үз-үзә кәлән Заһидин бүтүн һәрәкәтләри, вәзијјәти тәсәввүрдә о гәдәр ајдын шәкилдә чанланыр ки, бу дахили нитг һәм онун өз икидлијинә, һәм дә сәдагәтли севкилисинә дәрин рәғбәт һисси ојадыр.

Мир Чәлал ардычыл сурәтдә өз һекајәләринин дили үзәриндә ишләјир, нәшрдән-нәшрә һекајәләрин дилини дәгигләшдирир, бә'зән јени мүнасиб сөзләр әлавә етмәк, бә'зән ону гане етмәјән ифадәләри, вәзијјәтләрин тәсвирини чыхармагла тәсвири, нитги даһа да тәкмилләшдирир.

Буну мүхтәлиф заманларда нәшр олунмуш бир чох һекајәләрин мүгајисәси заманы ајдын көрмәк олар.

«Көзүн ајдын», Бакы: Азәрнәшр 1939.

«Ај ана, о заман көрдүјүн тозлу-торпаглы, боз Бакыдан бирчә Ичәри шәһәр галмышдыр. Дәнизи гуруда-гуруда, баса-баса аз гала Красноводска гәдәр апарырлар. Гурудулан јерләрдә бөјүк булвар салыныб» (с. 8).

«Тәзә биналарда адамлар ғајнашыр. Санки диварлардан инсан төкүлүр. Бунлар һарадан чыхды? Евләр нә тез долду?

Буну билмәк үчүн лап бизим гоншу һәким Бағыры көр; дөрд илдир евләниб, алты ушағы вар... Гыз көзәл, оғлан икид. Бир доғһа доғдур ки, кәл көр!

...Аналар чүт-чүт доғур. Ушаглар да буз парчасы кими бөјүјүр... Совет һөкумәти дејир: «Ај арвадлар, доғун! Бағчасы, јаслиси, һәкими, сүдү, мәктәби, дәфтәр-китабы мүфтә... Ушағын әскисинә гәдәр мағазада һазырлајыб аналара мүфтә.

Сечилмиш әсәрләр, I чилд, Бакы: Азәрнәшр, 1956.

«Ај ана о заман көрдүјүн тозлу-торпаглы Бакыдан, бирчә Ичәришәһәр галыб. Дәнизин гурујан саһилиндә бөјүк булвар, бағлар салыныб... (с. 286).

бу чүмләләр јени нәшрдә тамамилә чыхарылмышдыр. с. 288.

Шәһәрдәки кәнчин алудәчилијини мүбалиғәли шәкилдә ифадә едән вә бә'зән дә аналарын ушаг доғмасы һаггында нәзакәтдән кәнар сөз ачан оғулун бир сыра тәмтәраглы ифадәләри јени нәшрдә ихтисар олунмушдур.

Әдиб һекајәләриндә әһвали-руһијјәләрин, вәзијјәтләрин тәбии тәчәссүмүнә хүсуси диггәт јетирир, дил материалы ичәрисиндән елә зәрури вә сәрраст ифадәләр сечир ки, бу ифадәләр нәзәрдә тутулан инсанларын һәјат вә мәишәтилә бағлы олсун. Ики мисал:

«Лејла көрүрдү ки, артист Ејјубовун арвады бармағында чүт-чүт брилјант үзүк, гулағында баһалы сырға кәзир. Көрүрдү ки, гыјыг Әләкбәрин үчмәртәбә евинә һамбаллар пианино чыхарыр; гоз ағачындан јумшаг мебел дашыныр, бәдәннүма күзкү, инкилис чарпајысы, халча кәлир» («Һәјат һекајәләри», Бакы: Ушагкәнчнәшр, 1945, с. 92).

«Гонаг үчүн, гонаг үчүн...Ај мүсүрман оғлу, Сәнин өвладларыны бирбир әлиндән алан һәмин бу гонаглардыр. Сәнин өзүнсән. Хәстәни **Авропаја** апармаг лазым дејил, бу отаға кәтирмәк лазымдыр» («Һәјат һекајәләри, с. 58).

«Лејла көрүрдү ки, артист Ејјубовун арвады бармағында чүт-чүт брилјант үзүк, гулағында баһалы сырға, **гырғы ки**ми кәзир. Көрүрдү ки, Гыјыг Әләкбәрин үчмәртәбә евинә һамбаллар пианино чыхарыр, гоз ағачындан дүзәлмә мебел дашыныр: бәдәннүма күзкү, Варшава чарпајысы, Губа халчасы кәлир» («Сечилмиш әсәрләри, I ч., с. 342).

«Гонаг үчүн, гонаг үчүн.. Ај мүсәлман оғлу, бағышла **мәни**, сәнин өвладларыны бир-бир әлиндән алан һәмин бу **нијјәтдир.** Хәстәни **Москваја** апармаг лазым дејил, ағзына ,гыфыл вуруб, һачана, һансы гонаға сахладығын бу отаға кәтирмәк лазымдыр» («Сечилмиш әсәрләри», 1 ч. с. 440).

Биринчи мисалда «инкилис чарпајысы» сөзләринин јени нәшрдә «Варшава чарпајысы» сөзләрилә, икинчи мисалда «Хәстәни Авропаја апармаг лазым дејил» чүмләсинин «Хәстәни Москваја апармаг лазым дејил» чүмләсилә әвәз олунмасы вәзијјәтләрин тәсвирини даһа да реаллашдырыр.

Доғрудан да, садәлөһв бир кәндли («Гонагпәрәст») өз хәстәсини Авропаја дејил, Москваја апармаг нијјәтинә дүшә биләр ки, бу да онун аилә шәраити вә һәјата бахышы үчүн даһа сәчијјәвидир.

Јухарыдакы бир нечә мисал Мир Чәлалын өз һекајәләри үзәриндә јенидән, даһа артыг чиддијјәтлә ишләдијини ајдын көстәрир. Бурада тәкчә ајры-ајры ифадәләрин дәјишмәси дејил, бәлкә лөвһәләрин, инсанлар арасындакы мүнасибәтләрин дәгигләшдирилмәси әсас көтүрүлмүшдүр.

Мир Чәлалын һекајәләриндәки диалоглар, монологлар образларын фәрдиләшдирилмәсинә, һәтта мүәјјән ихтисас, билик сәвијјәси вә зөвг чәһәтдән тәснифатына көмәк едән ән зәрури, ән тутарлы васитәләрдәндир. Әдиб өз тәһкијәсиндә олдуғу кими, сурәтләрин дилиндә дә садәлији, ајдынлығы вә сәмимијјәти сахлаја билмишдир.

Мир Чәлалын тәсвири, тәһкијәси илә гәһрәманларынын дили, мүкалимәләри арасында бир сәд сәрһәд вардыр. Онун тәсвир етдији гәһрәманлар өз ичтимаи вәзијјәтләринә, ихтисасларына, мә'нәви сәвијјәләринә вә јаш хүсусијјәтләринә ујғун шәкилдә данышырлар.

Лакин диалоглардакы ајдынлыға, тәбиилијә вә чанлылыға бахмајараг бә'зән заһири тәмтәраг онларын реаллығына, образларын тәбии данышығына хәләл кәтирир. Бу чәһәт мүәјјән һалларда мүкалимәләрин милли колоритинә дә хәләл кәтирир.

Үмумән, Мир Чәлалын дили өз ајдынлығы, садәлији, јығчамлығы, ширинлији, дахили һәрарәт вә лиризми илә сечилир. Чанлы халг данышыг дилиндән сәмәрәли истифадә етмәси, диалогларда чанлылығы, һәјатилији горумасы, тәсвирин ахычылығы—әдибин бәдии дилин тәләбләринә нечә садиг галдығыны ашкар көстәрир.

IV. ТӘБӘССҮМ ВӘ МӘҺӘББӘТ

Сатира вә јумор Мир Чәлалын үмумән бәдии нәсриндә, хүсусән һекајәләриндә ардычыл сурәтдә өз ифадәсини тапан бир кејфијјәтдир. Јазычынын аилә вә мәишәтин мүхтәлиф саһәләринә һәср олунмуш, маһијјәтчә чидди сајылан әсәрләриндә дә сатирик вә јумористик аһәнк үслуби бир хасијјәт кими нәзәрә чарпыр. Белә ифадә тәрзи Мир Чәлалын һекајәләринә дахили бир чанлылыг вә тәравәт верир.

Јазычынын күлүшү сағламдыр, өтәри, кечичи һадисә вә характерләрә дејил, бәлкә чәмијјәтимизә, јенилик вә јүксәлишә мане олан һәр чүр әнкәлләрә гаршы чеврилмиш фәал, дәрин ичтимаи тә'сири олан күлүшдүр. Бу күлүшүн тәрбијәви әһәмијјәти бөјүкдүр. Сатирик әсәрин көһнәлијә гаршы мүбаризәдә ролуну дүрүст мүәјјәнләшдирән Мир Чәлал, тәнгид һәдәфинә сојугганлы, е'тинасыз јанашмыр, нөгсан вә гәбаһәтләр һансы шәкилдә ашкара чыхса да она һеч бир заман күзәштә кетмир, мәнфи образларын күлүнч һәрәкәтләринин, рәфтар вә давранышындакы зәрәрли чәһәтләрин чәмијјәтә, аилә мүнасибәтләринә һансы нөгтеји-нәзәрдән тә'сирли олачағыны хүсуси бир сә'јлә мүәјјәнләшдирир. Мәһз буна көрә дә Мир Чәлалын күлүшү сүн'иликдән, мә'насыз, учуз әјләнчәдән узагдыр, тәбиидир, хејирлидир.

Мир Чәлалын сатирик вә јумористик һекајәләриндәки күлүш тә'сирли, кәскиндир. О, күлүш һәдәфини садәчә тәсвир едиб, нәсиһәтамиз нәтичә чыхармағы охучунун өһдәсинә бурахмыр, сатирик образын һәрәкәтләринә гијмәт верир, ону амансызчасына рүсвај едиб, сәһнәдән чыхарыр. Бу сон һөкм күлүшә һәдәф олан образ һаггында ичтимаијјәтин, охучунун һөкмү, гәрары кими сәсләнир.

Әһвалата, һадисәјә, характерин инкишафына мүдахилә етмәк, үстүөртүлү кинајә, ејһамла вурмаг вә бунлара ара-сыра охучунун диггәтини чәлб етмәк чәһәтдән онун күлүшү Ә. Һагвердијевин күлүшүнә даһа јахындыр.

Әдибин һекајәләриндә сатира вә јумор әсасән үч шәкилдә өзүнү көстәрир. 1) Чидди һекајәләрдә үнсүр һалында верилир. Мәсәлән: «Гонагпәрәст» һекајәсиндә гајғыкеш бир кәндлинин сахта гонагпәрәстлији үзүндән аиләнин ағыр вәзијјәтинин сәбәбләрини ахтаран мүәллиф буну бағбан Нәсибин авамлығы, садәлөһвлүјү илә бағлајыр. Садәлөһвлүк заһирән күлүш һәдәфи кими көрүнмүр. Бу бир нөв һекајәјә дахилән һәрәкәт верир. 2) Һекајә өзү сатирикдир. Мүәллиф әсәр боју тәнгид атәшинә тутдуғу һәдәфи ислаһ етмәк дејил, сырадан чыхармаг, дамғаламаг гәрарына кәлир. Белә һекајәләрдә һеч бир тәрәддүд вә күзәшт ола билмәз. Мәнфи образа гаршы мүәллиф кәскин, амансыз вә барышмаздыр. «Чәкмә» һекајәсиндә әдибин алман фашистләринә нифрәти, «Дарданел»дә халг малыны дағыдан дәләдузлара, «Бадам ағачлары»нда түфејли әрбаб вә мүбаширәләрә мүнасибәти беләдир. 3) Јазычы рәғбәт бәсләдији, чәмијјәтимиз үчүн јарарлы олан адамларын тәбиәтиндә ислаһ олунмалы чәһәтләр тапыр, онлар достанә күлүр, онлары јени һәјатын фәал, нүмунәви гуручуларындан бири кими көрмәк истәјир. «Өзүндән нахош» һекајәсиндәки васвасы Әскәрә, «Гајмаг» һекајәсиндәки садә тәбиәтли, лакин авам Меһбалы кишијә, «Сәфәр» һекајәсиндәки тәмизүрәкли анаја әдибин мүнасибәти беләдир.

Мир Чәлалын күлүшү чохчәһәтли, әлван вә әһатәлидир. Әдиб үчүн мөвзунун бөјүјү-кичији јохдур. О, һансы саһәдән јазырса-јазсын мүасир чәмијјәтимиз үчүн ичтимаи-фајдалы адам олмағы һәр заман әсас тутур, адамларын һәрәкәтини онларын коллективлә, чәмијјәтин мәнафејилә нә дәрәчәдә бағлы олмасы илә гијмәтләндирир.

Мир Чәлал .елә гәнаәтдәдир ки, инкишаф едән һәјатымыза, совет адамларынын јени наилијјәтләринә, коммунизм уғрунда үмумхалг мүбаризәсинә шүурлу вә ја кортәбии мане олан, әнкәл төрәдән һәр һансы бир шәхс күлүшә һәдәф олмалыдыр. Бу чәһәтдән мөвзу мәһдудлуғу Мир Чәлалын сатирик һекајәләринә јаддыр.

Сатирик үмумиләшдирмә үсуллары

Мүасири олан бир сыра гәләм достларындан фәргли олараг Мир Чәлалын сатирик вә јумористик һекајәләриндә кәскин тенденсијалы мүнасибәтлә јанашы, дахили бир лиризм, «үрәјәјатан сәмимијјәт» өзүнү көстәрир. Бу лиризм тәкчә әдибин һүсн-рәғбәт бәсләдији гәһрәмана олан ачыг мүнасибәтиндә дејил, һабелә нитгин ахычылығында, интонасијасында, чүмләләрин аһәнкдарлығында, ритминдә вә мусигисиндәдир.

Мә'насыз вә түфејли һәјат тәрзини, мешшан әһвалируһијјәсини, шәхси мәнафе әлиндә әсир оланлары вә с. тәсвир едәркән мүәллиф мүхтәлиф васитә вә үсуллардан истифадә едир.

I) Бу үсуллардан ән сәчијјәвиси одур ки, **сурәт өз һәрәкәтләри, рәфтары, данышығы илә өзүнү рүсвај едир, күлүнч вәзијјәтдә гојур.** Онун өзүнә бәраәт газандырмаг үчүн кәтирдији бәһанә вә дәлилләр бә'зән маһијјәтчә күлүнч олур. Буна көрә дә сурәт өз һәрәкәти васитәсилә ачыларкән чох заман мүәллифин мүдахиләсинә, шәрһинә, вәзијјәтин тәфәррүаты илә тәсвиринә еһтијач галмыр.

Мәсәлән, «Јанлыш бармаглар» һекајәсиндә тәсвир олунан савадсыз, әјјаш мүәллим кәнд советинә јени тә'јин олунмуш катиби тә'лиматчы һесаб едәрәк онун көзү гаршысында өзүнүн вә шакирдләринин мә'луматлы олдуғуну нүмајиш етдирмәк гәрарына кәлир. О, шакирдләрлә шәртләшир ки, тә'лиматчы дәрсдә гулаг асанда сағ әлини галдыранлара сөз верәчәкдир.

Ушагларын әлләрини сәһв галдырмасы илә күлмәли вәзијјәт јараныр. Даһа сонра мүәллимин «Гафгазда мәркәз һарадыр» кими гәрибә суалындан вә шакирдин «Хәзәр дәнизи»—дејә вердији чавабдан күлүш доғур. Лакин тәдричән бу күлүшдәки зарафат вә әјләнчә аһәнки азалыр. Хүсусән мүәллимин «реконструксија» сөзүнү мә'наландырмасы даһа күлүнчдүр: «Бәс гәзет охумурсунуз? Орада јазылыб ки... Реконструксија.... реконструксија нечә, дејәрләр... Дилимиздә сөз јохдур ки! Нә чүр дејирсән чыхмыр, Реконструксија... билирсиниз нәдир? Буну белә демәк олар ки, фабрикаја кирирсән, гапыдан кирирсән фабрикаја, көрүрсән бир јанда машынлар, бир јанда фәһләләр вурһавур ишләјирләр. Бир тәрәфдә дә әлиндә түфәнк гараул дурмуш. Беләдә адам биртәһәр олур. Адамын үрәји шад кими олур. Әлбәттә ки, достун үрәји шад олур. Елә ки, биртәһәр олурсан һа, эна реконструксија дејирләр».[1]

Көрүндүјү кими, мүәллимин изаһы сәһв вә күлмәлидир. Ағыллы, сағлам, елмә һәвәскар олан кәнд ушагларынын тә'лим-тәрбијәсинин, талејинин белә адамлара тапшырылмасы үрәкдә тәәссүф һисси дә доғурур.

Нәһајәт, бу кичик һекајәнин финалы да күлмәлидир. Мүфәттиш һесаб етдији адмын кәнд советинин јени катиби олдуғуну көрәркән мүәллим күлүнч вәзијјәтдә галыр. Көрдүјүмүз кими, бир дәрс саатында давам едән суал-чаваб васитәсилә мүәллиф кәнд мүәллиминин билик вә мә'лумат сәвијјәсини, дахили бошлуғуну ашкара чыхармаға мүвәффәг олмушдур.

«Мирзә», «Мәркәз адамы» һекајәләриндә дә комизм бојалары, күлүш һәдәфинин сәчијјәси бу васитә илә ашкара чыхарылыр.

---

[1] Мир Чәлал. Көзүн ајдын, с. 100.

2) **Тәшбеһ, бәдии тә'јинләр вә заһири портретин тәсвири илә күлүш**

Образын заһири көрүнүшү мүхтәлиф ејбәчәр әшјаларла, һејвани сифәтләрлә мүгајисә етмәк јолу илә јазычы онун мә'нәви нагислијини, инсанлара, һадисәләрә мүнасибәтиндәки гүсурлу чәһәтләри мүәјјәнләшдирмәјә мүвәффәг олур. Бу үсулдан мүәллифин илк сатирик һекајәләриндә даһа чох истифадә олунмушдур. Мәсәлән, «Қағызлар аләми» һекајәсиндә нотариус дәфтәрханасынын мәнзәрәси, рүшвәтхор, сахтакар чиновникләрин характери, Азәрбајчанда совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра онларын кечирдикләри нараһатлыг гејд етдијимиз тәшбеһләр, мүгајисәләр силсиләси васитәсилә ифадә олунмушдур.

Өз сахтакарлығы вә чинајәти мүгабилиндә тәшвишә дүшән дәфтәрхана гуллугчулрынын вәзијјәтини әдиб бир тәшбеһлә белә үмумиләшдирир: «Онлар исти вә хәлвәти јуваларына су бағланмаг горхусу һисс едән көстәбәк кими әл-ајаға дүшмүшдүләр».[1]

Әдиб «пәнчәрәләри дар дөнкәјә ачылан, «көлкәли, рүтубәтли» бағчадакы көһнә дәфтәрхананын сәссизлијини «сују совулмуш дәјирмана» бәнзәдир. Шакирдләринә әсассыз олараг әсәбиләшән көһнәфикирли Мирзәнин сир-сифәти ејни адлы һекајәдә дөрд тәшбеһ васитәси илә тәсвир олунмушдур: «Туршумуш хамыра охшајан үзү чуғундур кими гызармышды»; «Саллагхана гатыры кими додағыны салламышды»; «Папирос түстүсүндән саман кими саралмыш бығлары ағзына долурду»; «Боғазлы тазы халтасы кими лахламыш, галстуку һәр тәрәфә һәрләнирди» (1,151).

Мирзәни сәрхош вәзијјәтдә тәсвир едән ашағыдакы мәнзәрә илә јухарыдакы мүгајисәләр силсиләси тамамланыр: «Мирзә Шәфи гырмызы вә хумарланан көзләрини каһ бир ачыб јумур, өлү јериндә гур'ан охујурмуш кими ирәли-кери јырғаланыр, јаралы сәслә охујурду:

—Көзүн гурбанијәм, сагии...» (1, 155).

Мирзәнин әсәбиләшәркән алдығы көркәм күлүш доғурур. Онун күлүнчлүјүнү ики вәзијјәт даһа габарыг көстәрир. Көһнәпәрәст мүәллим әсәбиләшир. Сағлам кәнд ушаглары исә сакит, е'тинасыз әјләшмишләр. Мирзә өзүнү елин мө'тәбәр, һөрмәтли адамы һесаб едир, кәнд комсомоллары исә онун карикатурасыны чәкиб «биһөрмәт едирләр».

Азәрбајчан халг нағылларында вә классик поезијамызда ән'әнәви сај һесаб олунан «једди күн, једди кечә» ифадәси бә'зән халг шәнликләринин мүддәтини көстәрир (Једди күн, једди кечә тој етмәк), бә'зән дә халгын рәғбәтини газанан гәһрәманын чәтинликләрлә, манеәләрлә үз-үзә кәләрәк мисилсиз гәһрәманлыг көстәрилмәсини тәсвир едәркән ишләдилир.

Мир Чәлал бу ән'әнәви сајдан да күлүш васитәси кими истифадә едәрәк «Бостан оғрусу» һекајәсиндә образлардан биринин портретини тамамламаға чалышыр: «Кәрбәлајинин плов јемәкдән бөјүјән ағзы елә кениш ачылмышды ки, ораја долан јухуну једди күн, једди кечәдә анчаг һәзм едә биләрди» (1,244).

Бу күлмәли вәзијјәтин тәсвириндә мүәллифин истеһзасы ајдын һисс олунур. Чүнки, оғру гардашын јухусунда гәһрәманлыгдан әсәр белә јохдур.

Мир Чәлал күлүнчлүјү, комизми мәнфи образын заһири чиркинлијиндән даһа чох онун мә'нәви аләминдәки ејбәчәрликдә ахтарыр. Ән көркәмли сатирикләрин әсәрләриндә дә беләдир. Н. В. Гоголун «Тамашадан сонра дағылышма» әсәриндәки чаван гадынын сөзләри гејриихтијари олараг јада дүшүр: «Дахилән күлүнч олан шејә күлмәк севинч доғурур. Бә'зиләри кими әјри буруна дејил, әјри, ијрәнч мә'нәвијјата күлмәк лазымдыр».

Мир Чәлал фашист гәсбкарларынын портретини белә тәсвир едир: «Онлар көјкөз, узун вә ирчәнәли, мүстә-

[1] Мир Чәлал. Көзүн ајдын,

гим вә јекәбурунлу, гашгабаглы, јерәбахан адамлардыр. Көзләриндән әдавәт јағыр. Дејирсән, бу, әлиндә бычаг кәсмәјә кетдији әмлији әлиндән гачырмыш вә бир дә тутағачындан үмидини кәсмиш бир гәссабдыр» (II, 425). Бурада фашистләрин симасындакы физики чизкиләрдән даһа чох, онларын әдавәтә, гәддарлыға мејлләри, чәллад тәбиәти өн плана чәкилмишдир. Совет Ордусунун ағыр зәрбәләри гаршысында кери чәкилән вә гәсбкарлыг нијјәтинин пуч олдуғуну һәр күн, һәр саат дәрк едән фашистләрин әлиганлы, үмидсиз бир гәссаба бәнзәдилмәси мүвәффәгијјәтлидир. Бу портретин күлүнчлүјү гәзәб, нифрәт доғурур.

Ејни сөз «Бадам ағачлары» һекајәсиндәки әрбаба вә «Чәкмә»дәки Мирзә Хәјал сурәтләринә дә аиддир. Демәли, тәшбеһ вә мүгајисәләр јолу илә Мир Чәлал сатирик образларын күлүнчлүјүнү даһа габарыг, чанлы көстәрмәјә хүсуси сә'ј едир.

3. Паронимләр васитәсилә күлүш

Мир Чәлалын бир чох һекајәләриндә үз-үзә сөһбәт едән гәһрәманлар бир-биринин әсл нијјәтини анламадыгда вәзијјәтләрдә күлүш јараныр. Адәтән, белә гәһрәманларын һәјат һадисәләринә мүнасибәти, билик дәрәчәси, зөвгү мүхтәлиф олур. Мүсаһибләрин һәр икиси ејни мәсәләдән данышыр, лакин бир-бирини анлаја билмирләр.

«Елчиләр гајытды» һекајәсиндә Шәрәбаны хала оғлан тәрәфиндән кәлән елчиләрин сөзүнү кәсәрәк дејир:

—«Сиз бујурдунуз оғлан, јә'ни Назим али дәрсини гуртарыб?

—Бәли, ики илдир, али дәрси гуртарыб.

—Заштасы нечә, вармы?

—Вар, сәриштәси вар, чохдан ишләјир.

—Јох, ону демирәм...

Мирзә Рәһман дурухду:

—Нәји сорушдунуз, мүлтәфит олмадым?

Шәрабаны хала да стулуну ирәли чәкиб, әлини ағзына апарды, еһмалча бир өскүрдү вә сонра сорушду:

—Ону сорушдум ки, а гадан алым, оғланын заштасы нечә, вармы?

Мирзә Рәһмандан сәс чыхмады» (II,525).

Мирзә Рәһман бир елчи кими көзләјир ки, ондан оғланын әсл нәсәбини, «заты-сүдүнү, гоһум әгрәбасыны», «јерини-јурдуну» сорушачаглар. Оғланың диссертасија мүдафиә едиб-етмәмәси һаггында өзү дә савадсыз һесаб етдији Шәрабаны халадан ешитдији суал онун үчүн көзләнилмәздир.

Елчиләрин тәәччүблә бир-биринә бахмасы, Шәрәбаны халанын «суалы нәзәри», «мәчлисдәки интизарлы сүкут» тәбәссүм доғурур. Бу тәбәссүм достанәдир. Охучу өз нәвәсини хошбәхт көрмәк истәјән нәнәјә рәғбәт бәсләјир, ејни заманда адамлары ишинә, чәмијјәтдәки мөвгејинә көрә дејил, анчаг диссертасија мүдафиә етмәсинә көрә гијмәтләндирән гадынын садәлијинә күлүр.

«Һесаб достлары» вә «Күлкәз» һекајәләриндә дә «боташика» «ботаника», «әскиклик», әскик» кими паронимләрин јериндә, вәзијјәтә ујғун шәкилдә ишләдилмәси мә'налы күлүш доғурмушдур.

Һәјат һадисәләринә, чәмијјәтдә инсанларын мөвгејинә мүхтәлиф нөгтеји-нәзәрдән јанашан адамларын үзүзә дурмасы, бир-бирини баша дүшмәмәси вә һәр биринин ајрылыгда өз гәнаәтини доғру һесаб етмәси васитәсилә характерләри ашкара чыхармаг классик Азәрбајчан драматуркијасында вә нәсриндә чох ишләнмиш үсуллардан бири олмушдур.

4. Мәнфи вә мүсбәт образлары гаршы-гаршыја гојмаг.

Бу үсул сатирик күлүшдә Мир Чәлалын тез-тез мү-

рачнэт етдији васитэлэрдэн биридир. Мүсбэт вэ мэнфи гэһрэманларын иш үсулу,рэфтары, хасијјэтлэри, истэк вэ мејллэри бир һекајэнин имканлары дахилиндэ гаршы-гаршыја гојулур, мүгајисэ олунур.

«Кағызлар алэми» һекајэсиндэки Бэдиүлчэмал ханым, Меһралыбэј түфејли, рүшвэтхор, бүрократ дэфтэрхана чиновниклэридир. Онлар һэјатын мэ'насыны дэфтэрхананын тозлу говлуглары арасында ешэлэнмэкдэн ибарэт һесаб едирлэр. Белэлэринин һеч бир ичтимаи гајэси, мэслэк вэ идеалы јохдур.

Комсомол Мэчид исэ өз кэлишилэ көһнэ нотариус дэфтэрханасына тэмиз һава кэтирмишдир. О, ингилаб етмиш халгын һүгуг вэ имтијазларыны ајдын дэрк едэн зирэк, һазырчаваб кэнчлэрдэндир. Јазычынын бу јени гүввэлэри тэбиэтэ кэтирэн баһарла мүгајисэ етмэси тэсадүфи дејилдир.

«Мэркэз адамы» һекајэсиндэки Энтэрзадэ Һамлетин монологларыны ифа етмэклэ өзүнү истеʼдадлы көстэрмэјэ чан атыр. Нэтичэдэ колхозчуларын истеһзасына һэдэф олур. Тарда «һэјат» маһнысыны чалан кэнч исэ кэндлилэрин рэғбэтини, мэһэббэтини газаныр. Энтэрзадэлэр эсл зэһмэтдэн бојун гачыран обывател кими һэрэкэт едилэрсэ, халгын күндэлик мэ'нэви еһтијачларындан узаға дүшмүрлэрсэ, колхоз кэнчлэри фэрэһли, күмраһ, фэалдырлар, «һэјат адамларыдыр».

Јенилијин нүмајэндэлэрини көһнэлијэ гаршы гојмаг чэһдини јазычынын «Ичлас гурусу», «Бадам ағачлары», «Анкет Анкетов», «Дэзкаһ гызы», «Өзкэ ушағы», «Кэмтэровлар аилэси», «Пловдан сонра» һекајэлэриндэ дэ ашкар көрмэк мүмкүндүр. Бу һекајэлэрдэ мүсбэт гүввэлэрин һаглы олдуғуна охучу инаныр, онлары эсл зэһмэт адамы һесаб едир, онларын ишинэ мэһэббэтлэ јанашыр.

Эдиб гаршылашдырма јолу илэ мүсбэт гэһрэманын нэчиб мэ'нэви кејфијјэтлэрини үзэ чыхарыр, онун үстүнлүклэрини көстэрмэк сајэсиндэ хејирхаһ, нэчиб инсанларда дэрин рэғбэт һисси ојадыр, охучуну јүксэк идеаллара доғру истигамэтлэндирир.

5. Көзлэнилмэз шэраитэ дүшэн гэһрэманы дэјишдирмэк чэһди.

Бу чэһэт Мир Чэлалын сатирик күлүшүндэ диггэтэлајиг үсуллардандыр. Һэмин үсул васитэсилэ мүэллиф тэнгид һэдэфи сечдији гэһрэманын характеринин јени чизкилэри үзэриндэ диггэти мэркэзлэшдирмэјэ мүвэффэг олур. Бунун үчүн јазычы гэһрэманын дүшдүјү јени мүһитин тэ'сиредичи, дэјишдиричи ролуну илк плана чэкир.

Анчаг өз чанынын гајғысына галан, өз мэнфээтини күдэн, зэһмэт тэлэб едэн ичтимаи ишдэн бојун гачыран Мирзэ Эскэр («Өзүндэн нахош») кэнчлэрин тэ'кидилэ истираһэт күну имэчилијэ кетмэјэ мэчбур олур. Јанында галајланмыш гашыг, гајнанмыш су, чүрбэчүр дэрманлар, термометр кэздирэн, «истидэ, күлэкдэ, гарда, јағышда евдэн чыхмајан», «Чајы сојудуб, сују гыздырыб ичэн», һэр заман азарлы олмасындан, ағрылардан шикајэтлэнэн бу васвасы адамын вэзијјэти күлмэлидир. Она көрэ күлмэлидир ки, эслиндэ о, сағламдыр. Јени иш шэраитинэ дүшэрэк коллективлэ биркэ чалышан Мирзэ Эскэри зэһмэт дэјишдирир, күмраһ едир. Ишдэн сонра о, санки «див јухусуна кетмишдир».

Бу пријом васитэсилэ мүэллиф шэрэфли зэһмэтин инсаны нечэ дэјишдирмэсини, онун ишлэнмэмиш, пас атмыш дахили имканларыны нечэ сэфэрбэр етмэсини һэјати бир факт эсасында габарыг көстэрмэјэ мүвэффэг олмушдур.

«Һава бүросу» һекајэсиндэ сөзкэздирэн бир гадынын ишэ башы гарышандан сонра өз эввэлки хасијјэтини тэркитмэси. «Јанлыш бармаглар» һекајэсиндэ тэ'-

10*

лиматчы зәнн етдији адамын јанында мә'луматлы олдуғуну көстәрән савадсыз мүәллимин иддиасы, «Мәркәз адамы»нда Әнтәрзадәнин рајон шәраитиндә, мәдәнијјәт евиндә колхозчуларын гаршысында Һамлетин «Олум, ја, өлүм» монологуну нафосла охудуғу заман күлүнч вәзијјәтә дүшмәси вә Аббас кишинин бу монологу гарғыш һесаб етмәси, хошу кәлмәдији адама: «клуб мүдириннин гарғышына кәләсән белә адам!» демәси дә ејни гәнаәти доғурур.

«Мәркәз адамы»нда Әнтәрзадәнин күлүнч вәзијјәтә дүшмәсинә имкан јарадан әсас објектив шәраит кәнддин мәдәни јүксәлишидир. Чаван колхозчунун сәһнәјә чыхраг тарда «Һәјат» адлы маһны ифа етмәси дә бир тәрәфдән колхозчуларын бәдии зөвгүнүн инчәлијини, о бири тәрәфдән кәнч нәслин күмраһ әһвали-руһијјәсини ајдын көстәрир вә мәдәнијјәтдән дәм вуран «мәркәз адамынын» мәдәни керилији кәндин үмуми јүксәлиши фонунда даһа ајдын, даһа күлүнч көрүнүр.

6. Образын данышығы илә күлүш доғурмаг

Мир Чәлалын нисбәтән чох мүрачиәт етдији пријомлардан биридир. Мүәллиф сатирик күлүшә һәдәф олан образын дилиндәки долашыглыға, мәнтигсизлијә, гәрибәлијә даһа чох фикир верир. Ифадә долашыглығы васитәсилә онун мүһакимәләриндәки һәрчмәрчлик һаггында тәсәввүр ојатмаға мүвәффәг олур. Мәсәлән, «Анкет Анкетов» һекајәсиндәки бүрократ шәхси иши илә таныш олдуғу Һадијевин ичтимаи кечмишиндә гүсур ахтарыр вә бу јолла өзүнүн сијаси сајыглығыны, әслиндә исә күтбашлығыны көстәрир:

«—Мәсәлә атда, өкүздә дејил. Мәсәлә онун саһибиндәдир. Кәрәк сәнин атан ганичән, истимарчы һампаларын һејванын наллајыб, јохса фүгәраји-касибәнин...

Һадијеви күлмәк тутду:

—Һәр кәс пул верибсә, онун һејваныны наллајыб.

—Шүбһәсиз ки, буржуазија дөврүндә, һансы ки, сәнин атанын һәјат фәалијјәти тәсадүф едир. Һампанын пулу чох иди, чем фүгәраји касибә.

—Әлбәт ки, һампа пуллу иди.

—Демәли сәнин атана кәлән пулун чоху, көрүрсән ки, истисмарчылардан...

Һадијев деди:

—Ахы нә олсун?» (1,361).

Мәнфи образларын дилиндәки белә долашыглыг, гәрибәлик, касадлыг онларын көрүшләринин мәһдудлуғу, билигләринин дајазлығы илә бағлыдыр. Мир Чәлалын рүсвај етдији белә образлар өзләриндән чох мүштәбеһ вә мәмнундурлар. Өз билик, мә'лумат вә зөвгләринин керилијиндән зәррә гәдәр шүбһәләнмирләр.

«Мирзә» һекајәсинин гәһрәманы белә һесаб едир ки, нахырчы оғлундан мәктәбли чыхмаз, о, елм вә тәһсилә олан һәвәси адамларын шәхси исте'дадында дејил, «әсл-нәчабәтиндә» ахтарыр, «Адамын кәрәк затында бир шеј олсун»,—дејир. Мирзә фикринин доғрулуғуну сүбут етмәк үчүн һәтта шаир Сә'динин нүфузуна архаланараг ашағыдакы бејти мисал кәтирир.
ланараг ашағыдакы нәкирәд һәр ки бүнјадәш бәдәст.

Пәртови никан нәкирәд һәр ки бүнјадәш бәдәст.
Тәрбијәт наәһлра чүн кирдәкан бир күмчәдәст..»

ил зәһми үшағын көзүндә олмады», тә'лимин хејри јохдур.

Бурадан ајдын көрүнүр ки, һәм јохсулларын исте'дадына шүбһә илә јанашан, һәм дә физики чәзаны тәблиғ едән һәр ики мүддәа чүрүк вә көһнәдир. Көһнәпәрәст мүәллимин вахты өтмүш, мүртәче фикирләрдән јапышмасы, онлары мүдафиә етмәси күлүш доғурур.

Белә көһнәпәрәстлик тәкчә тәһсилин азлығы вә савадлызлыгла бағлы олмур. Шүурдакы бу капитализм га-

лығыны бә'зән тәhсил дә, јени тәрбијә васитәләри дә тамам силиб тәмизләјә билмир.

«Пловдан сонра» hекајәсинин гәhрәманы Әркназ ханым савадлыдыр, сәлигәли кејинир, өвладына гајғыкешдир. Бунлара бахмајараг онун көрүш даирәси мәhдуддур. Оғлунун чоғрафија фәнниндән гејри-кафи гијмәт алмасы Әркназы тәәччүбләндирир. Она елә кәлир ки, әкәр оғлу «дағлары ашыб, дәрјалары өтүб, дөнә-дөнә кәзмәли јерләрә, кедирсә, чоғрафијаны билмәк үчүн бунлар кифајәтдир. Буну нәзәрә алмајан профессорун чиддилији, тәләбкарлығы она гејри-ади вә гәрибә көрүнүр: «Мәктәбдәкиләр бизим ушағы ашкар көзүмчыхдыја салмаг истәјирләр, өкеј бахырлар, өкеј!» (1,426).

Әркназын оғлуна олан кор-коранә гајғыкешлији дә онун шүурча мәhдудлуғуну ашкара чыхарыр. Бу гајғы вә нәвазиш елмә, зәhмәтә биканәлик доғурдуғу үчүн адибин күлүшүнә hәдәф олмушдур.

Сатирик образын тәсвириндә әдиб мүстәгим сәчијјәнамәләрә, мүгајисәләрә вә епитетләрә мүмкүн гәдәр аз јер верир. Образы күлүнчлүјүнү онун өз hрәкәти вә рәфтары, өз гәнаәтләри вә е'тирафлары васитәсилә ашкара чыхрмаға мүвәффәг олур. «Чәкмә» hекајәсиндә Крым сәнкәрләриндә мискин вәзијјәтә дүшмүш Мирзә Хәјалын вәзијјәти «гышламаг үчүн фил бурнуна кирмиш» милчәјин вәзијјәтилә мүгајисә олунур. «Башы солдат, ајағы забит ајағына» бәнзәјән Исрафил бәјин көркәми күлүш доғурур.

Лакин бунлар көмәкчи васитәләрдир.

Әсл күлүш хам хәјала дүшән бу түфејлиләрин мискин, заваллы көркәми илә онларын гәсбкарлыг иштаhасы, таланчылыг иддиасы арасындакы тәзаддан доғур. Белә ки, онларын варланмаг иштаhасы бөјүк, имканлары исә аздыр. Команданлығын вә'дләри шириндир, нисјәдир, «солдат битинә јем олмаг» горхусу исә ачы hәгигәтдир, нәгддир. Мирзә Хәјалын ону «Исрафил» дејә ча-

ғырмасындан «бәј» хошланмыр. Чүнки вилајәтә гајыдан заман «абыр-hәја илә данышмаг лазымдыр».

Бакыда әлләринә кечәчәк әмлакы нечә бөлүшдүрмәк hаггында онларын мүбаhисәси дә күлүш доғурур:

—Бөлмәк дејәндә, ашкар шејдир. О шеј ки, дағылыб-кедиб, hеч. О шеј ки, орталыгдадыр, мүлк-мал, торпаг, фабрик-флан, hәр кәс өзүнүнкүнә саhиб дурачаг. Тәки бөлүшдүрмәјә әмлак олсун. Варлыға нә дарлыг. Чәтинлик индидир ки, бировуз ајаггабы кејирик.—Мирзә Хәјал бир аз да еhтирасла данышды:—Бәј, сиз мән дејән мәтләби дүрүст баша дүшмәдиниз. Сөhбәт бурдадыр ки, горхурам өз арамызда инчиклик ола. Чүнки мәним бағымын мәhсулундан сәнин јериндә консерв заводу ачыблар. Мәним кәhризимин сујуну чиловлајыб сујуну чиловлајыб електрик стансијасы тикибләр. hарам-hалал, hагг-наhагг hамысы гатышыб бир-биринә».

Бу диалогда күлмәли чәhәт одур ки, вәтән хаинләри совет ордусунун зәрбәләри алтында тир-тир әсдикләри hалда, кәләчәкдә бөјүк гуллуг саhиби олачагларына әминдирләр. Онлары мискин, лакин бир-биринә гәсәлли вердикләри вәзијјәтдә көрмәк күлмәлидир.

Мәнфи сурәтин дахили аләмини өз сөзләрилә ачмаг үсулу Мир Чәлалын «Пловдан сонра», «hесаб достлары», «Достумун гонаглығы», «Мирзә», «Өзкә ушағы» hекајәләриндә дә мүкалимәнин мәғзини тәшкил едир.

7. Образларын сөзү илә иши, истәји илә hәрәкәтләри арасындакы зидијјәтдән доған күлүш

«Јанлыш бармаглар» hекајәсиндә тәсвир олунан мүәллим әслиндә савадсыздыр, сәрхошлугла мәшғул олур. Амма синиф отағында маариф шө'бәсинин тә'лиматчысы hесаб етдији адамын јанында өзүнү мә'луматлы, әсл тәрбијәчи кими көстәрир, ловғаланыр, дәрсинин сонунда исә онун ачизлији бу ловғалыгла тәзад тәшкил едир. «Бадам ағачлары»нда әрбаб заhирән тәмкинли, «ағзыдуалы» вә инсанпәрвәрдир, әслиндә исә зәhмәткеш

Иран кәндлисинин ганыны шүшәјә тутанларла дилбирдир, гәддарлыгда тајы-бәрабәри јохдур. «Мөһләтовун тәрчүмеји-һалы» һекајәсиндә тәсвир олунан зијалы затәрчүмеји-һалы һәгигәтпәрәст, сәмими, ишә чанјадыран һирән өзүнү һәгигәтпәрәст, сәмими, ишә чанјадыран гуллугчу кими көстәрир, әслиндә исә намуслу совет адамларыны ләкәләмәкдә, шәхси гисас алмагда дүшмәндән дә тәһлүкәлидир. «Пловдан сонра», «Ичлас гурусу» вә «Достумун гонаглығы» һекајәләриндә дә әсасән бу сатирик үсулдан истифадә олунмушдур.

Мир Чәлал бә'зән өз гәһрәманларыны ади, тәбии вәзијјәтдән чыхармагла күлүш доғурур. Бу пријому ән чох бүрократларын, ичласбазлыг азарына тутулмуш рәсмијјәтчиләрин тәсвириндә көрмәк мүмкүндүр.

«Анкет Анкетов» һекајәсиндә тәсвир олунан бүрократ чанлы инсанларла дејил, «шәхси иш» вә говлугларла данышмағы севир, она мүрачиәт едәнләри шифаһи динләмәкдән имтина едир, әризә истәјир, говлуглары сәһмана салмагла идарәдәки ишләрин саһмана дүшәчәјинә инаныр. Әдиб Анкетовун тәкчә мүлаһизәләриндә дејил, һәрәкәтләриндә, рәфтар вә гәрарында да гәрибә, күлмәли чәһәтләр тапыр. Анкетовун кағызларла «сәмими» сөһбәти, онлары дилә тутмасы, ачыгланмасы, әһвалыны сорушмасы гејри-адидир. Зәһмәтдән, коллективдән тамамилә тәчрид олунмуш бу адам төәччүб едир ки, нечә јә'ни Гурбанәли үч ајдыр әскәрликдәдир. Онун анкети ки, рәфдәдир. Адамлар хәстәләнә билмәз, чүнки анкетләри «сағ-саламат јериндәдир». Анкетовун савадсыз Нисаны һесабдар, Нуруну исә гадын һамамына кисәчи тә'јин етмәси күлүш доғурур. Һекајәдә Анкетовун мәһдуд дүнјакөрүшү, фәрсизлији белә мүбалиғәли чизкиләрлә верилмишдир.

Бу вәзијјәтләрдә гротески үнсүрү ајдын көрүнүр вә совет идарәсиндә сағлам коллективин сәмәрәли иш шәраитини позан белә тәсадүфи адамларын олмасына охучуда анчаг тәәссүф һисси доғурур

«Ичлас гурусу» һекајәсиндәки бүрократын ашағыдакы мүлаһизәси дә чох күлмәлидир: «башымыз гәрар һазырламаг, бармагларымыз протокол јазмаг, әлләримиз чәпик чалмаг, сәсимиз чыхыш етмәк үчүн бизә верилмишдир...» Ичлас Гурусунун аиләдә рәсми данышмасы, гызы Мә'рузәни истәјән сүрүчү Әскәрдән әризә, анкет, зәманәт тәләб етмәси гејри-ади һәрәкәтләрдир вә күлүш доғурур.

Демәли, ичлас душкүнләринин мүбалиғәли, өз тәбии вәзијјәтиндән чыхарылмыш шәкилдә тәсвири онларын күтләдән, онун күндәлик һәјати тәләбләриндән кәнарда галмалары һаггында ајдын тәсәввүр верир.

8. Адлар васитәсилә күлүш

«Анкет Анкетов», «Һаким Чинајәтов», «Ичлас гурусу, «Мүрдумазар», «Өзүндән нахош», «Мөһләтовун тәрчүмеји һалы»—бунлар бир сыра һекајәјә верилән адлардыр. Сәчијјәви чәһәт орасындадыр ки, бу адлар күлүшә һәдәф олан сатирик, јумористик образларын характерини мүәјјәнләшдирир. «Анкетов»—бүрократизмин, «Чинајәтов»—мәс'улијјәтсизлијин, «Ичлас гурусу» —ичласбазлығын, «Мәрдумазар»—даркөзлүјүн, «Өзүндән нахош—тәнбәллијин тимсалыдыр. «Мөһләтов» кәлдикедәр адамларын сифәтләрини, «Мирзә Хәјал»—«бәлкә дә гајтардылар» иддиасы илә јенидән мүлкләринә саһиб олмаг хәјалына дүшән адамларын тәбиәтини мүәјјәнләшдирән, үмумиләшдиричи сәчијјәнамәләрдир. «Сара» һекајәсиндәки Шимир Мәммәд Һүсејн ады да бу гәбилдәндир.

Бу адлар һекајәләрә һаггында данышылачаг адамлардан әлавә, нәзәрдә тутулан әһвалат вә шәраитин (трестләр, ичлас салонлары, һаким мәнтәгәси, имәчилик вә с.) характери һаггында да тәсәввүр верир. Бүрократ, ифрат рәсмијјәтчи олан ичлас гурусу өз гызынын адыны «Мә'рузә» гојмушдур. Бу ад да ичлас душкүнүнүн характерини мүәјјәнләшдирир.

Марагли чәһәт одур ки, адлар васитәсилә сәчијјәләндирмәји Мир Ҹәлал тәкчә сатирик образлара аид етмәклә мәһдудлашмыр, бә'зән јазычы севә-севә тәсвир етдији мүсбәт гәһрәманларында да белә сәчијјәнамајә диггәт јетирир.

Еһтијат хала да («Әскәр оғлу») өз адына ујғун еһтијатлылығы, гајғыкешлији илә рәғбәт газаныр. Бу хүсусијјәт һекајәләрин адларында да өзүнү көстәрир.

Бә'зи һекајә адларында мүәллиф күлүш һәдәфинә өз мүнасибәтини ришхәндлә, кинајәли шәкилдә билдирир. Белә ки, һекајәнин ады илә орада тәсвир олунан һадисә әһвалат вә характерләр арасында ачыг бир зиддијјәт көрүнүр. «Тәзә тојун нәзакәт гајдалары» «Мәркәз адамын» вә «Достумун гонаглығы» һекајәләриндә эслиндә нәзакәт гајдаларындан, шәһәрин мәдәнијјәтини, габагчыл, исте'дадлы адамларыны тәмсил едән шәһәрлидән, ја да гонагпәрәст, әлиачыг достдан сөһбәт кетмир. Бу әсәрләрдә адәтләри кәлир мәнбәјинә чевирән, кәндә, онун ишкүзар садә адамларына, зәһмәтә биканә олан, башгасынын һесабына күзәран кечирән гүфејлиләрдән данышылыр. Бу гәбилдән олан һекајәләрин адлары билавасит тәнгид һәдәфи, әһвалатын сонракы давамы вә инкишафы һаггында әввәлчәдән тәсәввүр јаранмыр.

Бә'зән дә әдиб адларын мүстәгим мә'насыны дејил, үстүөртүлү мә'насыны нәзәрдә тутур. Мәсәлән, «Дарданел» һекајәсинин ады әввәлчә мә'лум чоғрафи эразини—Дарданел боғазыны јада салыр. Лакин әсәри охудугда тәдричән ашкар олур ки, бу сөзү башгасынын һесабына варланмаға чалышан бә'зи сатычылар ујдурмушлар. Белә ки, бу сөз пивә кранынын боғазына ишарәдир ки, һәр чүр һагг-һесаб орада «мүәјјәнләшир», «мүдири көрмәк үчүн» мүштәрини анчаг «бу боғазда алдатмаг» мүмкүндүр. Башга бир әсәрдә—«Мән дә бакылы јам» һекајәсиндә мүәллиф: «Бакыда јашајан билмәз», буранын иглими она дүшмәз», «Мән ону Бакыја кәлмәјә

разы салмыш», «Бакынын мүсафири» сөзләрини ишләдир вә бурадан белә күман етмәк олар ки, сөһбәт мүтләг инсан һаггында кедир. Тәһкијәнин аһәнки дә сакит вә чиддидир. Лакин бир аз сонра мә'лум олур ки, шәһәр мүһитинә, јени шәраитә ујғунлашдырылан чинар ағачындан сөһбәт кедир. Бу заман әввәлки чиддилик дәрһал тәбәссүмә чеврилир.

Јахуд «һава бүросу» һекајәсиндә мүәллифин мүәјјән бир техники наилијјәтдән сөз ачачағы еһтимал олунур. Бир аз сонра мә'лум олур ки, адамларын хејир-шәрини, вә арзуларыны өјрәниб сүр'әтлә јајан чанлы бир «һава бүросу» да вардыр ки, о да хәбәрчи, сөзкәздирән Гүрбәт халадыр.

Адларынын оржиналлығы, көзләнилмәзлији вә гәрибәлији һаггында мүлаһизәни «Баламын ләззәти», «Нәнәнин һүнәри», «Һикмәтдән хәбәр» һекајәләринин дә сәрлөвһәләринә аид етмәк мүмкүндүр.

9. Мүәллиф мүдахиләси илә күлүш.

Мир Ҹәлал мәнфи образын күлүнчлүјүнү, онун фәалијјәт көстәрдији шәраитин, мүһитин комик маһијјәтини көстәрмәклә кифајәтләнмир, чох заман һадисә вә әһвалата мүдахилә едир, өз рә'јини билдирир. О, тәсвир етдији һадисәләрин сојугганлы, е'тинасыз мүшаһидәчиси дејил, онун иштиракчысы кими инсанлара вә һадисәләрә гијмәт верир.

Јазычы бә'зән өз гәһрәманыны тәгдим етмәклә күлүш доғурур. «Мәсәлән: «Ики Мирзә Шәфи вар. Бириси билдијиниз мәшһур Мирзә Шәфи, икинчи мәним мәшһур етмәк истәдијим Мирзә Шәфидир». «Мирзә» һекајәсинин епиграфи олан бу ҹүмләләр охучунун диггәтини сәфәрбәрлијә алыр вә тәдричән һисс олунур ки, Азәрбајҹанын көркәмли шаири олан Мирзә Шәфи Вазеһ илә мүгајисәдә мүәллифин тәгдим етдији көһнәпәрәст, әјјаш мүәллим Мирзә Шәфи нә гәдәр ачиз, нә гәдәр күтүк

лүнчдүр. Бундан әлавә мүәллифин нијјәти дә ашкара чыхыр. Мә'лум олур ки, мүәллифин мәгсәди беләләрини мәшһурлашдырмаг дејил, рүсвај етмәкдир. Мүәллифин кинајәси, истеһзасы епиграфын өзүндә belә ајдын һисс олунур.

Мир Ҹәлалын мүдахиләсиндә образын һәрәкәт вә ишинә гијмәт чох мүһүм јер тутур. Фәгәт бу гијмәт заһирән мүсбәт олса да маһијјәт е'тибарилә мәнфидир. Адәтән, белә һалларда фикир ачыг дејил, үстүөртүлү ејһамларла, кинајәли аһәнклә верилир.

Кинајә, үстүөртүлү күлүш Мир Ҹәлалын сатирик вә јумористик һекајәләринә дахили бир ҹанлылыг, тәравәт верир. Кинајә васитәсилә мүәллиф күлүш һәдәфинвәт верир. Кинајә васитәсилә мүәллиф күлүш һәдәфиндә санки јахшы, рәғбәтдоғуран ҹәһәтләр тапыр. Заһирән һадисәләр, гәһрәманын һәрәкәтләри мүсбәт гијмәтләндирилир. Мүәллиф тәһкијәси сојугганлы вә ҹидди олса да, әслиндә күлүш һәдәфинә гаршы үстүөртүлү ришхәнд ашкар дујулур. Бу фикрин сүбуту үчүн јазычынын мүхтәлиф һекајәләриндән көтүрүлмүш ашағыдакы парчаларда кинајәнин сәчијјәсинә диггәт јетирәк.

1. «Һәмләләр позмуш, гошун сындырмыш, гала фәтһ етмиш әскәр севинчи илә Дурмуш јатағына кирди» («Бостан оғрусу»);

2. «Иш бөјүк, ишчи аз, мәс'улијјәт ағыр, Анкетов да бу постда тәзә» («Анкет Анкетов»);

3. «Ҹавадын шикајәтә һаггы вар. Чүнки фәләк дә онунла дүз кәлмәди. Һәлә лап әксинә чыхды. Онун гуллуг јериндә ишләр олду ки, Ҹавадын фикирләрини алтүст еләди» («Субајлыг фәлсәфәси»);

4. «Һагдан кечмәк олмаз. Бабахан арвад «чыхаранд» чеһизини дә гајтарыр. Кәлинә алдығы бәр-бәзәјини дә она бағышларды. Бу мәсәләдә Бабаханы мәҹбур едән ганун-гајда варды. Лакин о буна «сәхавәт» ады верәрди («Кәрпич мәсәләси»);

5. «О, пис ишләмәзди. Һамыја «һөрмәт» гојарды. Ҹаванлара касыблыг кағызы вериб охумаға көндәрәрди. Ағсаггалларын көнлүнү аларды. Пешкәш алыб веркини азалдарды» («Нәнәнин һүнәри);

6. «Күман етмәјин ки, ичлас гурусу анчаг ичтимаи јерләрдә белә дир? Сиз дүшүнүрсүнүз ки, евинә гајыдыб папағыны чыхаранда, арвады, ушағы илә көрүшәндә Ичлас гурусунун һалы дәјишмиш олур, үзүндә ишыг, додағында тәбәссүм доғур? Јох, сәһв едирсиниз! О, ирадәли, принсипли, мүстәгим адамдыр» («Ичлас гурусу»);

7. «О, материалсыз натигләр кими башламады, ај нә билим, «үзр истәјирәм, нөгсаны бағышлајын, филан. Белә сөһбәтләрә Әнтәрзадәнин мә'рузәсиндә јер ола билмәз. О бирдән-бирә башлады:—Јолдашлар!» («Мәркәз адамы»).

«Бостан оғрусу» һекајәсиндә өз доғма гардашынын јахшы күзәранына пахыллыг едән Дурмуш онун бостаныны талајыр. Бу виҹдансыз, алчаг һәрәкәти мүәллиф ришхәндлә «гала етмиш әскәрин» севинчи илә мүгајисә едир.

Идарәдәки гуллугчулар арасында иш бөлкүсү апара билмәјән, өзүндән бәдкүман, инсанларын талејинә сон дәрәҹә е'тинасызлыг көстәрән Анкетовун ишләриндә мүәллиф санки мәс'улијјәт, ҹанјананлыг көрүр, санки Анкетовун өзбашыналығына, сәфеһлијинә бәраәт газандырыр. Әслиндә исә бурада ишбаз, лакин ҹәмијјәт үчүн јарарсыз адамын һәрәкәтләринә үстүөртүлү бир истеһза дујулмагдадыр.

Субајлыг султанлыгдыр» гәнаәтилә кәнчләрин әхлагына мәнфи тә'сир бағышлајан Мирзә Ҹавадын өз талејиндән шикајәтинә санки мүәллиф рәғбәт көстәрир, «фәләк дә онунла дүз кәлмәди»—дејир. Санки мүәллифин өзү дә талејә, гисмәтә, гәзаву-гәдәрә инаныр. Лакин әслиндә «Субјлыг фәлсәфәси»нин бәдии мәнтиги ораја кәтириб чыхарыр ки, Мирзә Ҹавад анчаг өз јарамаз

һәрәкәтләринин чәзасыны, пешманчылығыны чәкир, нә талејин, нә дә инсанларын бу ишә мүдахиләси вардыр.

«Кәрпич мәсәләси» һекајәсиндә тәсвир олунан Бабахан заһирән сәхавәтли адама охшајыр. Арвадлары бахан заһирән сәхавәтли адама охшајыр. Арвадлары бошајанда чеһизини дә, кәлинин зијнәт шејләрини дә өзүнә гајтарыр. Доғрудан да, һекајәнин әввәлиндә охучуда белә бир тәәссүрат ојадыр. Лакин мә'лум олур ки, Бабахан бошадығы арвадларын чамаданларыны кәрпичлә долдуруб јола салырмыш. Бабаханын сахтакарлығы, һагсызлығы һекајәнин сонунда ашкара чыхыр.

Совет сечкиләрини позмаға, өз намизәдлијини ирәли сүрүб вәзифәјә кечмәјә чан атан узунбурун Мәшәди Мүслүмүн кечмиш фәалијјәтини мүәллиф «халга һөрмәт» адландырыр. Онун чаванлары охумаға көндәрмәси, верләрдә күзәшт, инсанпәрвәрлилик көстәрмәси вә ағсаггаллара һөрмәт гојмасы әслиндә пис сифәтләр дејил вә заһирән белә көрүнүр ки, бурада кинајәјә еһтијач јохдур. Лакин «Нанәнин һүнәри» һекајәсинин сонунда мә'лум олур ки, мәнфи гәһрәманы учуз һөрмәт, сахта еһтирам јолу илә көһнә вәзифәсинә гајытмаг нијјәтиндә имиш. «Ичлас гурусу»нда тәсвир олунан рәсмијјәтчини дә мүәллиф ришхәндлә «ирадәли», принсипиал» адам адландырыр. «Мәркәз адам»ындакы модабаза да мүнасибәт тәхминән беләдир.

Мир Чәлалын гәнаәтинә көрә, үстүөртүлү күлүш ән тә'сирли васитәләрдән биридир. Күлүш мүхтәлиф, рәнкарәнк олмалыдыр. Лакин «күлүш о заман тә'сирли вә күчлү олур ки, онун истигамәти доғру олсун».[1]

«Өзүндән нахош» һекајәсиндә ичтимаи ишләрдән кизләнән, өз мәһдуд шәхси гајғыларындан башга һеч нә илә марагланмајан Мирзә Әскәрин һәјаты, нараһатлығы белә тәсвир олунур: «Витамин јох иди ки, Мирзә Әскәр онун кимјәви тәркибини билмәсин, дадыны јох-

---

[1] **Мир Чәлал**, Әдәби мәктәбләр, с. 88.

ламасын. Онун кетмәдији јајлаг галмамышды. Бағ галмајыб ајагламасын. Палата галмајыб јатмасын, санаторија галмајыб јашамасын, путјовкалар елә тез-тез јазылыб мөһүрләнәрди ки, дејәрдин бу јумру, јағлыкөвдәли, чешмәкли кишинин вүчудуна, аллаһ еләмәсин, бир сәдәмә тохунса дүнја алт-үст олар» (11,505). Чүмләнин биринчи јарысында әдиб санки өз чанынын гајғысына галан Мирзә Әскәрин нараһатлығын көстәрмәк истәјир. Санки, «бағ галмајыб ајагламасын», «санаторија галмајыб јашамасын» сөзләриндә мүәллифин рәғбәти чаныјананлығы дујулур. Лакин чүмләнин икинчи јарысында «бу јумру» јағлыкөвдәли, чешмәкли кишинин вүчудуна, аллаһ еләмәсин, бир сәдәмә тохунса дүнја алт-үст олар» сөзләриндә истеһза, ришхәнд аһәнкә көзә чарпыр әввәлки рәғбәт һиссиндән һеч бир әсәр галмыр, мүстәгим мә'нада алгыш билдирән «аллаһ еләмәсин» сөзләри дә әксинә—кинајәјә, истеһзаја чеврилир.

Јухарыдакы мисаллар көстәрир ки, Мир Чәлалын кинајәләри бир нөв һашијә, рич'әт характери дашыјыр вә тәсәввүрүн үмуми аһәнкиндән фәргли олараг лирик, емосионал сөз вә ифадәләрлә верилмишдир. Һекајәдәки һүсн-рәғбәт тәрзи илк бахышда мүәллифин үстүөртүлү кинајәсини дујмаға имкан вермир. Анчаг әһвалатын тәсвири вә һадисәләрин ачылма (развјазка) нөгтәсиндә мүәллифин әсл нијјәти дујулур. Белә сатирик үсул һекајәнин марагла охунмасына имкан јарадыр.

Мир Чәлал бә'зән гәһрәманын өзү үчүн ади, башгалары үчүн гәрибә көрүнә биләчәк е'тирафларыны, һејрәт јаратмаг мәгсәдилә дејилән сөзләрини мисал кәтирмәклә күлүш доғурур. Адәтән, белә һалларда күлүшә һәдәф олан образ өз сөзләрини, дәлилләрини гәнаәтләрини һәгигәт һесаб едир, өзүнүн һаглы олдуғуну шүурлу сурәтдә иддиа едир. Әслиндә исә бу гәнаәтләр һәјатын үмуми јүксәлиши вә әзәмәти гаршысында күчсүз вә күлмәли көрүнүр. «Көзүн ајдын» һекајәсиндә шәһәр-

дә тәһсил алмыш кәнч кәнддә јашајан анасына бу сөзләрлә мүрачиәт едир: «Инди Бакыда илдә 22 милјон тон нефт чыхыр (тонна 62 путдур)», «Ешитмиш оларсан, ана, өлкәмиздә Стаханов адлы бир икид чыхыб, садәчә, јарашыглы бир оғландыр... Көһнә нормалары, гәдим адамларын гојдуғу иш үсулларыны вуруб дармадағын дағыдыб». Шәһәрдә нәслин нечә артмасыны нәзәрдә тутан оғул јазыр: «Буну билмәк үчүн лап бизим гоншу һәким Бағыры көр: дөрд илдир евләниб, алты ушағы вар».

Бу мисалларда шәһәрли оғулун тәһкијәси садәлөһв бир кәнд гадынын билик вә мә'лумат дәрәчәсинә мүвафиг олан сөзләр һесабына зәнкинләшдирилмишдир. Һәр кәлмә анада һејранлыг, тәәччүб доғурмаг мәгсәдинә табе тутулмушдур. Һекајәнин сонунда исә «савадсыз», «астанадан узаға кедә билмәјән» ананын стахановчулар мүшавирәсиндә чыхышы бу барәдә садәлөһв фикир јүрүдән оғулун өзүнү күлүнч бир вәзијјәтдә гојур.

Мә'лумдур ки јумористик әсәрдә јазычы тәсвир олунан һадисә, әһвалат вә характерин әсасән јахшы, нүмунәви чәһәтләрини тәсдиг етмәклә, јенилијә јүксәлишә мане олан көһнәлик галыгларына күлүр, онун ислаһына чалышыр. Јуморда гәзәб, нифрәт бәсләмәк дејил, бәлкә гәһрәманын көһнә дүшүнчә тәрзини, һәрәкәт вә рәфтарындакы гүсурлары ислаһ етмәк мејли даһа күчлүдүр.

Јумор Мир Чәлалын тәкчә сырф сатирик һекајәләриндә дејил, чидди планда јазылмыш әсәрләриндә дә мүһүм јер тутур. Јазычы јумористик күлүш тәрзи илә һәјатдакы јениликләрә јол ачмаға, совет адамынын хошбәхт һәјатыны вә мә'нәви үстүнлүкләрини даһа габарыг көстәрмәјә мүвәффәг олур. Мир Чәлал һәмишә, «тәбии, мә'налы халг јуморуну јүксәк гијмәтләндирмиш, «доғма бир һисс илә» садә, ишкүзар, хејирхаһ адамларын «голундан тутмаг, һәјтын тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг, көзләрини ачмаг, шүурларыны ишыгландырмаг» вәзифәсини гаршысына гојан классик Азәрбајчан насирләринин хидмәтини һәм дә бу нөгтеји-нәзәрдән ән диггәтәлајиг мәзијјәт сајмышдыр.[1]

Јумористик һекајәләриндә Мир Чәлалын зәһмәткеш садә инсанлара дәрин мәһәббәти, онларын ләјагәтинә еһтирам һисси, онларда нәчиб кејфијјәтләр көрмәк арзусу ајдын ифадә олунур. Буна көрә дә јазычы ајры-ајры адамлардакы ислаһ олуначаг гүсурлары да гајғы илә ашкара чыхармаға чалышыр. Әдибин һекајәләри үзәриндә мүшаһидә белә бир гәнаәтә әсас верир ки, онун күлүшүнә, достанә тәбәссүмүнә һәдәф олан гәһрәманларын әксәријјәти садәдил адамлардыр. Мәсәлән. «Әскәр оғлу» һекајәсиндә Еһтијат хла өз севимли нәвәсини али тәһсил алмаға көндәрир. Онун шәһәрә јола дүшән нәвәси үчүн тәдарүк көрмәси, көзајдынлығына кәкәр оғлу» һекајәсиндә Еһтијат хала өз севимли нәвәсини Москвада, јүксәк елм очагларында көрмәк арзусу чох тәбии тәсвир олунмушдур. Лакин о, нәвәсинин гәбул олуначағындан нараһатдыр. Она көрә дә өзүнә белә тәсәлли верир: «Јох, Һафизин дәрси кимдән әскикдир. Бүнјад мүәллим һәр јердә тә'рифләмирми? Нахыш кими хәтти вар. Өзү әскәр баласы, өзү тәјјарә модели дүзәлдән, өзү комсомол... Онун дашдан кечән аттестаты вар. Јох! Ким нә дејә биләр! Бәркә галанда лап назирин јанына кедәрәм. Бир оғлум вар, она да јер тапмајачагмы?»

Бу дахили монологда Еһтијат халанын тәфәккүр тәрзи мүвафиг бәһанәләри, әсаслары көстәрилмишдир. Кәтирдији бәһанәләр она инкаролунмаз бир һәгигәт кими көрүнүр. Әслиндә исә садәдил гадынын мүсабигә вә имтаһанын кедиши һаггында ајдын тәсәввүр јохдур. Она көрә дә о, дәрк едә билмир ки, Бүнјад мүәллимин Һафизи тә'рифләмәси дә, нәвәсинин хәттинин көзәлли-

[1] Бах: Мир Чәлал, Әдәби мәктәбләр, с. 35.

ји дә, тәјјарә модели дүзәлтмәк бачарығы да, һәтта әскәр баласы олмасы да гәбул имтаһанынын мүвәффәгијјәтлә вермәк үчүн әсас һесаб едилә билмәз. Лакин Еһтијат хала үчүн бу әсаслар кифајәт һесаб олунур. Буна көрә дә онун мүлаһизәләри тәбәссүм доғурур вә һекајәјә бир сәмимијјәт аһәнки верир.

Мир Чәлалын јумористик һекајәләри заһирән әјләнчәли вә мараглыдыр. Лакин көһнәлијин зәрәрли вә күлмәли чәһәтләрини мүәллиф өтәри, кечичи шәкилдә, анчаг охучуну әјләндирмәк мәгсәдилә тәсвир етмир. Һәр бир мәзәли, гәрибә һәрәкәтин маһијјәтинә диггәт јетирир. Бә'зән күлмәли бир һәрәкәт кечмиш һәјатын шүурлара һәлә дә давам едән зәрәрли тә'сири һаггында чох кениш тәсәввүр верир. Мисал үчүн, «Кәрәк олар» вә «Гајмаг» адлы һекајәләри хатырламаг кифајәтдир. Мүрсәлин анасы көһнәдән галма шејләрин һамысыны јығыб сахлајыр, тәзә әшјалардан истифадә етмир, еһтијатланыр. Евдә көһнә шејләри јерләшдирмәјә исә јер јохдур. Евә тәзә әшјалар алан оғулун гутулары, сарғылары бајырда, анасындан кизлин тәмизләмәси, тәзә мәнзилә көчдүкләри заман көһнә, евдә галан көһнә шејләр һаггында ананын тәәссүфү, килејләнмәси күлүш доғурур.

Лакин бурада јазычынын садәлөһв гадынын һәрәкәтләринә күлүшү илә јанашы, бунунла әлагәдар дујдуғу кәдәр дә диггәтдән јајынмыр. Ананын јығымчыллығы, еһтијатлылығы, бир нөв, хәсислији көһнә дүнјадан галма бир «мәрәздир». Бу мәрәзин вахтилә ичтимаи бир зәмини олмушдур. Һәлә кәнч вахтларында әмиси евиндә гуллугчу олдуғу заман она «ушагларын көһнәсини» кејдирирләрмиш. О, һәмишә тәзә палтар кејмәјин, тәзә әшјалары ишләтмәјин һәсрәтилә јашамышдыр. Бу һәсрәт—көһнә шејләри јаман күн үчүн горујуб сахламаг һәвәси гадынын бир нөв вәрдиши, икинчи тәбиәти олмушдур. Бу һекајәдәки күлүшдә өмрүнүн ән көзәл чағларыны өзкә гапысында кечирән заваллы гадынын итирдији гијмәтли вахтлара јазычынын дәрин тәәссүф һисси дәрһал нәзәрә чарпыр.

Садәдил инсанларда һүсн-рәғбәт доғуран күлүш әдибин «Сәфәр», «Бадам ағачлары», «Шәхси мәсәлә,» «Көзүн айдын» һекајәләри үчүн дә сәчијјәвидир.

Һ. Меһди «Азәрбајчан бәдии прозасы» адлы мәгаләсиндә јазырды: «Мир Чәлалда сағлам јуморла дәрин лиризм чох сых сурәтдә әлагәләнир. Бу хүсусијјәт онун әсәрләрини башга јазычыларымызынкындан кәскин сурәтдә фәргләндирир».[1]

Бу лиризм вә јазычы сәмимијјәти ортадан доғур ки, чох заман јазычы тәһкијәнин тәбиилијини сонадәк сахламаға мүвәффәг олур, һадисәнин инкишафына мүдахилә етмир, өз әсл нијјәтини кизли сахлајыр. Һекајәләрдә образларын һәрәкәтләри өн планда көрүнүр. Јазычы бүтүн диггәтини дилин тәбии вә колоритли олмасы үзәриндә мәркәзләшдирир.

Мүаличә һекајәсиндә өзүнә һәмсөһбәт тапдығы үчүн севинән бир гадынын күлмәли вәзијјәти тәсвир олунур. Ашағыдакы диалогу бу чәһәтдән нәзәрдән кечирәк:

«Анам нәлбәкијә төкдүјү чајы ичә-ичә сөһбәт едирди:

—Аллаһ көчәнләринизә рәһмәт еләсин, мәним бир гајынхатыным вар иди, ајры чүр шеј иди. Мәни елә истәрди ки, инди истәмәсин, чанбир чијәр кими; мәнсиз адымыны бајыра гојмазды; мәнсиз бир тикә чөрәк јемәзди, динмәзди, данышмазды. Елә ки, икимиз олардыг, бир данышмаг, бир гаггылты, бир шаггылты... Ај мәшәди бачы, даһа нә дејим!

Анамын сөзүнү динләјән гары башыны әјиб «бәли» дејәрди. Анчаг дөзмүрдү, әли илә ишарә едиб, онун сөзүнү кәсмәк, өзү данышмаг истәјирди:

[1] Азәрбајчан әдәбијјаты декадасы. Бакы: Азәрнәшр, 1940. с. 62.

—Сөзүнүн далында оғланларын дурсун, елә мәним Исмәт бачылығымы көрәсән, бизимкинә бачылыг демә, валлаһы һеч бир бачы белә меһрибан...

Анам ону сусдурду:

—Һеч јадымдан чыхмаз кәлин кетмәјим. Сөзүнү дә кәсирәм; бачымла мәни, үзүм дә сәндән гара, лап бир тикә бојда оланда көчүрдүләр. Оғлан демишди көрмүшәм, бәјәнмишәм, вәссалам. Ахы, бизләрдә кәһризә су-ја кедәрләр. Лап балача идим, сәнәји көтүрә билмирдим, һыгланырдым. Бир дә көрдүм ки, бир оғлан сәнәји әлимдән алды, габағыма дүшүб кедир, быј, башыма хејир, бу нә ишдир, мән биабыр олдум ки...»[1]

Гадынларын кәнчлик күнләриндән һәвәслә данышмасы, кечмиш адәтләри идеализә етмәси, дәсткаһлы тојун ән'әнәләринә әмәл олунмадығына тәәссүфләнмәси күлүш доғурур. Диалоглардакы «Сөзүн далында оғланларын дурсун», «үзүмдә сәндән гара», «мәни елә исләтәрди ки, инди истәмәсин» кими тәбии, чанлы халг ифадәләри бу күлүшдәки сәмимијјәти даһа да артырыр.

Лакин гадынларын кечмиш аилә һәјатыны диггәтлә мүшаһидә етдикдә онларын кәнчлијиндә үрәкачан, фәрәһли бир күн көрүнмүр. Кичик јашларында зорла ата евиндән гачырылан, намә'лум бир агибәт көзләјән, һүгугсуз азәрбајчанлы гадынын вәзијјәтиндә һеч бир һәсәд, гибтәдоғуран чәһәт олмадығы дујулур. Бу заман гадынларын кечмиш әјјама һәсәд апармалары күлмәли көрүнүр. Јазычы белә гадынларын «мүаличә»си илә мәшғул олмағы зәрури һесаб едир. Бу нөв һекајәләрдәки күлүшүн характери ислаһедичи, мүлајимдир. Бу күлүшүн мәгсәди шүурлардакы көһнәлик галыгларыны арадан галдырмагдыр, хејирхаһлыг, нәчиб һиссләр ашыламагдыр.б

Мир Чәлалын һекајәләриндә јуморун әсасән ики бәдии функсијасы вардыр.

[1] Мир Чәлал. Һәјат һекајәләри с. 80—81.

Јумор бә'зән гәһрәманын һәјатындакы вә әһвалируһијјәсиндәки фачиә моментини күчләндирир. «Гонагпәрәст» һекајәсиндә гонаглара һәр чүр еһтирам көстәриб өз өвладларыны гајғыдан, нәвазишдән мәһрум едән вә бунун аилә үчүн тәһлүкәсини һисс етмәјән Нәсиб кишинин вәзијјәти бу сәпкидә тәсвир олунмушдур. «Бадам ағачлары» һекајәсиндә дә беләдир.

Бә'зән дә јумор јазычынын рәғбәт бәсләдији гәһрәманын күлмәли вәзијјәтини даһа да габарыг. ајдын көстәрир «Өзүндән нахош» вә «Мәркәз адамы» һекајәләриндә беләдир. Бу һекајәләрдәки күлүш јазычынын өз гәһрәманына мәһәббәти, рәғбәтлә бағлыдыр. Марк Твен чох доғру дејир: «Анчаг һәјат һәгигәти замининдә јетишән јумор јашајачагдыр. Охучуну күлдүрмәк олар. Әкәр әсәрин мәғзиндә инсанлара мәһәббәт мејли јохдурса, белә күлүш мә'насыз әјләнчәдән башга бир шеј дејилдир».

Көрдүјүмүз кими Мир Чәлал хүсуси үслубу, ифадә тәрзи вә јазы манерасы олан насирләримиздәндир. О, хејирли, фәал, дәрин ичтимаи әһәмијјәти олан күлүшүн тәрбијәви тә'сирини дүрүст мүәјјәнләшдирмишдир. Образын дахили аләмини онун өз һәрәкәтләри илә, данышмаг тәрзи илә ачмаг бу күлүшдә әсас шәртдир. Образлары гаршы-гаршыја гојмаг, онлары башга бир мүһитә, шәраитә салмагла дәјишмәсини мүшаһидә етмәк, образларын вәзијјәтини мүгајисәләр, бәдии тә'јинләр, адларын гәрибәлији васитәсилә мүәјјәнләшдирмәк — бу күлүшдә әсас васитәләрдәндир.

Әдиб јумористик һекајәләриндә садә зәһмәткеш инсанларын гүсурларыны дәрин рәғбәтлә, онлары даһа ағыллы, хејирхаһ, мәдәни көрмәк наминә, јенилик, јүксәлиш наминә нөгсанлары ашкара чыхарыр.

V. Кениш епик лөвһәләр

Мир Чәлалын јарадычылығында ингилаб мөвзусу мүһүм јер тутур. Азәрбајчан зәһмәткешләринин Совет һакимијјәти уғрунда гәһрәман мүбаризәси «Дирилән адам», «Бир кәнчин манифести» романлары үчүн кениш һәјат материалы вермишдир. 30-чу илләрдә Азәрбајчан јазычыларынын диггәтини чәлб едән мөвзулардан бири халгымызын вәтәндаш мүһарибәси илләриндә көстәрдији мисилсиз гәһрәманлыг иди. Ә. Әбүлһәсәнин «Дүнја гопур», С. Рәһимовун «Шамо», М. С. Ордубадинин «Дөјүшән шәһәр», Һ. Меһдинин «Дашгын» романлары бу мөвзуја һәср олунмушдур. Ә. Аббасовун «Зәнкәзур» адлы романы да гардаш Загафгазија хагларынын ән јахшы оғуллары илә бирликдә Азәрбајчан вәтәнпәрвәрләринин азадлыг уғрундакы гәһрәман мүбаризәсиндән бәһс едир.

Мир Чәлал «Һејрәт», «Гајмаг», «Кағызлар аләми» кими һекајәләриндә ингилаб күнәшинин һәјатверичи шүаларындан дирчәлән зәһмәткеш инсанын өз һүгугуну дәрк етмәсиндән, әсрләрлә икигат олмуш гәддини дүзәлдәрәк ишыға, баһара чан атмасындан, бир сөзлә, Октјабрын бәхш етдији јени һәјатдан бәһс едирсә, ири һәчмли әсәрләриндә бу јени һәјат уғрунда кедән кәркин мүбаризәләрин әзәмәтини епик лөвһәләрлә көстәрир. Кичик һекајәнин имканлары дахилиндә тәсвир олунмајан һадисәләр епик әсәрләрдә өз кениш бәдии ифадәсини тапа билир.

Мүәллиф «Дирилән адам» романында игтисади, мәдәни чәһәтчә керидә галмыш Азәрбајчан кәндиндә баш верән һадисәләрин тәсвирини верир, бир кәнддә баш верән һадисәләр әввәлчә үмуми маһалдакы, сонра исә шәһәрдәки әһвалатларла үзви сурәтдә бағланыр. Охучунун нәзәри каһ тәбиәт мәнзәрәләрилә үрәкачан, лакин истисмар бојундуруғу алтында инләјән кәндә, каһ

да ингилаби чарпышмаларын кетдикчә аловланмаға башладығы шәһәр мүһитинә јөнәлир.

Јохсул кәндли Гәдирин шәхси һәјаты вә аиләсинин талеји әсәрин мәркәзиндәдир. Онун шәһәрдә мә'нәви чәһәтдән јеткинләшмәси, даһа сонра «кәндин һарајына» кәлмәси, кәндин ојанмасы јолунда Гәдирин характериндәки тәкмилләшмә јазычыны марагландыран әсас мәсәләдир.

«Дирилән адам» романынын композисијасы мараглы вә диггәтәлајигдир. Әввәлчә Гәдирин һәбсханада башга мәһбусларла бирликдә вәзијјәтиндән, әфв-үмуми көзләмәсиндән данышылыр. Буна көрә дә «Достлар» фәсли романын сонракы фәсилләринин бир нөв давамы кими көрүнүр. Лакин лөвһә тез дәјишир. Охучу инди кәнддә Гәдирин «пәрдиси гаралмыш» јералты дахмасы гаршысындадыр, кәндин варлысы Бәбир бәјин көзү илә Гәдирин јохсул дахмасына, онун көзәл арвады Гумруја бахыр. Бурада Бәбир бәјин хәбис нијјәти јаддагалан сәчијјәви бир епизодда верилир. Бәбир бәјин нәзәриндә, көзәл Гумру јохсул Гәдирә лајиг дејил, о анчаг варлылара мәхсусдур. О, «пејин ичиндә битән күл»дүр. Белә бир күлүнч гәнаәт Бәбир бәји чошдурур. ону өз чиркин нијјәтини даһа тез вә мүмкүн гәдәр даһа усталыгла һәјата кечирмәјә һәвәсләндирир.

Бәбир бәјин Гәдири дилә тутмасы, она чанығанлыг етмәси, гуллуг ады илә евдән дидәркин салмасы да әслиндә бу нијјәтлә бағлыдыр. Бундан әлавә Бәбир бәј гәти әминдир ки, Гәдир өз садәдиллији үзүндән онун нијјәтиндән гәтијјән шүбһәләнмәз, чүнки «кәндин кичик аллаһынын евә тәшриф кәтирмәси» Гәдир үчүн бир сәадәт кими көрүнмәлидир. Лакин Гәдир, бәјин тәсәввүр етдији гәдәр дә әлсиз-ајагсыз адам дејилдир. Бәбир бәјин чанфәшанлығындан, онун, нечә дејәрләр, «далағы санчыр», үрәјинә шүбһәләр јол тапыр. Бу, Гәдирин үрәјинә дүшмүш илк шүбһә тохуму олса да, һәлә Бәбир бәјин синфи тәбиәтини дујмаг, дәрк етмәк үчүн

кафи дејилдир. Бурада даhа кениш тәчрүбә, даhа тутарлы бир сүбут лазымдыр. Гәдир белә бир нәтичә үчүн hәлә кифајәт гәдәр тәчрүбәјә, синфи сајыглыг дујғусуна малик дејилдир.

Әдиб романын hәр фәслиндә јохсул кәндли аиләсинин ағыр мәишәтилә јанашы, мә'нәви тәмизлијини дә тәсвир едир; hәм дә hәр дәфә бу мә'нәви тәкмилләшмәнин мүәјјән бир чәhәтилә охучуну таныш едир.

Мир Чәлалын бизә мә'лум олан гадын образлары ичәрисиндә Гумру өз исмәти, көјәрчин тәбиәти, садәдиллији илә хүсусилә сечилир. Һәр шејдән әввәл о, садиглидир вә бу сәдагәтә heч бир мадди еhтијач, мәчбуријјәт, мә'нәви әсарәт көлкә сала билмир. Бундан әлавә о, өз аиләсинин бир парча миннәтсиз чөрәјини дүнјанын бүтүн әзиз не'мәтләриндән үстүн тутур. Гумру өз аналыг гүруруну, исмәтини горујан, нәчиб тәбиәтлә Азәрбајчан кәлинләринин ән көзәл сифәтләрини өзүндә тәчәссүм етдирән сурәтләрдәндир.

Мир Чәлал Гумрунун мә'нәви көзәллијини бунларла мәhдудлашдырмыр. Ејни заманда онун тәвазөкарлыг, гајғыкешлик кими көзәл кејфијјәтләриндән бәhс едир; Гумру јазычынын тәсвириндә заhирән дә гәшәнкдир. Онун мүтәнасиб көркәми, hәр чүр ријакарлыгдан узаг олан мә'сум бахышы, әдәби бир hәјат чошғунлуғу илә ишыгланан тәбәссүмү хош тә'сир бағышлајыр.

Гәдир дә белә мә'нәви тәмизлик мәскәни олан аиләнин үрәјиачыг үзвләриндәндир. О да фәндкирлик бачармыр, башгаларынын дәләдузлуг едәчәјиндән зәррә гәдәр шүбhәләнмир. О, Бәбир бәјин инсана лајиг олмајан hәрәкәтиндән шүбhәләнән Гумруја дејир: «Шәhәрдә бөјүкләри көрәрәм. Нә олуб дејир... Ијирми беш илдир бу кәнддә биринин тојуғуна даш атмамышам. Һеч кәс инчимәјиб. Диван-дәрә гапысы көрмәмишәм. Биринә күлдән ағыр сөз демәрәм... Мән кимә нејләмишәм? Өз түкүмүн үстүндә рәнчбәр адамам» (1,12).

Гәдир белә бир гәнаәтдәдир ки, инсанын раhат доланмасы, heч кәсә «күлдән ағыр» сөз демәмәси онун hәр чүр ифтира вә бөhтандан горуна билмәси үчүн кифајәтдир. Бу мүлаhизә тәмизүрәкли Гәдирин садәлөhвлүјүнү көстәрир. О, «падшаhла кәллә-кәлләјә дуран» Бәндалы илә мүсаватчылара гаршы мүбаризә апаран адамлар арасында синфи јахынлыг, мәнафе бирлији олдуғуну ағлына кәтирмир. Мүсаватчыларын дини тәәссүбкешликлә әлагәдар уједурдуглары әфсанәләр онун өз синфи дүшмәнин ашкар көрмәк имканыны күтләшдирмишдир. Јазычы мүсават ағалығы дөврүндәки hәрч-мәрчлијин кәндлинин шүурунда нечә акс-сәда тапдығыны јохсул әр-арвадын диалогунда чанлы шәкилдә көстәрә билмишдир.

Үмумијјәтлә, «hәр атыны чапанын» милләт гәјјуму кими данышмасы, өзүнү јохсулларын hамиси кими гәләмә вермәси, бунунла да еhтирам газанмаға чәhд етмәси—мүсават ағалығы дөврүндә өз мөвгејини мөhкәмләндирмәјә чалышан мәнсәб саhибләринин тәбиәтиндән доған бир кејфијјәт иди.

Мир Чәлал бу hәјат hәгигәтини, бу факты садәчә олараг алмамыш, онун әсәринин әсас мотивләриндән бири кими реал лөвhәләрлә чанландырмышдыр. Белә ки, Авазлы Гәнбәр киши евдән дидәркин душән арвадыны рәhмсизчәсинә өлдүрән әлиганлы «мүсәлман гардашына» өз разылығыны билдирир, бу hәрәкәти «милләтин намусуну горумаг» кими гијмәтләндирир. Рәнчбәрин ганыны соран Бәбир бәј Гумруја саhиб олмаг нијјәтилә Гәдири арадан чыхармаг истәјир вә онун «милләт јолунда шәhид» олдуғуну билдирир, мөhтәкир Һачы Һүсејн еви мүзајидәјә гојулан Гумруја вердији бир нечә күнлүк мөhләти милләтә еhтирам кими гәләмә верир. Јазычынын кәтирдији бу ибрәтли hәјати фактлар истисмарчыларын түфејли тәбиәтини тамамилә дүрүст ашкара чыхарыр.

Јохсул, фәраһсиз күнләр кечирән кәндли Гәдирин фачиәси романын «Ајрылыг» фәслиндә чох тәбии тәсвир олунмушдур. Бу тәбиилик нәдәдир? Һәр шејдән әввәл, Гәдирин дүзлүк, һәгигәт ахтармасындадыр. Онун фикринчә, гуллуг јериндә доғручу олмаг, сәдагәт көстәрмәк инсанын хошбәхтлији үчүн зәрури шәртләрдәндир. Лакин бәдбәхтликдән онун иши һеч јердә дүз кәтирмир. Гәдир јајлагдакы гуллуғуну тәрк едәрәк шәһәрә кедир. Еһтијачын сәрт үзү ону мәчһул бир кәләчәјә сүрүкләјир. Лакин аилә һәсрәти бир ан да олсун онун үрәјиндән чыхмыр, аиләсинә говушмаг арзусу онун үрәјинә һәрарәт верир, арзуларыны ганадландырыр. Романын «Ајрылыг» фәслиндә јазычы гәсдән Гәдирин хәјалпәрвәрлијинә чох јер вермишдир. Бурада һеч бир кичик тәфәррүат вә хатирә һәзин, лирик аһәнкләр сәсләнир, үрәкдә риггәт, һәсрәт вә интизар кими тә'сирли дујғулар ојадыр. «Кәнд, баһар сәһәри, гығылдајараг ојнајан Фахирә, она лајла дејән Гумру, халлы пишик» Гәдирин көзү өнүнә кәлир. Бу хатирәләрлә бағлы кичик деталлар аиләсинә говушмаг һәсрәтилә дөјүнән үрәјин чырпынтыларыны дүрүст ифадә едир.

Романын «Гудуз шәһәр» фәслиндә охучу Гәдирин дүшүнчә вә хәјалларындан, онун кәндлә, аилә сәадәти илә бағлы арзуларындан ајрылыр, санки бир-бирини гован, бир-бириндән дәһшәтли, фасиләсиз шәкилдә дөвр едән әһвалатлар ичәрисинә дахил олур. Мүсәлман фанатикләрин фитвасы илә вичданыны итирмиш бир дәстә гаракүруһчунун күнаһсыз, заваллы јәһудини өлдүрмәси сәһнәси үрәкдә ачы бир гүссә доғурур.

Мир Чәлалын сакит тәһкијәси үчүн сәчијјәви олан лирик аһәнки дә, дахили һәрәкәти дә һәмин фәсилдә драматик сәһнәләрин тәсвири әвәз едир. Һәтта Гәдирин талеји дә, онун аиләсинин фәраһсиз күзәранынын тәфсилаты да арха плана кечир. Шәһәр һәјатынын тәсвириндә јазычынын лирик тәһкијәсиндә мүшаһидә олунан үнсијјәтә — һадисәләрә мүәллиф мүдахиләсинә раст кәлмирик. О, санки садәчә олараг мүшаһидәләрини, көрдүкләрини гәләмә алыр.

Мир Чәлал шәһәр һәјатыны тәсвир едән заман һадисәләрин тез-тез дәјишмәсинә даһа чох диггәт јетирирсә, кәнд һәјатынын лөвһәләрини чанландыраркән әһвалатларын заһири дәјишкәнлијиндән даһа чох психоложи тәфәррүаты, әһвали-руһијјәләрдәки дөнүшләри өн плана чәкир.

«Дирилән адам»да Мир Чәлал тәкчә образларын чанлылығына, сүжетин ардычыл инкишафына дејил, јени заманда дилин тәбиилијинә хүсуси фикир вермишдир. Тәкчә Гумруну дилә тутан Чәпәл Сајалынын сөзләрини хатырламаг кифајәтдир. «—Кири, кири...Ағрым о кишинин үрәјинә ки, гарным долусу чөрәји дә јохдур. Чавансан, ганмырсан, данышырсан. Нәјинә отурачагсан, лүт чанына, ач гарнына, гаранлыг дахмасынамы? Инди дә сәни тәк гојуб кедиб дағда, бағда ким билсин, һансы кејфә. Сән ев гызысан, нә билирсән инди о һансы һахчығнан кеф чәкир. Сәнин нә вахтындыр әријәсән, әзиз чаныны чөлдән тапмысанмы?.. Гурбан олум шәриәт гојана. «Кәбиним һалал, чаным азад». Нечә дејәрләр: «Мән кәлмишәм истәкәнә гәнд салмаға, кәлмәмишәм үрәјимә дәрд салмаға (1,57).

Сајалынын тез-тез Гәдирин јохсуллуғуна ишарә етмәси дә варлы һәјаты, ләзиз јемәкләри, долу сүфрәни хатырламасы да, хошбәхтликдән дәм вурмасы да, һәтта арада Гәдири көзүдағыныг бир адам кими гәләмә вермәк чәһди дә онун фәндкирлијини, ифритә олдуғуну ашкар көстәрир. Әкәр Сајалынын сүн'и чанфәшанлығында, нәвазишиндә бир фитнәкарлыг дујулурса, бунун әксинә, Гумрунун чавабларында онун намуслулуғу, касыб да олса әринә сонсуз сәдагәти көрүнүр.

«Дирилән адам» романында Гәдирин мә'нәви чәһәтдән дәјишмәси просеси һәмишә јазычынын диггәт мәр-

кэзиндэдир. Гэдир эввэллэр ичтимаи бэрабэрсизлијин маһијјэтини анламыр. О, ишсиздир, аилэсини көзү јолда, интизарда гојмушдур, бу һэрэкэтин пешиманчылығыны чэкир. Она елэ кэлир ки, «узун сачын аһы јердэ галмаз». Гэдир Бэбир бэј вэ башга гансоранларын «миллэт јолунда» сөзлэрилэ халгы фэлакэтэ сүрүклэдиклэрини тэдричэн баша дүшүр.

Мир Чэлал бүтүн роман боју тэдричэн дэјишмэни, шүур вэ анлаг чэһэтдэн тэкмиллэшмэни мүхтэлиф вэзијјэтлэрдэ көстэрэ билмишдир.

Елэ бир вэзијјэт јараныр ки, Гэдир өз инсанлыг һүгугуну, һэтта өз аилэсинин гануни саһиби олдуғуну сүбут едэ билмир, Гумрунун ачы талеји, шэриэт наминэ «ислам мүчаһидлэринин шаһидлији илэ» зорла башсагына верилмэси онун үрэјиндэн ағыр бир даш кими асылыр. Эн чэтин одур ки, экэр «эмэли салеһ» адамларын бир нечэси шаһидлик версэјди, о, өзүнүн сағ олдуғуну белэ, садэчэ јашадығыны да сүбут едэ билмэзди.

Гэдир романын «Өвдэт» фэслиндэ һэлэ мэ'нэн дирилмэмишдир. О, һэтта өзүнүн чисмэн дири, чанлы бир инсан олдуғуну да шэриэтэ, ахундун фитвасына кор-коранэ инанан һэмјерлилэринэ сүбут едэ билмир чүнки динин тэ'сири кэсэрлидир, исламын эдалэтсиз һөкмлэринэ инананларын е'тимады да һэлэ гырылмамышдыр.

Јазычы јохсул бир аилэни сэфалэт кирдабына салмаға чэһт едэн Бэбир бэјин икиүзлүлүјү Һачы Һүсејн илэ сөһбэтиндэ бүтүн баризлији илэ ашкара чыхарыр. Бэбир бэј Гэдирин өз инсанлыг һүгугуну исрарла тэлэб едэчэјиндэн дахилэн нараһатдыр. Заһирэн исэ өзүнү архајын, тэмкинли көстэрир. О, чарэси кэсилдији үчүн исламын һөкмлэринэ эл атмаға мэчбурдур. Инаныр ки, шэриэт бурада да кара кэлэчэк. Шэриэтэ көрэ, «Гэдирин дирилијинэ бармаг бојда шаһид, сүбут јохдур». Анчаг бу һөкм үзэринэ Бэбир бэј өз һүгугуну—јүзбашылыг сэлаһијјэтини дэ элавэ едир: «Бурада һөкумэт вар, кэндхуда вар. Башына дејил ки,бу чамаһата бахан вар. Пристав јанында мэним адымдыр. Јүз күн лаласын ки, «Гэдирэм!», ким инанар?.. Јаландан бири өзүнэ ад гојуб кэлэчэк, мэн дэлијэм ону кэндэ бурахам?» (1, 94).

Лакин Бэбир бэј тэкчэ голузорлулугла кифајэтлэнмир. О, јери кэлдикчэ һијлэјэ эл атыр. Гэдири һэбс етдирмэји мэслэһэт көрэн Һачы Һүсејнэ чаваб верир ки, «мэн ону тутуб дама салсам, сабаһ мэни өз сөзүм илэ тутар, дејэр өлмүшдүмсэ нијэ галаја басдырдын. Өлү дэ дустаг олармы?»

Гэдир кэнддэки бүтүн бу эдалэтсизликлэри көрүр. Онун дүчар олдуғу аилэ фачиэси о гэдэр көзлэнилмэз вэ ағыр иди ки, о, бу мэ'нэви зэрбэдэн узун мүддэт өзүнэ кэлмир. Тэбиэтдэн чох һэсас олан Гэдирэ елэ кэлир ки, бүтүн инсанлар да, тэбиэт дэ онун дүшдүјү вэзијјэтэ күлүр, она ришхэнд едир. Достлары арасында еһтирам көрэн Гэдир баша бүшүр ки, «јашамаг һүгугу алмаг» үчүн јеканэ чарэ дин нүмајэндэлэринэ мүрачиэт етмэкдир. О, шэриэт саһиблэриндэн үмид көзлэјир, шејхүл-исламын онунла мүлајим рэфтарыны хэјалына кэтирир, она үрэјини ачачағы илэ тэсэлли тапыр. Шэһэрэ кедэн јолда онун хэјала далмасы вэ сөјлэдији дахили монолог чох сэчијјэвидир: «Мэни өз евимэ гојмурлар. Бу һансы шэриэтдэ вар. Ганун белэми дејир? Эдалэт бэс һаны?». Буна бэнзэр, чавабы мэ'лум олмајан, лакин зэманэдэн наразы бир адамын үмид ишығы илэ парлајан вэ тез дэ сөнэн суаллар онун һэјатыны мэшғул едир.

Лакин өз һүгугу уғрунда мүбаризэ апармаг лазым кэлдијини, «болшевик» адланан адамларын һэгигэт тэрэфдары олдугларыны о, һэбсханада Султанэли илэ көрүшүндэн сонра дэрк едир. О, анлајыр ки, «зэһэрдэн шэфа, ағадан вэфа» уммаг олмаз. Лакин јени эгидэли адамлар—болшевиклэр һаггында Султанэлинин иза-

һаты чох гыса вә бир гәдәр дә натамам иди. Тәәссүф ки, бу гәнаәтин Гәдирдә доғурдуғу мә'нәви дәјишмә просеси чох өтәри тәсвир олунмушдур.

Романда Гәдирин дирилмәси әһвалаты һәм мүстәгим, һәм дә мәчази мә'на кәсб едир. Бу мә'наларын һәр икиси өзүнәмәхсус сүжет јүкү олан хәтләр кими сона гәдәр давам едир. Өлмүш һесаб олундуғу һалда көзләнилмәдән кәндә гајыдан Гәдирин һәр бир ади, нормал һәрәкәти тәәччүб доғурур, гәрибә, анлашылмаз тә'сир бағышлајыр. Гәдирин мүстәгим мә'нада «дирилмәси» онун шәхси талеји, аилә-мәишәт мәсәләсилә бағлыдыр. Бу мәишәт сәһнәләринин (хүсусән севимли Фахирәсинә бир әтәк армуд апармаг арзусунда олан атанын севинчи, ајлы кечәдә арвадыны горхутмамаг үчүн еһтијатла һәрәкәт едәркән онун кечирдији һәјәчанлар) тәсвириндә Мир Чәлалын тәһкијәси чох сәмими, лирик бир аһәнк алыр. Хүсусән тәбиәт Мир Чәлалын тәсвириндә анчаг естетик зөвг ојатмаг үчүн верилмир, образын һәрәкәтилә, талеји, арзу вә истәкләрилә бир вәһдәт тәшкил едир. Мәсәлән, «Чырчырлар» дәрәсинә јахынлашан јолчуларын тәһлүкә гаршысында галдығыны көстәрмәк үчүн бир рәвајәт данышылыр. Рәвајәтә көрә, бу дәрәдә «әдавәтдән бир көрпәнин—сүдәмәрин башы кәсилдији үчүн булаг батмыш, јахын олан кәнд дағылмыш, гушлар да көчмүш вә дәрә илан, әждаһа јувасы олмушду». Бурадакы тәбиәт дә, рәвајәт дә јазычы тәрәфиндән әсәрә кәнардан әлавә олунан бир үнсүр дејирләр, бу бәдии васитә тәсвир олунан гәһрәманын дахили аләмини, психоложи вәзијјәтини ишыгландыран зәрури бир нәтичә кими көрүнүр.

Мир Чәлал бә'зән јуху шәклиндә вердији ширин, әлчатмаз хәјаллары тәсвир етмәклә гәһрәманын арзуларыны даһа да рөвнәгләндирир. Мәсәлән, Гәдирин инсан үрәјини риггәтә кәтирән, тәәссүф вә мәрһәмәт һисси доғуран талејини даһа ајдын чанландырмаг үчүн онун јухусу белә тәсвир олунур: «Гумру учуб көјләрә кетди. Күнәш вилајәтиндә гумлу бир тәпәнин үстүндә отуруб Гәдири көзләди. Гәдир шүаларла ахыб кәлди. Гумруну бағрына басды. О, гәһәрләниб гара күнләриндән шикајәтләнмәк истәди. Гәдир һәјат долу күлүшү илә севкилисинин үзүнү ишыгландырды. Фахирәни әл гушу кими башына гојду. Гумруну гучағына алыб учду. Ганадлы ат онлары сәрин, сакит көјләрдән кечириб апарды. Чичәкли, әтирли бир бағa гојду. Гәдир бир дәстә гызылкүл кәтирди. Күл тәзә, шеһли вә гырмызы иди. Гумру ијләди. Күлүн јарпаглары әләнди, ипәкдән дон олуб Гәдирин голундан салланды. Гәдир Гумруну вә баласыны гызыл дона бүрүдү...» (1,77).

Бу мисал садәчә олараг севкилисинә говушмаға чан атан хәјалпәрвәр бир кәнчин ширин арзулары дејил, бәлкә бу кәнчин һәјаты, варлығы, талеји вә кәләчәјидир.

Гәдирин «дирилмәсинин» бир дә ичтимаи мә'насы вардыр. Бу, тәкмилләшән, өз инсани һүгугуну баша дүшән, вахтилә әзилмиш, алчалдылмыш вә тәһгир олунмуш бир инсанын әввәлчә тәрәддүдлә, бир аз сонра гәти инамла ишыға, сәадәтә доғру аддымламасы, мүбаризә мејданына атылмасы демәкдир.

«Дирилән адам» романынын хошбәхт бир финалла, үрәкачан баһарын тәсвирилә битмәсинә бахмајараг, мүәллифин тәһкијәсиндә ирад тутула биләчәк гүсурлу бир чәһәт вардыр. О да ингилаби мүбаризәни тәсвир едәркән сона гәдәр үрәктитрәдән лирик аһәнки, достанә вә меһрибан јазычы мүдахиләсини сахлаја билмәмәсидир.

Мир Чәлал Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда үмумхалг мүбаризәсинә һәср етдији икинчи көркәмли әсәри «Бир кәнчин манифести» романыдыр (1939).

«Бир кәнчин манифести» романында охучунун диггәтини чәлб едән вә әдаләтсизлик, өзбашыналыг, зүлм,

истисмар әлиндән тәнкә кәлән кәндлиләрин наразылығыны тәмсил едән јохсул вә зәһмәткеш кәндли Мәрдандыр. Доғрудур, кәндин дөвләтлиси Һачы Ибраһимхәлил илә онун үз-үзә кәлмәси, ону дөјмәси заһирән шәхси гисас чәрчивәсиндән кәнара чыхмыр. Мир Чәлал јарадычылығыны тәдгиг едән бә'зи алимләрә дә Мәрданын гисасы бир тәсадүф, шәхси наразылығын ифадәси кими көрүнмүшдүр. Белә дүшүнмәк, әлбәттә, садәлөвһлүк оларды. Мәрданын вә онун кими зүлм, әсарәт көрмүш минләрлә таванасыз кәндлиләрин наразылығы гәринәләрдән бәри һазырланмышды. Илк нәзәрдә шәхси гисаса бәнзәјән бу интигам һиссинин маһијјәтиндә дәрин халг наразылығынын, ичтимаи интигамың үнсүрләри вар иди.

Доғрудур, Һачы Ибраһимхәлил һәлә бу гәнаәтдәдир ки, бәлкә Гур'ана анд ичмәклә кәндлиләри јола кәтирмәк мүмкүн олду. Тәсадүфи дејилдир ки, кәндлиләрин ингилаби әһвал-руһијјәсинә јахшы бәләд олан Вәзнәли кишијә Һачынын тәклифи күлмәли вә гәрибә көрүнүр. О, дејир: «Көрүнүр, ај Һачы, Мәккә јолуну танысан да рәијјәти јахшы танымамысан, хамсан һәлә. Бу һаман кәндлиләрдир ки, Аллаһјар бәјин евини дағыданда Гураны бешачылан күлләси илә дешик-дешик етди. Нә Гур'ан, нә китаб? Мәкәр онларда ислам ганы вар? Онлар бир овуч торпағы тәрбәтдән үстүн сајыр»[1] Вәзнәлинин бу гәнаәти кәндлиләрин мөвчуд үсул-идарәдән наразылығыны, дини еһкамлара е'тигадын пуч олдуғуну чох ашкар едир. Инди ЈассарЛәтифи дә, Илјас бәји дә, Мәшәди Мусејби дә нараһат едән бу һәгигәтдир—нечә олмушдур ки, онлар индијә гәдәр «башыашағы» доланан кәндлиләрин, «јумурта јүкү апаран муздурларын» белә «Һаг-сај итирән» олдуғундан еһтијатланмамышлар. Бу ачы һәгигәти дәрк етмәк онлара ағыр кәлир. Ингилабчылара гошулдуғу күнләрдә, хүсусән һәбсханадан гачырылдығы заман Мәрдан өзүнүн һагг ишә гошулдуғуну, әдаләт уғрунда мүбаризә апардығыны дәрк едир. О, дәрк едир ки; «Сән Сона оғлу Мәрдан дејилсән, сән комсомолун оғлусан». Лакин о, һәлә дә ингилабын вәзифәсини, синфи мүбаризәнин маһијјәтини кифајәт гәдәр дәрк етмир. Мәрдан Һачы Ибраһимхәлил кими ајры-ајры дөвләтлиләри террор јолу илә сырадан чыхармағы, «плана салмағы» тәклиф едир. О, Јәһјанын «көһнә гурулушун бүнөврәсини газмаг лазымдыр» сөзләрини тәдричән анлајыр вә ичтимаи мүбаризәјә гошулур. Доғрудур, онун кәнди, анасыны, көрпә гардашыны хатырладығы вахтлар да чох олур. Белә вахтларда бә'зән о, өзүнү санки мәзәммәт едир: «Бурада дүнјанын дүзәлмәји илә мәшғул олурсан, өз доғма ана вә гардашынын һалындан хәбәр тутмурсан». Лакин Мәрдан дәрк едир ки, өз аиләсини севмәк аздыр, онун хошбәхтлији үчүн мүбаризә лазымдыр. Мәсләк досту Бағырын ичтимаи әдаләтсизлик һаггындакы гәнаәтләри она инкаролунмаз бир һәгигәт кими көрүнүр: «Бәззаз дүканлары парча илә долуб, касыб ушағы шахтада лүт... Арзумановун дәјирманы ун илә долу, јохсул ачындан күчәләрдә милчәк кими гырылмыр. Дағ кәндләриндә адамлар чөлә төкүлүб јонча, от јејир... Зүлм әршә дајаныб». Бу ачы һәгигәтләр ону халг интигамчысы Јагубла көрүшмәјә руһландырыр. Романын «Кәндин һарајына» фәслиндә Мәрданын белә ичтимаи әдаләтсизлик вә зүлм әлејһинә мүбаризәси көстәрилир. Мир Чәлал бә'зән тәкликдә дүшүнчә вә хәјалларыны, дахили монологуну верир, гәһрәман кимсәсиз көрпә гардашы Баһар һаггында, чаванлығында да күн көрмәјән, сон заманлар оғлу үчүн үрәји бир тикә олан көмәксиз анасы һаггында дүшүнүр, јандырылмыш евләринин харабасы гаршысында сүкута далыр. Сакит, урәксыхан гәриблијилә Мәрданы дүшүндүрән доғ-

[1] **Мир Чәлал.** Бир кәнчин манифести,—Бакы: Ушаг вә Кәнчләр әдәбијјаты нәшријјаты, 1953, с. 50-51.

ма кәнд ону көнүллү сурәтдә өн атәш хәттинә кәлиб чыхан гәһрәман бир әскәр вәзијјәтинә кәтирир... Кәнддә еви-ешији дағылан вә шәһәрә пәнаһ апаран кәндлиләрин, ач-чылпаг ушагларын наләси, «өз әчәли илә өлмәк сәадәтини» елә итирмиш шәһәр јохсулларынын ағыр һәјаты Мәрданы дүшүндүрүр. Инсан тәбиәтин өвладыдыр. О, тәбиәт кими азад вә сәрбәст олмалыдыр. Лакин һәгигәти сөјләмәјә чәсарәт едән бир кәнчи дар ағачындан асырлар. Тәбиәтән романтик олан, дүшмәнин бу гәдәр алчаглығыны тәсәввүр етмәјән Мәрдана елә кәлир ки, «Мәһкум дара чәкиләндә варлыг төкүләчәк, бу саат бүтүн дүнја тәрпәнәчәк, күнәш сөнәчәк, каинат түнд вә чәһәннәми бир гаранлыгда курулту илә учурумлара јуварланачаг, батыб кедәчәкдир... «Лакин дүшмәнин чох сојугганлы, сәрбәст тәрпәндијини, «вәһши ганун» һөкмләрини архајынлыгла, әлләри өсмәдән јеринә јетирдијини көрәркән өз садәлөһвлүјү өзүнә гәрибә көрүнүр.

Мәһкумун дар ағачы гаршысында «Ленин, Ленин, Ленин!»—дејә учадан мүрачиәт етмәси азадлыг һәсрәтиндә олан инсанлара гол-ганад верир. Мүәллиф ингилабчынын чағырышыны азад бир гушун тәранәләринә бәнзәдир. Бу тәранәләр «мусигидән хош, арзудан ширин, үмиддән көзәлдир». Бу чағырыш голларында әсарәт зәнчирини гопаран милјонларла зәһмәткешләрин үрәјиндән кәлән ән сәмими сөздүр.

Фәдакарлыг—халг сәадәти уғрунда бүтүн мәһрумијјәтләрә дөзмәк «Манифест»дәки кәнч гәһрәманларын ән көзәл сифәтләриндән биридир. Јаһјанын, Бағырын, Мәрданын, Јагубун халг азадлығы јолунда һәр шејдән кечмәјә һазыр олмалары башга кәнчләр үчүн бир нүмунәдир. Бу кәнчләри шәхси сәадәт, шәхси раһатлыг гајғылары дејил, халгын азадлығы, хошбәхтлији дүшүндүрүр. Һәјатын не'мәтләриндән вә көзәлликләриндән кам алмамыш, үрәји јашамаг вә јаратмаг еһтирасы илә дөјүнән бир кәнчи дар ағачынын јанына кәтирән дә халга, халг ишинә сонсуз сәдагәт һиссидир.

Күнәш ишығы бир дамчы шәффаф суда екс олундуғу кими, ингилабын романтикасы да белә кәнчләрин мәғрур дурушунда, әзәмәтли сәсиндә, халга мә'нәви гүввә верән фәдакарлығында өзүнү көстәрир. Бу мүбаризә пафосу «Бир кәнчин манифести» романындакы мәишәт лөвһәләринә дәрин, ичтимаи мә'на вә мәзмун верир. Тәдричән ојанан, өз мәнлијини, инсани ләјагәтини дәрк едәрәк, өз һүгуглары јолунда әлдә силаһ вурушан, ев-ешијиндән дидәркин дүшән халг интигамчыларынын мүбаризәләрлә долу һәјаты бир нүмунә, сынаг мәктәбидир, ибрәтамиз мүбаризә јолудур.

Халг јазычысы Һ. Меһди бу барәдә јазыр: «Бу гәһрәманларын әсас хүсусијјәти нәдән ибарәтдир? Әввәлән бу гәһрәманлар халгын адындан данышырлар. Онлар өзләрини зәһмәткешләрин ајрылмаз бир һиссәси һесаб едирләр вә ејни заманда халг күчүнә архаланырлар. Икинчиси, бу гәһрәманларын шәхси һәјат вә изтираблары, халг изтирабы гаршысында, истәр-истәмәз, икинчи плана кечир. Үчүнчүсү, бу гәһрәманларын идеаллары илә һәјат арасындакы ихтилаф, нәтичәдә мүсбәт шәкилдә һәлл олунур. Бу гәһрәманларын өлүмү белә бә'зән сон дәрәчә никбин бир тә'сир бағышлајыр».[1] Һүсејн Меһди «Манифест» гәһрәманларыны да «мәишәтдән гопарылыб романтикләшдирилмиш» белә чә'сур инсанларын сырасында көрүр.

«Бир кәнчин манифести» романында зәнкин һәјат материалы вардыр. Әсәр 1918—20-чи илләрдә Азәрбајчанын кәнд вә шәһәрләриндә баш верән һадисәләр һаггында долғун тәсәввүр јарадыр. Бурада ингилаб илләринин нәфәси, халг күтләләринин әһвал-руһијјәси (јер-

[1] Һ. Меһди. Әдәби гејдләр,—Бакы: Ушаг вә Кәнчләр Әдәбијјаты нәшријјаты, 1947, с. 9.

ли колорити сахламаг шәртилә) дујулур, гаршы-гаршыја дуран дүшмән синифләрин мүнасибәти дәрһал көзә чарпыр. Лакин бә'зән бу һәјат материалы романын һәр јериндә ејни дәрәчәдә, ејни сәмимијјәтлә ишләнмәмишдир. Мүәллиф Мәрданын, Сонанын вә Баһарын кәнддәки мәишәтини тәсвир едәркән даһа сәмимидир, сәси даһа мүлајим, нәфәси илыг вә һәрарәтлидир. Бу һәјат тәрзилә бағлы олан лирик рич'әтләрдә вә һашијәләрдә дә бир тәравәт һисс олунур. Мүәллиф дахили монологлара кениш јер верир, бә'зән гәһрәманын һәрәкәтләрини тәгдир едән, бә'зән ачы талејинә тәәссүф ифадә едән мүрачиәтләрә әл атыр, һадисәләрә мүдахилә едир. Ашкар һисс олунур ки, јазычы өзүнү севимли гәһрәманларындан кәнарда дуран бир ади мүшаһидәчи, сејрчи ролунда көрмәк истәмир. Кәнд һәјатынын тәсвири заманы тәкчә Аәрбајчан тәбиәтинин көнүлачан көзәллији дејил, һәм дә мәишәт деталлары, адәт вә ән'әнәләр, халгымызын ән нәчиб сифәтләри—хејирхаһлығы, гонагпәрәстлији, әсарәтә, зүлмә сонсуз нифрәти, гардаш халглара дәрин еһтирам һисси вә с. кејфијјәтләри дә мүәллифи дүшүндүрмүшдүр.

Мир Чәлал Азәрбајчан кәндлисинин азадлыг баһары илә јанашы тәбиәтдәки баһары тәсвир едәркән бу ики анлајыш арасындакы дахили бағлылығы да унутмур: «Зүмрүд көјүн ортасында санки дајаныб, јерә бахан, Чәмијјәти бәлалардан тәмизләмәкдә олан зәһмәт адамларына салам дејән јаз күнәши бу јерләрә, мәһз бу јерләрә даһа чох ишыг, һәрарәт, һәјат вә мә'на төкүрдү. Адама елә кәлирди ки, бу күн күнәш јеримир, дајаныб дурмушдур. Бу балача шәһәрин дүшмәндән тәмизләндијини өз көзү илә көрмәмиш дағлар архасына, јатағына кетмәк истәмир. О да Мәрдан кими кетдији јерләрә лап узаглара хош хәбәрләр апармаг мүшдулуг вермәк истәјирди».[1]

[1] Мир Чәлал. Бир кәнчин манифести. с. 224.

Лакин шәһәр һәјатынын тәсвириндә лиризм, емосија, тәравәт азалмышдыр. Ингилабчы кәнчләрин сәси шәһәрин үмуми курултулары, гарышыглығы ичәрисиндә зәиф ешидилир. Романын бә'зи сәһифәләри охучунун көнүлсүз варагладығы китаб сәһифәләрини хатырладыр. Мүәллиф бә'зән һүсн-рәғбәт доғуран ајры-ајры хејирхаһ адамларын (стансија началники, вағзал коменданты, фелдшер Маламидзе, Тураб, Гејбалы) садәчә адыны чәкмәклә, онларын мүәјјән бир һәрәкәтини өтәри хатырламагла кифајәтләнир.

«Бир кәнчин манифести» романыны, һаглы олараг, «30-чу илләрдә јаранмыш бәдии нәсримизин ән јүксәк мәрһәләси»[1] һесаб едирләр. Доғрудан да охучу бу сәпкидә јазылмыш романлардан «Ингилаб дөврүнүн нәфәсини дујур, өтән шанлы күнләримизин тәкраролунмајан хүсусијјәтләрини өјрәнир, о күнләрин мүбаризәси һаггында мүәјјән тәсәввүр алыр».[2]

Кәндли Мәрданын аиләси, хүсусән көрпә Баһарын ачы талеји романын мәркәзиндә дајанмышдыр.

Дүнјаја кәлдији күндән еһтијач вә мәшәггәтлә үзүзә дуран, «нәвазиши көтәк, дујдуғу әзаб, сон гисмәти фачиәли өлүм» олан көрпә Баһарын талеји нә гәдәр дә кәдәрлидир! Онун гыса, лакин сон дәрәчә әзаблы, фәрәһсиз һәјат јолу нә гәдәр дә реалист бир гәләмлә тәсвир олунмушдур!

Баһарын олдугча тә'сирли өмүр тарихчәсинин тәсвириндә јазычынын һәјәчанлары, онун реал һәјат мүшаһидәләринә әсасландығы ашкар һисс олунур.

Мир Чәлал әсл ушаглыг сәадәтини белә тәсәввүр едир.

«Нә көзәлдир ушаглыг әјјамы!

Ушаглыг һәјаты «Әтбала гуш ганадлар алтында пәр-

[1] Һүсејн Меһди. Азәрбајчан совет бәдии нәсри. «Азәрбајчан», 1954,с.128

[2] Јенә орада, с. 127.

вәриш тапан кими, сән дә исти ана гучағына сығынып, бүтүн дүнјанын сәадәтләрини бу доғма јурдда тапырсан. Сән бурада һәр чүр нәвазиш, шылтаг вә әјләнчәләрлә зәнкинсән.

Бурада сән мәғрур, тох, күчлү вә јүксәксән. Бурада кимсәјә бојун әјән дејилсән. Ананын гучағында исиндикчә, меһрибан әлләрилә тумарландыгча, доғма сүдү илә бәсләндикчә, нәфәсини дујдугча һеч бир шеј сәнин үчүн горхулу дејил. Көјләрин дә, јерләрин дә Султаны сәнсән!

Сән истәјәндә сојуг олур, истәјәндә исти олур. Сән истәјәндә ишыг јаныр, истәмәјәндә сөнүр. Сән истәјәндә сусур, истәмәјәндә дилләнирләр. Һәр шеј сәнин һүдудсуз көрпәлик һакимијјәтинә табедир!»

«Јолумуз һајанадыр?» романындан мисал кәтирилән бу парчада ушаглары «һүдудсуз көрпәлик һакимијјәти», инсан һәјатынын чох мараглы бир мәрһәләси дәриндән вә дүрүст мүшаһидә олунмушдур. «Манифестин» гәһрәманы Баһар ушаглығы шылтаглығындан, нәвазишиндән, фәрәһиндән мәһрум едилмишдир. Она дағда тутдуғу хыналы кәклик дә, гаракөзлү көрпә чејран да севинч вә нәш'ә кәтирә билмир. Чүнки мадди еһтијач ити вә амансыз бир гылынч кими рәијјәтин башынын үстүнү алмышдыр.

Баһарын талеји јазычынын диггәт мәркәзиндәдир. О, тәкчә бир аиләнин өвладыны тәмсил етмир, бәлкә ингилабдан әввәл азадлыг күнәшинин һәрарәтинә һәсрәт галан минләрлә азәрбајчанлы ушагларын һәјаты вә талеіини үмумиләшдирән бир образ кими көрүнүр. Һәм дә Баһарын талеји «Манифест»ә лирик бир аһәнк верир, кәнд мәишәтилә бағлы олан детал вә чизкиләрдә чанлылығы артырыр, романын емосионал тә'сирини күчләндирир. Хүсусән һәсрәт вә гүссәләри, күчәдә сојугдан донмасы сәһнәси үрәкјандыран, һәјәчанлы бир јазычы тәһкијәсилә верилмишдир. Баһар аналарынын јанында «хырдача көбәләк кими көрүнән сары чүчәләрин» хошбәхтлијинә гибтә едир, чүнки «онлара чөрәји чирә илә» вермирләр. Аналарындан ајырмырлар, исти јатагдан говмурлар. Хыш дәринә батанда онлар јыхылмырлар. Ајагларыны зәнчир кәсмир, көзләринә гылчыг долмур». Баһар варлыларын ушагларына һәсрәтлә бахыр, чүнки «онлар һеч нәјә һәсрәт дејилләр. Јаван арпа чөрәји онларын ағзыны апармыр, кизилдәмир, тәрдән боғулмур, гыздырмаја дүшмүрләр».[1]

Көрпә јашларында бир парча чөрәк үчүн евдән дидәркин дүшән үрәјисыныг Баһарын јеканә арзусу евләринә гајытмагдыр. О, ағачда јарпаг, будагда бир гуш олмаг, бир анлыға да олса мшәггәтләри унутмаг, өзүнү сәрбәст көрмәк һәсрәтиндәдир. Исти бир бучаға, меһрибан бир бахыша, үрәкачан бир сөзә мөһтач олан Баһарын налəси варлыларын һеч бириндә зәррә гәдәр мәрһәмәт һисси ојатмыр.

«Манифест»ин «Көз јашы романы» фәсли сонсуз үрәк чырпынтылары илә јазылмышдыр. Санки мүәллиф Баһарын шәһәрдә кимсәсизлијини, күнаһсыз олараг күчәјә атылдығыны көстәрмәклә кифајәтләнмәк истәмир. Онун тәдричән нечә донмаға башладығыны, белә ишкәнчә просесини тәфәррүаты илә көстәрир. Бурада һәр шеј—туфанын уғултусу да, Баһарын һычгырыглары да, варлыларын мәрһәмәтсизлији дә, бир сөзлә: бүтүн тәфсилат јохсул ушағын фачиәсини ачмаға хидмәт едир. Бурада бәдии функсија дашыјан рич'әт дә белә бир мәгсәдә табе едилмишдир. Мисал үчүн, Баһарын туфанлы кечәдә гапы-гапы кәзәрәк исти бир јер ахтардығыны хатырлајаг. О, «чај вермәклә мәшғул олан јумру, арагчынлы кишидән кизләнмәк үчүн даһа да кичилмәк, бир көмүр парчасы олуб көзә гојулмаг, гызынмаг» истәјир. «Мәһкум гылынча бахан кими» гыш ке-

[1] Мир Чәлал. Бир кәнчин манифести, с. 64.

чәсинин ајазында титрәјир. Сојугдан донан Баһарын көзүнә «исти евләр, гызармыш тәндирләр, аловлу бухарылар көрүнүр. Анҹаг онун гулағына дејирләр: «Онларын јијәси вар». «Саһибсиз јалныз бир мәхлуг иди. Јалныз боранлы күчәләр саһибсиз вә мүфтә иди». Фәслин әввәлиндә верилән ашағыдакы епиграф варлыларын инсан талејинә сон дәрәҹә гәддар, е'тинасыз мүнасибәтини ајдынлашдырмаг үчүн чох сәчиҹјәвидир: «Онун чырыг папағы гар үстүндә гаралырды, о да јијәси кимсәјә лазым дејилди». Фәслин сонундакы изаһатмы кимсәјә лазым дејилди». Фәслин сонундакы изаһатла ловһә тамамланыр. Баһарын үрәјиндән кечән дәһшәтли гасырға илә дөвләт саһибләринин фираван һәјаты арасындакы тәзады көрәркән кимсәсиз мәхлугун өлүмүндән доған тәәссүф һисси даһа да күчләнир: «Бир нечә саат сонра боран сејрәлмиш, сәһәр ачылмышды, һәр шеј гајдасында иди. Хозејинләр хәз палтарлар, Хорасан күркләри, дәри папаглар, јун чораб вә галош кејинәрәк, сәһәр чајындан сонракы илк папиросларыны түстүләдә-түстүләдә, аһәстә өскүрәрәк «бисмиллаһ» дејиб исти евләринин гапыларындан нәзакәтлә чыхыр, дүканларына кедирдиләр».[1] Дүнјаја «јумруғуну дүјәрәк дөјүшмәк үчүн» кәлән, «әлләрини ачараг һәр шејдән мәһрум вә мә'јус кедән» Баһарын талејини белә тә'сирли шәкилдә гәләмә алмаг үчүн тәкҹә мүшаһидә кифајәт дејилдир. Бәлкә дә Баһарын талеји илә «Манифест» мүәллифинин талеји арасында үзви бир бағлылыг вардыр. Чүнки о да ушаглыг јашларында јетим галмыш, еһтијаҹ јүкүнү чијинләриндә дашымыш, «евиндәки бир тај көмүрү, әлләрини тикан апара-апара јығдығы фысдығы, кәтирдији чырпыны сатмаға, чөрәјә дәјишмәјә» имканы олмајан кәндлиләрлә бир дахмада нәфәс алмыш, милләтдән, гардашлыг вә бәрабәрликдән дәм вуран, лакин әлә кечирдији гәниматләри аҹ гурд кими бөлүшдүрмәјә чан атан мүсаватчы ағаларын, Һачы Ата-кишиләрин, Бәбир бәјләрин зүлмүнә мә'руз галан кәндлиләри өз көзү илә көрмүшдүр.

[1] Мир Ҹәлал. Бир кәнчин манифести, с. 122.

Мир Ҹәлалын тәсвири о гәдәр сәмими, тәһкијәсиндәки һәрарәт о гәдәр тә'сирлидир ки, онунла өз гәһрәманынын талеји арасындакы јахынлыға шүбһә доғурмур.

Әсәрин әсас гәһрәманларындан олан Сона азәрбајҹанлы гадынларын ән көзәл сифәтләрини өзүндә тәҹәссүм етдирир. Сонанын өз өвладларына мәһәббәти, онларын талејиндән бир ана кими нараһат олмасы илә јанашы бир гадын кими шүурлу давранышы, өз иззәти-нәфсини, инсани ләјагәтини јүксәк гијмәтләндирмәси дә чох сәчиҹјәвидир.

Бир ана кими Сонанын ән бөјүк арзусу оғлу Мәрданы евләндирмәкдир. Әли илә тохудуғу вә ән көзәл арзулары илә бағлы олан «Јусиф-Зүлејха» халчасы санки ананын һәјаты вә дирилијидир. Мадди еһтијаҹ ону дүшүндүрүр: дидәркин дүшән көрпә Баһары ахтарыб тапмаг, газамата дүшән Мәрданы гуртармаг үчүн пул лазымдыр. Ана халчаны сатмалыдыр. О, «санки әбәди вә тәмиз олан бир мәһәббәти сатмаг кими ағыр вә чәтин зәрурәт гаршысында иди».

Сона инкилисин сајдығы «сары вә буз кими сојуг гызылларын бир-бир әлинә тохундуғуну һисс едир, лакин: «Верин, верин апарсын, фаһишәләрә фәрш еләсин. Гој ону тохујанлар гуру јердә галсын. Ај бәдбәхт, гафил мүсәлман!»—дејә Сонја мүрачиәт едән фәһләнин сөзләри ананын зеһниндә бир үмид гығылчымы кими парлајыр. Бу јердә Сонанын кечирдији һәјәчанлар ани көрүнсә дә, онун дахили монологундакы фикир вә һиссләрин дәрин һәјти әсасы олдуғу дәрһал нәзәрә чарпыр: «Нәдән доғма оғлумун дағдан овладығы керан бизә јарашмады, нәдән өз әлләримлә тохудуғум халча мәнә јарашмады? Кимдир бунлар? Бу кәлләпача кими үтүлмүшләр, гызыллы төрәнмиш чапгынчылар ким-

дир? Һарадан баса-баса чаповула кәлибләр, нә үчүн? Нә үчүн гәшәнк шејләр онларын олсун? Нә үчүн? Нә үчүн?»

Сонанын халчаны инкилисә сатмагдан имтиңа етмәсини бәдии чәһәтдән әсасландырмаг үчүн мүәллиф јухарыдакы дахили монологла кифајәтләнмир. Сонанын хәјалында нәләр чанландығыны көстәрир. Анаја елә кәлир ки, инкилис өз евиндә, раһат вә фираван заманында ади халчаја дејил, онун нахышына, Сонанын бармагларына бахыр, гызыл кучүнә сатын алыб апардығы, кәниз кими дајанмаға мәчбур етдији Азәрбајчан гызына, онун «чаван симасына бахмаг истәјир». Тәбии олараг, онун көзү гаршысында әввәлчә оғлу Мәрданын мәзәммәтлә долу бахышы кәлиб дурур. Сонра «нәслинин, кәндлиләринин вә һәмвәтәнләринин» күчлү, әзәмәтли сәси ону ајылдыр. Даһа сонра халча онун нәзәриндә бир ев әшјасындан даһа чох вәтәнин ән көзәл не'мәтләрини мәчмују кими көрүр. Ону «тәәссүб тәри» басыр. Бүтүн бунлара әлавә олараг мүәллиф Сонанын тәрәддүдләринә сон гојан, ону «Итә атарам, јада сатмарам» кими гәти бир һөкмә кәтириб чыхаран тәбиәтин көркәмини дә унутмур. Санки «тутгун үфүгләр дә», «ганатын инчимиш ушаг кими боғуг симасы да» Сонаны мәзәммәт едир, гәрарындан дөндәрмәк әзминдәдир.

Сонанын гүрур, һисси—өз әлинин әмәјини гијмәтләндирән, өз инсани ләјагәтини горумаға чалышан мәрд бир ананын тәмиз һиссидир вә бу һисс аналарымызын тәмиз сүдү илә нәсилдән-нәсилә кечмишдир.

Сонанын Вәтәнинә сонсуз мәһәббәти халча тимсалында үмумиләшдирилмишдир.

Мир Чәлалын кичикһәчмли, јығчам һекајәләриндә олдуғу кими, епик әсәрләриндә дә диалогун чох мүһүм бәдии дәјәри вә тә'сири вардыр. Бу диалог тәкчә бәдии әсәрдәки гәһрәманын фикир истигамәтини, дахили аләмини ашкара чыхармагла мәһдудлашмыр, гәһрәманын

дүшдүјү вәзијјәт, јашадығы шәраит, онун өз мәнлијинә, инсани һүгугуна ачыг мүнасибәти һаггында да тәсәввүр верир. Елә «Манифест»ин «Тәһгир» фәслиндәки диалогу хатырламаг кифајәтдир:

«—Дүш сәнә дејирәм!

—...

—Карсан?

—Сәнин тутундур?

—Дүш дејирәм, дүш о будагдан.

—Еһсан ағачыдыр.

—Дүш ашағы, узун данышма, ағзын јекә олар!».

Бу диалог анчаг тут ағачы үстүндә савашан ики ушағын тәрслијини, иддиалы данышығыны көстәрмәк үчүнмү гурулмушдур? Бу ади данышыг архасында бәлкә ики хасијјәт, ики инсан тәбиәти дујулур. Баһарын ағачдан дүшмәсини исрарла тәләб едән Ағамәчидин мүрачиәтләриндә аға тәбиәтиндән ирәли кәлән бир амиранәлик, худпәсәнтлик һисс олунур. Көрүнүр о, кимәсә гүрәләнир, күвәнир. Бу архајынчылыг әһвали-руһијјәси онун данышығына да бир забитәлилик аһәнки вермишдир. Баһар да өз һәрәкәтинин ганундан кәнар олмадығыны бир ушаг сөвг-тәбиисилә дујур, о ки, башгасынын не'мәтинә әл узатмамышдыр, онун чыхдығы «еһсан ағачыдыр». Јохсул ушагларын пајына дүшән бу не'мәтә исә башгасы мүдахилә едә билмәз. Бу диалогда Баһарын сүкуту да, Ағамәчидин суалыны чавабсыз бурахмасы да мә'налыдыр. Ону е'тинасызлыг көстәрмәјә сөвг едән дә өзүнү күнаһкар көрмәмәк әһвали-руһијјәсидир. Бу диалог тәкчә ади ушаг шылтағы илә бағлы мәишәт деталыны ишыгландырмаға хидмәт етмир, ејни заманда ушагларын рәфтары вә данышыг тәрзи арасында онлардан биринин сон дәрәчә јохсул, о биринин варлы олмасы, башга сөзлә, ингилабдан әввәлки кәнддәки ичтимаи бәрабәрсизлик һаггында ајдын тәсәввүр верир. Демәли, илк нәзәрдә мәишәтин ади бир лөвһәси көстә-

рилсә дә, бурада ајдын нәзәрә чарпан ичтимаи мотив дә вардыр. Санки мүәллиф һәр бири өзүнү һаглы сајан ушагларын данышығындан үмумиләшдиричи мәтләбә — ингилабдан әввәл өз инсани һүгугуну јеничә анламаға башламыш тәдричән ајрылан күтләнин шүурундакы ојанышa вә бу ојанышы «нанкорлуг» кими гијмәтләндирән мүлкәдарларын нараһат һиссләринин ифадәсинә адлајыр

Јахуд психоложи вәзијјәтин кәркинлијини көстәрән башга бир диалога мүрачиәт едәк. Күнаһсыз гардашынын дөјдүрүлмәсиндән һирсләнән Мәрданла Ибраһимхәлил арасындакы савашма чох сәчијјәвидир:

«Мәрданын сәбри түкәнмишди:

—Һачы әми, сизә нә лајиг,**ағсаггалсыныз.**

—Кири, донуз оғлу!

—Һачы әми, **бөјүксүнүз!**

—Мәнә мөизә охумағына бир бах! Сабаһ атаны јан...

—Һачы әми, **мө'минсиниз** ахы! Атамын адыны нијә чәкирсиниз, ахы, нијә гојмурсунуз о, гәбрдә раһат јатсын.

—Итил көзүмүн габағындан.

—Һачы әми, **ахы Мәккәјә кетмишсиниз**.

—Мәккә ады чәкмәк сәнин кими итләрә јарашмаз» *Курсив бизимдир—Ә. Һ.).*

Мәрданын «Һачы әми, **јазыгсыныз** сөзләриндән сонра мүәллиф тәбии оларaг диалогу битирир.

Бурада илкин оларaг нәзәрә чарпан Мәрданын тәмкинли данышығыдыр. О, Һачынын сөјүшләри мүгабилиндә «ағсаггалсыныз», «бөјүксүнүз», «мө'минсиниз», «Мәккәјә кетмисиниз» сөзләрини ишләдир вә нәзакәт даирәсиндән кәнара чыхмамаға чалышыр. Заһирән белә көрүнүр ки, Мәрдан да башгалары кими Һачынын «бөјүклүјүнә», «ағсаггаллығына» инаныр, бу ифадәләри еһтирамла ишләдир вә Һачыдан аз-чох мүлајим рәфтар көрсә, она күзәштә кедә биләр. Лакин диггәт јетирдик-

дә бу сөзләрин истеһза илә дејилдији дәрһал һисс олунур. Мәрдан иззәтинәфси тәһгир олунмуш бир адам кими данышса да өз тәмкининин, е'тимадыны мүһафизә етмәји дә бачарыр.

Бурада да Мир Чәлалын диалогларына мәхсус гысалыг, јығчамлыг, сөзә гәнаәт, дахили аләмин ачылмасына хидмәт едән ән зәрури сөзләри сечмәк кејфијјәти мүшаһидә олунур.

Мир Чәлалын тәһкијәсиндә чанлы лөвһә чәкмәк, һадисәни әјани чизкиләрлә көстәрмәк мәзијјәти дә вардыр. Јазычы өз гәһрәманынын талеји һаггында охучуда дәрин тәәссүрат јаратмаг мәгсәдилә тәкчә Баһарын јетим олмасыны хатырлатмагла кифајәтләнмир, онун атасынын өлүмүнү, бахышларындакы изтираб вә һәсрәти дә көстәрир.

«Манифест»дә охујуруг: «Сонанын һеч јадындан чыхмаз: јатағында мум кими саралан, шам кими әријән о меһрибан вә хәстә кишинин никаран, хырда вә сөнүк көзләри көрпә ушаға, торпаг дөшәмәдә ајагјалын таппыр-туппур јеријән, башынын үстүнү алмыш фәлакәтдән хәбәрсиз олан ушаға дикилмишди, бахышы илә чох мәтләбләр дејирди..»

Чох сәчијјәвидир ки, мүәллиф сүжетин инкишафыны ләнкитмәмәк вә охучунун диггәтини илк һадисәләр дүјүмүндән јајындырмаг мәгсәдилә Баһарын атасынын фачиәсини анчаг Сонанын хатирәләри, онун тәәссүраты фонунда вермәјә чәһд едир. Јухарыда јохсул атанын өлүм јатағындакы вәзијјәти тәсвир олунурса, бир аз ашағыда онун гәбрдәки вәзијјәти (Јенә дә Сонанын көзү, тәсәввүрү илә) көстәрилир: «Сонаја елә кәлирди ки, ушагларыны јетим вә еһтијач ичиндә тәрк едиб кедән кими һәмишә гәбрдә нараһтдыр. Сал дашларын алтында, јаш торпаглар үстүндә һәр дәгигә башыны галдырыр, көрпә јетим оғлуна бахыр...» Бурада сәһнә тамамланыр вә өлүм јатағындакы ата һаггында ади

тәсвирдән кәнар, хәјалда чанланан ловһә верилир.

Бә'зән о гәдәр дә көзә чарпмајан ади бир әшја өтәри, ја да үрәкдә узун заман бир мә'нәви еһтијач, бир көнүл һәсрәти кими дујулмуш инсани бир һисси даһа габарыг ашкара чыхарыр. Ишдән јорғун гајытмыш вә раһатлыг, көнүл хошлуғу арзулајан Мәрданын һәсрәтилә «үстүндә габаг-габаға күл ијләјән Јусиф-Зүлејханын шәкли чәкилмиш халчанын» нахышлары арасында нә гәдәр дә руһи јахынлыг вардыр. Онун шәкил дәки ашигләрин вәзијјәтинә көкс өтүрмәси дә, һәтта халча үзәриндә архајын, раһат узанмасы да өз арзулары илә тамамилә ујғундур. «Јусиф-Зүлејха» тәмиз, тохунулмаз мәһәббәтин рәмзидир. Мәрдан да белә бир мәһәббәт һәсрәтиндәдир.

Ингилабын Азәрбајчан зәһмәткешләринин игтисади, сијаси вә мәдәни һәјатында јаратдығы мисилсиз дөнүш һаггында ајдын тәсәввүр верән «Дирилән адам» вә «Бир кәнчин манифести» романлары тәкчә Мир Чәлалын јарадычылығында дејил, һәм дә Азәрбајчан совет нәсри тарихиндә диггәтәлајиг әдәби һадисәләдир. Бу романлар анчаг тарихи кечмишимизин шанлы сәһифәләрини јада салмагла мәһдудлашмыр, һәмчинин кәнч нәслин вәтәнпәрвәрлик руһунда, халга сәдагәт руһунда тәрбијә едилмәси ишиндә дә мүһүм рол ојнајыр.

«Ачыг китаб» романында Мир Чәлал өзүнүн амансыз тәнгид вә ифша методуна садиг галараг хошбәхт һәјатымызын кедишинә вә јүксәлишинә мане олан төртөкүнтүләрә гаршы мүбаризә мәсәләсинә јенидән гајыдыр, ичтимаи мәнафе һиссини итирмиш адамларын симасыны кениш епик ловһәләрдә тәсвир едир. Һадисәләр бир рајонун әразисиндә давам етсә дә јазычы оғурлуға, әлиәјрилијә, дәләдузлуға, сахтакарлыға гаршы үмумхалг мүбаризәсинин зәрури олмасыны илк плана чәкир. Тахыл тәдарүкү мүвәккиллијиндә ишләјән Кәлдијев халг малыны, социалист әмлакыны дағыданлардан биридир. О, иншаат институтунда охујанда да, көмәксиз гадын Зојаны алдаданда да, өз өвлады Исадан имтина едәндә дә өзүнү хејирхаһ инсан, фәал ичтимаијјәтчи кими көстәрир. Нә гәдәр ки, о, һәлә өзү үчүн сакит, әлверишли бир јер, хәлвәт бир кушә тапмамышдыр, раһатлыг билмир. Өз мәгсәдинә наил олдугдан сонра амансыз, гәддар, кәмфүрсәт бир идарә ишчисинә чеврилир.

«Ачыг китаб» романында зәрәрли, түфејли үнсүрләрин фәалијјәти ири планда көстәрилдијиндән мүсбәт, хејирхаһ адамларын сурәтләри арха плана кечмишдир. Мүәллимләр, партија ишчиләри, комсомолчулар, мүһәндисләр, ата-аналар Кәлдијевләрин ашкара чыхарылмасында, ифша олунмасында бөјүк иш көрсәләр дә, онларын сурәтләри кифајәт гәдәр әтрафлы верилмәмишдир.

«Ачыг китаб» романында Мир Чәлал түфејли үнсүрләрин төрәтдикләри рәзаләтләри чох кәскин, ајдын һәгигәт шәклиндә көстәрир. Кәлдијевләрин сајәсиндә онларла исте'дадлы кәнчин мәһв олмасы, намуслу, сәмими вә меһрибан аиләләрин дағылмасы, һәгигәтпәрәст вә чәмијјәт үчүн хејирли адамларын, вәтәндашларын бөһтанлара мә'руз галмасы јазычынын үрәјини ағрыдыр, онда кәскин гәзәб һисси доғурур. «Бир кәнчин манифести»ндә вә «Дирилән адам»да ара-сыра тәсадүф етдијимиз лирик, һәзин, үрәкләри риггәтә кәтирән үслуб бурада чох заман ачыг, сәрт һәгигәтләрин тәсвири илә әвәз олунмушдур. Белә үслубу «Ачыг китаб»ын мөвзусу вә идеја истигамәти дә тәләб едир.

МҮНДӘРИЧАТ

Редактордан 5
Мүгәддимә əвəзинə 6

I фәсил
Зәнкин мөвзулар аләми 17

1. Хошбәхт аилә проблеми 20
2. Әсил вәтәндаш тәрбијә етмәли 52

II фәсил.
Ағыр сынаг илләриндә

1. Ана үрәји 81
2. Гисас, гисас! 87
3. Сәрһәддин о тајында 103

III фәсил.
Дил вә услуб көзәллији 111

1. Мүгајисәләр 113
2. Аһәнкдарлыг 118
3. Лирик ричʼәт 121
4. Портрет 125
5. Сурәтләр данышыр 129

IV фәсил.
Тәбәссүм вә мәһәббәт 138

1. Сатирик үмумиләшдирмә үсуллары 140

V фәсил.
Кениш епик лөвһәләр 165

$\mathrm{\AA R} \frac{1991}{754}$

1 ман 80 гэп.